

Megtalálható-e a múlt?

Gyáni Gáborral beszélget Ménesi Gábor

– Azt javaslom, indítsuk a beszélgetést legújabb könyve következő gondolatával: „A szakmai éthoszához ragaszkodó történész egyre kevésbé találja a maga helyét (...) a mind kaotikusabb történeti diskurzusban; az eddig szentnek tartott véleménye a múlt egyes dolgairól hovatovább alig több a múlt egy lehetséges, ráadásul nem túl népszerű elgondolásánál. A ma embere jelene aktuális szellemi-érzelmi szükségleteitől hajtva, a jelenbeli tapasztalatai nyomán keresi a múlttal való találkozás lehetőségét, amely azonban nem feltétlenül illeszkedik végül a történészek történelméhez.” Az Ön érdeklődésének homlokterébe évekkal ezelőtt a történettudomány, azon belül pedig a történész aktuális dilemmái kerültek. A témát kifejtő könyveinek címei (Relatív történelem; A posztmodern kánon; Az elveszítendő múlt) nemcsak sokatmondóak, de meglehetősen provokatívak is. Ez érvényes az új kötetre is, hiszen laikusként a múlt minél pontosabb feltárását és bemutatását várnánk a történészekről, ezzel szemben éppen a történelem megragadásának, elbeszélésének problematikusságára irányítja a figyelmet. Nyilvánvalóan rendkívül sokrétű kérdéskörrel van szó, hogyan vázolhatjuk fel mégis azokat a problémákat, amelyekkel a historiográfiának a posztmodern után elkerülhetetlenül szembe kell néznie? Melyek azok az apóriák, amelyek napjainkban a történetést foglalkoztatják?

– Ha nem is a történetést, egyes történészeket mindenképpen. A történetírás ugyanis rendkívül differenciált, sokféle hang és meggyőződés megfér a keretei között. Az utóbbi évtizedekben azonban azt vehetjük észre, hogy a különböző nézőpontok egyre távolabb kerülnek egymástól. Ha azonban kérdését magamra és a hozzám hasonló gondolkodásúakra vonatkoztatom, megpróbálom körvonala-
lazni, miért érzem problematikusnak a történelem kutatását és írását. Egyfelől azért, mert a történetírásnak az a tekintélye, amely a 19. század óta csaknem töretlenül érvényesült, mára megrendülni látszik, ugyanis a történetírás nemzeti öntudata, a tudományosként tálalt múltfogalmat illető pozíciója mind erősen megkérdőjeleződött. Olyan kihívást jelent ez, amelyre a historikusnak fel kell figyelnie. Nem ringathatja magát tovább abban az illúzióban, hogy teljes egészében az ő tanításának megfelelően formálódik a múltról alkotott kép, vagyis az átlagembertől a politikai elitig mindenki azt gondolja a történeti múltról, amit ő állít. Ma már egyáltalán nem ez a helyzet. Nem tartható fenn az a naiv realista magabiztoság sem, amivel a történetírás a racionális megismerést hosszú időn keresztül kezelte, vagyis az a meggyőződés, hogy a történész birtokában van azoknak a módszereknek, amelyek képesek elvezetni őt az igazsághoz, a múlt

pontos megismeréséhez. Ráadásul az is kérdésessé vált, hogy mit ismerhetünk meg egyáltalán, és mi az értéke annak, amit e megismerés eredményeként kommunikálunk. Mennyiben szól a múltról az általunk konstruált elbeszélés, és milyen mértékben rólunk? Létezhet-e egyáltalán objektivitás, a valóság elfogultság nélküli szemlélése és tálalása? Úgy vélem, hogy ezek a problémák mára összesűrűsödtek, és az így kialakuló episztemológiai krízisre vagy megismerési szkepticizmusra a történészek mindenképpen reflektálnia kell. Figyelmen kívül is hagyhatjuk, ám sokkal gyümölcsözőbb, ha a felsorolt dilemmákba intellektuálisan belemélyedünk, elgondolkodunk a problémákon, saját magunk praxisán, azon, hogy a történész milyen szerepet tölt be a politikai, intellektuális diskurzusok világában, mihez és hogyan járul hozzá a kutatásaival, egyáltalán mi célt szolgál mindaz, amiből él, a professzionális kutatói és oktatói tevékenység. Ezek kivétel nélkül olyan kérdések, melyeket a hivatásos akadémiai történetírás a 19. század közepétől elintézettnak vélt. Ma viszont éppen ezek megoldatlansága és az újragondolás szükségessége vetődik föl. Erre azonban a történészek többnyire nem hajlandók.

– *Mi ennek az oka?*

– Elsősorban az, hogy elméleti kérdésekről van szó, ami a történész empirikus felfogásától meglehetősen távol áll. Az egyetemeken azt tanulják a leendő kutatók, hogy ilyen kérdésekkel nem is szabad foglalkozniuk, mert a historikus feladata nem a spekulálás, hanem a tapasztalati úton, források alapján történő megismerés. Ez azonban véleményem szerint nem más, mint a lényegi kérdések elől való elfutás. Az imént említett szkepszis ugyanis nemcsak a saját szakmámat érinti, hanem a teljes tudományos megismerést, legalábbis a humán- és a társadalomtudományok területét bizonyosan. Az erről való töprengés igen alapos elméleti felkészültséget igényel, olyan eszme-futtatások ismeretét, amelyek alapvetően a filozófia körébe tartoznak.

– *Kiknek az interpretációi válnak meghatározóvá a múlt fogalmának megformálásában, ha a történészek hangja egyre kevésbé érvényesül?*

– Elsősorban a kollektív emlékezet hatásával kell számolnunk. Első hallásra talán személytelennek tűnik a fogalom, hiszen az emlékezés alapvetően szubjektív mentális tevékenység, amennyiben *csak én* emlékezhetek. Ez valóban így van, de az egyéni emlékezetekből – elsősorban a kommunikáció szintjén – mégiscsak kollektív emlékezet jön létre. A kollektív emlékezet merőben más minőségű képet ad a múltról, mint amit a mainstream történettudomány előállít. Egyrészt azért, mert nem kifejezetten racionális megismerés terméke, erősen érzelmi töltésű, másfelől elsősorban orálisan terjed, rituális viselkedésformákon, ceremóniakon (ünnepség, kommemoráció stb.) keresztül hagyományozódik tovább. A kollektív emlékezet ugyanakkor nem totális, vagyis nem fogja át a múlt egészét, mint a történészek történelme, sokkal inkább pontszerű, csak bizonyos témákra, elsősorban a közelmúlt vélt vagy valós, nagy dicsőséghez vagy nagy bukáshoz vezető eseményeire fókuszál. A történészeknek versenyre kell tehát kelniük a kollektív emlékezettel. Erre már a 19. század folyamán is volt példa, amikor a hivatalos tör-

ténetírásnak le kellett törnie a kollektív emlékezet tudatformáló hatását. Akkor ez a törekvés több-kevesebb sikerrel járt, s több mint száz évig a történészek uralma vált meghatározóvá. Jelenleg azonban a kollektív emlékezet minden korábbinál erősebben követeli magának a jogot a múltkép formálására. Persze továbbra is létezik intézményesített történetírás, működik a tudományos intézményrendszer, az iskolában többnyire azt tanítják, amit a történészek sugallnak, de a hatékonyságuk ma már erősen korlátozott. Úgy tűnik, a kollektív emlékezet sokkal erősebben képes befolyásolni, hogy miről mit gondoljanak az emberek a múltat illetően, mint maguk a történészek. A szakma képviselői ugyanis nincsenek jelen abban a mediatisált közvélemény-formálásban, amelyben a médiumok fontos szerephez jutnak. A hagyományos csatornák, amelyeken keresztül a történészek szólnak, nevezetesen a tankönyvek, ma már csak részlegesen vannak ellenőrzésük alatt. Amerikában szociológiai módszerekkel vizsgálták, hogy mit tudnak és mit gondolnak az átlagemberek az amerikai történelemről. Az derült ki, hogy alig hagy nyomot a tudatukban mindaz, amit az iskolában tanultak, jóval erősebben befolyásolja a múltról alkotott képüket a családi hagyomány, valamint a tömegkommunikációs eszközök.

– A történelem relativitása kapcsán felmerül bennem a kérdés, hogyan lehet vitaképes a történész, aki a múltértelmezések pluralitását vallja? Milyen álláspontot képviselhet egy esetleges diszkusszióban, ha pontosan tudja, hogy a magáé csupán egyike a sok lehetséges elbeszélésnek?

– Ez minden esetben a beszédhelyzettől függ. Különböző beszédhelyzetek jöhetnek létre. Vegyünk sorra néhányat! Az első szakmán belül alakul ki, amikor olyan kollégák vitatkoznak, akik legitimnek ismerik el egymást, vagyis nem kérdőjelezi meg, hogy a másik fél egyezményesen elfogadott eszközökkel végzi a megismerő tevékenységet. Ilyen esetben két síkja van a kérdésnek. A hagyományos vitában különböző szemléletmódok képviselői csapnak össze, ilyenkor a vita reménytelen, mert mindkét felfogás azt az empirikus alátámasztást szolgáltatja alapként, amely az ő nézőpontjából relevánsnak tűnik. Ha viszont nagyjából azonos szemléletű történészek között bontakozik ki a vita, akkor rendszerint ténykérdésekről van szó, például arról, hogy megfelelően használta-e a forrásokat, helyesen csoportosította-e az adatokat az illető. Ily módon könnyen megállapítható a szakmai közvélemény által, hogy kinek van igaza. Létezik olyan beszédhelyzet is, amikor szakmabeli nem szakmabelivel kerül vitába. Itt persze rögtön feltehetjük azt a kérdést, hogy ki és hogyan dönti el, ki tekinthető szakmabelinek. Ma is vannak olyan történészek, akik megfelelőnek azoknak az intézményes akadémiai történettudomány által meghatározott szakmai kritériumoknak, amelyek a tudomány műveléséhez megkívánatnak, vagyis egyetemi diplomával, publikációkkal, tudományos fokozattal rendelkeznek, mégsem fogadják el őket kollégának. Most vegyünk egy olyan esetet, amikor a történészek azzal kerülnek szembe, amit a kollektív emlékezet szócsövei vetnek föl igen komoly hatással. Ez olyan vitára teremt lehetőséget, amibe nem szívesen megy bele a történész, tudniillik neki meg van kötve a keze, nem korlátlanok azok az eszközök, melyeket intellektuálisan bevethet ebben az

eszmecszerében. A másik félnek nincsenek ilyen kötöttségei, korlátlanul élhet az érvelés olyan módjaival is, amelyeket a történész nem tekint legitimnek a maga szempontjából. Ezért ezt a vitát nem is érdemes lefolytatni, mert a történész úgyis vereséget szenvedne, retorikailag mindenképpen, és azzal a konzekvenciával zárulna, hogy a historikus nem az igazságot tárja fel. Annak azonban, hogy a történészek elkerülik az ilyen típusú vitákat, az a következménye, hogy nem hallható a hangjuk, s így csupán azok a nézetek válnak a közvélemény számára történeti kérdések megítélésében mérvadóvá, azokat ismerik meg egyáltalán, amelyeket a másik oldal hangoztat. Ennek következtében olyan elképzelések is hangot kaphatnak, amelyek a racionális megismerés szempontjából elfogadhatatlanok, nemcsak naivak, hanem akár károsak is. Fontos kérdés tehát, hogy mi a teendő ebben a helyzetben, hiszen a racionális, felvilágosult tudós mindeközben úgy véli, a szerinte rossz, sőt káros képzetek nem kaphatnak tömegtámogatást, de talán még ismertséget sem. Ha azonban ő az előbb elmondottak miatt nem szívesen bocsátkozik vitába, akkor maga engedi át a terepet az ordas eszméknek, az előítéletes gondolkodás által uralt múltszemléletnek, amelynek a huszadik századi történelmi eseményekre kifejtett hatását jól ismerjük. Ez olyan súlyos probléma, amin el kell gondolkodniuk a modern korokkal foglalkozó történészeknek. Végül meg kell említeni még egy beszédhelyzetet, azt, amikor olyan történész kerül vitába kollégáival, aki szkeptikus a saját megismerése értékét illetően. Azt gondolja, az övé csupán az egyik lehetséges történet az általa vizsgált múltból, és nem vindikálja magának a jogot, hogy az egyedüli igazságot adja elő. Természetesen az álláspontja vitatható, miként bármelyik, történész által előállított elbeszélés, ám főként olyanok vitatják – és éppen ezért sajátos ez a beszédhelyzet –, akik meg vannak győződve arról, hogy ez a történet rossz, és csupán az az *egyetlen* helyes és elfogadható megközelítés, amelynek nevében ők azt negligálják. A szemben álló felek közül tehát az egyik nem sajátítja ki magának az igazságot, csak azt mondja, hogy a múltból szóló történetnek egy hihető verzióját adja elő, a másik pedig az abszolút igazság nevében akarja leradírozni kollégáját. Ez egy teljesen új vitahelyzet, hiszen az egymást legitimnek elismerő szakmai közösségek tagjai között nem ilyenek szoktak lezajlani. Itt megint csak egyenlőtlen pozíciók kerülnek szembe egymással. Be lehet bizonyítani ugyanis rólam mint szkeptikus gondolkodású gyakorló történészről, hogy az általam előadott történet nem jó. Erre viszont azt mondom, elképzelhető, hogy nem jó, de *lehetséges*, miként a tiéd is *csak* egy a lehetséges ellentörténetek sorában, de nem a történet maga. Süketek párbeszéde folyik ez esetben, merthogy én elfogadom az ő jogát ahhoz, hogy a saját történetét szembeállítsa az enyémmel, ő viszont nem ismeri el, hogy létezhet másik, az övétől eltérő, ám éppúgy helyénvaló történet.

– Mára világossá vált tehát, hogy le kell számolni az objektív történeti megismerés lehetőségének illúziójával, azzal az egyre inkább tarthatatlannak bizonyuló felfogással, mely szerint a történész személyisége, illetve jelenbeli pozíciója nem befolyásolja a múltból alkotott képét. Kérdés azonban, hogy meddig terjedhetnek a historikus szubjektivitásának határai?

– Előljáróban arról beszélnek, mit jelent az, hogy a történész személyisége belejátszik az általa felmutatott múltképbe. Kétségtelen, hogy a múlttal foglalkozó historikus mindig *egy bizonyos* jelenben él, ennek pedig komoly szerepe van abban, hogy mi, miért és hogyan válik számára érdekessé a múltból. Voltaképpen a historiográfia története megírható lenne úgy is, hogy számba vesszük, milyen hatással van a múltról szóló elbeszélés megalkotására a mindenkori jelen. Talán elsősorban nem is erről folyik a vita, inkább arról, hogy mennyiben fontos a történész mai jelenléte, illetve kiiktatható-e. Azon felfogás szerint mindenképpen kiiktatható, amely azt hangoztatja, létezik önmagában álló valóság, amely ott van valahol kint, mi pedig itt vagyunk, és valamekkora idő- és témabeli távolság húzódik közöttünk. A racionális történetírói megismerés mint a tudományos megismerés egyik fajtájának a képviselője úgy véli, nincs számára lehetetlen feladat, minden megismerhető, csupán idő és türelem kérdése. A tudományfilozófia kumulatív felfogásáról van szó, miszerint mindig egyre többet tudunk meg a valóságról, vagyis folyamatosan közelítünk az abszolút tudáshoz. Én viszont úgy gondolom – és erről szól a tudományfilozófia utolsó néhány évtizede –, hogy ez egyáltalán nincs így. Az, hogy az idő múlásával arányosan egyre többet tudunk a múltról, még nem jelenti azt, hogy *jobban* ismerjük, csupán azt, hogy valamit mindig *másképp* tudunk meg róla. Ráadásul elsősorban nem is a múlt öncélú megismerése a fontos, hanem saját magunk és a bennünket körülvevő világ önismerete. Már Nietzsche felfigyelt erre, és a hasznosság elvét helyezte előtérbe a múlt megközelítése kapcsán. Mi magunk vagyunk a vizsgálódás tárgyai, akik pedig állandóan változunk, s tapasztalataink változásával együtt a múlt lehetséges nézőpontja is szüntelenül módosul. Ez egy mélyen hermeneutikai megközelítés, ami veszélyes is lehet, amennyiben azt sugallja, hogy nincs a történésznek érvényes, fix mondanivalója a múltról. A szkeptikus törekvések felvetései egyáltalán nem jelentenek a nagyközönség számára is népszerű megoldást, hiszen az emberek pontos eligazítást várnának a kutatótól, nem pedig a bizonytalanság hangoztatását. Azt mondják, erre mi is képesek vagyunk, te viszont történészként mondd meg, mi és hogyan történt akkor. Megtehetnénk persze, hogy azt állítjuk, ez egy tárgyyszerű, objektív, a történeti igazságot fémjelző elgondolás a múltról, de ez inkább önccsalás, illúzió lenne.

– Ön is idézi szóban forgó könyvében Hayden White következő megállapítását: „a történelmi eseményeknek egyetlen véletlenszerűen rögzített csoportja sem alkothat önmagában egy történetet; legfeljebb történetek elemeit nyújthatja a történészeknek. Az eseményeket történetté [a történészek] alakítják, mégpedig úgy, hogy egy részüket háttérbe szorítják vagy alárendelik, más részüket kiemelik, karaktert adnak nekik, motívumokat ismételnék, váltogatják a hangszínt és a szempontokat, eltérő leíró stratégiákat alkalmaznak, vagyis használják mindazokat a technikákat, amelyeket egy regény vagy színdarab cselekményesítésekor megszoktunk.” *Mindazok, akik fenntartással fogadták White téziseit, egyebek mellett arra hívatkoztak, hogy ha a történelmi múltra fiktív konstrukcióként tekintünk, akkor ez bizonyos traumatikus események megmásításához is vezethet. Van-e alapjuk az efféle feltételezéseknek?*

– Úgy vélem, teljesen jogtalanul utasítják el egyesek White felismeréseit. Ha jobban meggondoljuk, nem is állít radikálisan újat, amikor azt mondja, hogy a nyelv, amit használunk, közismerten metaforikus, a történetek pedig, amiket a nyelv segítségével formálunk, olyan konstruált elbeszélések, amelyeket mi magunk hozunk létre, nem pedig a múltból származnak. Adatokat a múlt nyomaiból merítünk ugyan, de alapvetően nem a múlt hagyja ránk a róluk elmondandó történeteket. Még ha illet tenne is, akkor sem vehetnénk figyelembe, mert hiszen a múlt és onnan nézve annak jövője, vagyis a történész jelene nem azonos egymással, a múltban élő ember nem tudhatja, mi lesz tettei következménye. Mi viszont már tisztában vagyunk ezzel, vagyis egyszerre tudunk többet és egyszerre kevesebbet a múlttól. Mindaz, amit a történész a múlttal kapcsolatban megismer, elszórtan fennmaradt nyomokból származik, amelyből *egy lehetséges* elbeszélés alkotható meg csupán, hiszen ha más nyomok maradtak volna ránk, akkor talán *egészen más* kép jött volna létre. Azt gondolom tehát, hogy nem érdemes így foglalkozni White-tal. Sokkal fontosabb viszont az a kérdés, hogy vannak-e olyan múltbeli események, amelyek elbeszélése során csak egyféle megközelítés alkalmazható, vagy a lehetőségek minden esetben végtelenek? Kijelenthetjük, hogy sosem végtelenek, még White-nál sem. Ez a kérdés – White nyílt vagy burkolt bírálata formájában – elsősorban a nagyon közeli múltban megesett tragikus vagy traumatikus eseménysorokkal összefüggésben merül fel, régebbi történésekkel kapcsolatban kevésbé, legyenek azok bármily megrázóak. Nyilvánvalóan azért, mert a távoli múltban mélyebben bele volt kódolva a mindennapokba, hogy ehhez hasonló barbár, embertelen cselekedetek előfordulhatnak, a korabeli erkölcsök, emberkép, világkép alapján törésmentesen beilleszthetők tehát a történelem menetébe. Más a helyzet ellenben a huszadik századi kataklizmákkal, az erőszak extrém megnyilvánulásaiival, amelyek nem várt módon következtek be, ezért is okoztak akkora traumát. Felfoghatatlan, hogyan válhatott a civilizált huszadik századi ember ilyen bestiálissá. Ezt nem könnyű megmagyarázni és megérteni. Ugyanakkor a maga tényszerűségében kétségbevonhatatlannak tűnik, tudjuk, hogy megtörtént, tudjuk, hogy *így* történt, mert azok a tanúk, akik igazolják, még kézzelfogható közelségben vannak. Ráadásul a múlt század annyira közel van a jelenünkhöz, hogy úgy érezzük, szüntelenül hat a mindennapokban. A hozzá való viszonyunk szellemi tartalma közvetlen befolyással van arra, hogy mi következik a jelenben és a közeli jövőben. A holokauszt megközelítésekor fokozottan érvényes a kérdés, lehet-e róla többféleképpen beszélni? Nyilvánvalóan nem lehet. Míg a régmúlt történéseit, olykor tragikus, visszataszító eseményeit kisebb érzelmi hófokkal, tárgyyszerűen elemző és leíró módon szokás ábrázolni, a holokauszt kapcsán nem megengedett a történetírói szabadság. Ha a holokausztról valaki *így* beszél, akkor az majdhogynem botrányos. Mert ezáltal azt a hatást kelti, hogy megérti és mintegy igazolja, hogy ez bekövetkezett, domesztikálja az eseményt, s ezáltal felmentést ad az elkövetők számára, illetve beilleszti azt a történelem folyamatába. Márpedig ha az elfogadhatatlant elfogadhatónak tüntetjük föl az elbeszélésben, akkor ezáltal – akár akarattunkon kívül is – a nem kívánatos múltat mint lehetséges jelent és jövőt idézzük meg, vagyis annak megismételhetőségét sugalljuk. Ezért különösen

érzékeny a holokauszt és minden, ami a huszadik századdal összefügg. White ebben az esetben az önkorlátozást tartja szükségesnek, s elméletét nem alkalmazza teljes körűen a közelmúlt traumatikus eseményeire.

– *Könyvében arra is rámutat, hogy manapság Magyarországon nincs olyan holokausztkutató teljesítmény, amely termékeny módon kapcsolódna bele a nemzetközi tudományos diskurzusba. Ez mindenképpen meglepőnek tűnik, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a hetvenes-nyolcvanas években – elsősorban Ránki György tevékenységének köszönhetően – a hazai történettudomány bekapcsolódott a téma nemzetközi folyamataiba. Mi ennek az oka?*

– Miután ez a megnyilatkozásom éles vitát váltott ki, ma már óvatosabban fogalmaznék. Nem azt állítom, hogy Ránki holokausztkutató volt, az azonban kétségtelen, hogy neki köszönhetően került be Magyarország a holokauszt nemzetközi diskurzusába. Kapcsolatot keresett és talált az elismert szaktekintélyekkel, köztük Randolph Brahammel, aki mindmáig a legjelentősebb Amerikában élő magyarországi holokausztkutató. Bármit mondanak a Magyarországon regnáló holokausztörténészek, azóta is azt tapasztalom, hogy nincsenek benne a diskurzusban, nem ismerik és nem idézik az írásait. Akárhány szakkönyvet vagy bibliográfiát felütök, nem találok bennük a hazai kutatók nevét. Ennek a legfőbb oka véleményem szerint konzervativizmusukban, módszertani, szemléleti elavultságukban rejlik. Egész egyszerűen érzéketlenek a holokausztban mint európai identitásproblémában benne rejlő kérdéskör gazdagsága iránt. Nem veszik tudomásul, hogy a holokauszt már régóta nem egy puszta történeti téma, hanem a modern ember öneszmélésének dilemmái koncentrálnak benne. Az tudniillik, hogy mire vagyunk képesek a hatalmas technikai bázis, a civilizáció birtokában. Arra, hogy eszkaláljuk az embertelenséget? Igen, többek között arra is. Ezt a holokausztnál semmi nem mutatta meg világosabban, hiszen azt a rendkívül fejlett logisztikai struktúrát, korszerű bürokratikus szervezőképességet, amivel a német társadalom rendelkezett, emberi életek módszeres kioltására használták fel. A holokauszt éppen az extremitása miatt válhatott az európai identitás, a modern ember alapproblémájává, mert elkerülhetetlenné tette, hogy szembenézzünk saját magunkkal, azzal, hogy mi rejlik bennünk, hogy vajon mindig tökéletesebbé tesz-e bennünket a materiális fejlődés és egyfajta intellektuális, kulturális magasrendűség, vagy nincs ilyen összefüggés, és erkölcsileg ugyanolyanok maradtunk, mint régen. Ezek a felvetések persze nem szokványos történetírói kérdések, hanem filozófiai, etikai és teológiai problémákat sűrítnek magukba, ám az említett traumák, tapasztalatok birtokában mégis megkerülhetetlenek. Amíg a történész nem képes arra, hogy legalább a maga módján számot vessen ezzel, és ne úgy kezdjen hozzá egy magyarországi holokausztörténet elmondásához, mint egy szokványos történeti téma feldolgozásához, addig nem tud része lenni a diskurzusnak. Szakítani kellene azzal a történetírói gyakorlattal, amely legfeljebb arra korlátozódik, hogy a holokauszt tényeinek felmutatásával a történész jelenében felbukkanó antiszemita veszélyekre figyelmeztessen. Mert ma Magyarországon nagyjából ennyi az üzenete a holokauszttal kapcsolatos történetírásnak. Ez elég sovány szellemi teljesítmény ahhoz képest, amilyen lehetőségek ma a téma kapcsán a történész számára szellemileg megnyílnak. Kertész

Imre az egyetlen – nem történészként, hanem regényíróként és esszéistaként –, aki kifejti, hogy a holokausztból lehet kultúrát csinálni. Hozzátenném, hogy a holokausztból lehetne történetírói kultúrát is csinálni.

– A holokauszttal kapcsolatos történeti megközelítésekkel kapcsolatban azt is hangsúlyozza könyvében, hogy egyáltalán nem, vagy csak alig kapnak hangot az áldozatok, saját egyéni történetükkel így nem járulhatnak hozzá a nagy történet elmondásához, helyette sokkal inkább az elkövetők perspektívája érvényesül, forrásként pedig a politikai élet dokumentumai, valamint a bírósági akták szolgálnak. Ez a törekvés jut érvényre a hazai mainstream-történetírásban is. Mivel magyarázható mindez, vagyis az, hogy hiányzik az áldozatok oldaláról elbeszélte holokauszt-történet?

– Ez hihetetlenül fontos kérdés. Elsősorban azért, mert az utóbbi évtizedekben olyan áramlatok jelentek meg a történetírásban, amelyek nagy hangsúlyt fektetnek a történelem alulnézetből történő szemlélésére. Minden történet látószövegből van elbeszélve, a kérdés csupán az, hogy kinek a nézőpontját helyezzük előtérbe. A történész empirikus tudományt művel, vagyis a rendelkezésére álló nyomokból von le következtetéseket. De ki hogy nyomokat? Rendszerint nem az áldozat. Róluk is vannak persze adatok, de többnyire nem tőlük származnak, ők általában tárgyai, nem pedig alanyai az eseményeknek, különösen a dokumentált eseményeknek. A dokumentáció azonban a hatalom privilégiuma, ő gyártja az aktákat, az ő hangja érvényesül bennük. Ezért a történész ennek az egyoldalú képnek a kiszolgáltatottja, azt kutatja a múltban, amit a hatalom felől tudni lehet róla. Másrészt a történész – eredendő szituáltságából következően – maga is a fenti világgal áll közvetlenebb kapcsolatban. A holokauszt-kutatás alapvetően ugyancsak elkövetőcentrikus. Teljesen érthetően, hiszen a használható dokumentumokat a náci állam és hadigépezet állította elő. Mindaz, amit a tömeggyilkosságról tudunk, főként a parancsokból és a végrehajtásról szóló jelentésekből származik. De hol van az, aki átélte? Legtöbb esetben megsemmisült. A túlélők pedig ritkán szólnak meg, a traumatikus élmény birtokában akkor is meglehetősen későn. A történész általában nem is kíváncsi rájuk, sok esetben el sem fogadja, amit mondanak. Az áldozatok nézőpontjából ugyanis nehéz egy történetet úgy elmondani, ahogy a történészek történelme megkívánja, mert az áldozat továbbra is az események hatása alatt áll, nem látja át azok összefüggéseit, nem képes rájuk racionális magyarázatot adni. A történészek általában csak akkor fordulnak az áldozatokhoz, ha igazolni kívánják az általuk konstruált elbeszélés hitelességét. Pedig ha tényleg az áldozatok tapasztalatára vagyunk kíváncsiak, akkor teljesen érdektelen, hogy visszaemlékezésük a történelmi tények szempontjából helytálló vagy sem. Vannak olyan törekvések, mint a mentalitástörténetek különféle változatai, amelyek kifejezetten a hétköznappal, az átlagemberekkel, az elnyomottakkal, a kirekesztettekkel foglalkoznak, azokkal az alullevőkkel, akiknek az emlékezete nemigen kap hangot a forrásokban. Ha tehát a történész fordít egyet a lencsén, és valóban arra kíváncsi, hogy mi történt ott és akkor, abban az esetben három oldal tapasztalatára kell támaszkodnia, az elkövetőkére, az áldozatokéra és a megfigyelőkére. Vannak olyan újabb munkák, így elsősorban Saul Friedländer utolsó munkája, amelyek már ennek megfelelően közelítenek történelmi eszközökkel a holokauszthoz.

– Az említett megközelítés azonban nem csupán a holokauszttal kapcsolatos érvényesül. Az új kötet egyik tanulmányában (A megtorlás és az emlékezet narratívái) ötvenhat tapasztalatának elbeszélhetőségéről értekezik, hangsúlyozva, hogy „a forradalom és a megtorlás tapasztalata inhereus kapcsolatban áll egymással”. Voltaképpen a rendőrségi kihallgatósobákban, tárgyalótermekben formálódott ötvenhat narratívái, vagyis a megtorlás áldozatai köréből kerültek ki ötvenhat forradalmárai, olyanokból tehát, akiket Kádárék ellenforradalmárként bélyegeztek meg.

– Ez a konkrét történelmi kérdés, amely a személyes, mélyen a családi élményekből táplálkozó identitással is összekapcsolódik egyébként, azt veti föl problémaként, hogy volt-e olyan tapasztalata a múlt ágenseinek, a múltban élt embereknek, ami történelemként értékelhető, és megismerhető-e egy számunkra idegen valamikori tapasztalat, végül miként jut el a múlt emberi tapasztalata a jelenhez, magához a múlt megismerésébe és elbeszélésébe feledkező történészhez. Az így felvetett kérdésekre, az apám története kapcsán rögzített 56-os esettanulmány tanulságai alapján, röviden úgy felelek, nem feltétlenül létezett valamikor az a tapasztalat, amely történelmi tapasztalatként is megállja a helyét. Nem tagadom, természetesen, a múlt saját tapasztalatát, kétségeim vannak azonban azt illetően, hogy a múltra következő jövő érintetlenül hagyná ezen valamikori tapasztalatokat, s amelyek így a maguk hamvasságában ugyanúgy felidézhetőek ma, mint ahogyan valamikor már megnyilatkoztak az események akkori résztvevői számára. Ugy tartom, amíg a történelmi jelentőség rendszerint időtálló (hiszen amit a múltban is már jelentősnek tartottak, az rendszerint később is megőrzi a történelmi jelentőségét), addig a múltbeli dolgok akkori és későbbi jelentése, amikor már történelemként tekintünk erre a múltra, nem feltétlenül azonos egymással. Sőt, szinte törvényszerű, hogy eltérnek egymástól: ha nem ez történik, akkor a múlt nem múlt még el, kollektív hagyományként kísér és kísért bennünket, nem öltötte tehát magára a történelem alakját. Ötvenhathoz visszatérve, meggyőződésem, hogy az '56 decemberéig, december végéig tartó, sokak által sokféleképpen átélt viharos időkből megszerzett élmények, majd az értelmezés szűrőjén átesett tapasztalatok nem léteznek többé, ahogy bekövetkezett a nem kevésbé nyomatékos jövő, a kádári hatalom ideje. Ez egyesek számára a kemény megtorlás keservét, másoknak a diktatúra múltban megszokott gyakorlatának a folytatását kínálta saját tapasztalat gyanánt. A kádári éra azonban évtizedekig tartott, a hatvanas években új tapasztalatokkal szolgált, és így érünk el végül a rendszerváltásig. Ez tehát egy folyamatos tapasztalati univerzum, amely '56 és közénk, emlékezők közé ékelődik. Nincs remény a valamikori autentikus történelmi tapasztalat visszanyerésére. A történelmi dokumentáció, amely közvetlen(ebb) betekintést nyújt ebbe a múltba, jórészt a kádári megtorló gépezet működésének az (ön)dokumentációja, amelyben a forradalomról van ugyan szó, az eseményekért némi önkényességgel közvetlenül felelőssé tett személyek kicsikart megnyilatkozásai révén, a forradalom jövőjének, a múlt utóéletének köszönheti már a pusztán megszületését is, ráadásul úgy beszél, beszélgeti el a közvetlen múltat, ahogyan az akkori perspektívából, az éppen regnáló hatalom szempontjából igazán kívánatos és lehetséges. Ez ugyanakkor fényt vet arra is, hogy mi módon ragadható meg egyáltalán a múlt és annak sok-sok tapasztalata a történetíró eszközei által.

– Nincs konszenzus a történészek között abban a tekintetben, hol érdemes kijelölni a huszadik század kronológiai határait. Vannak, akik hosszú huszadik századról beszélnek, mások pedig a rövidebb, 1919-től 1989-ig tartó periódus mellett érvelnek. Az azonban kétségtelen, hogy a mögöttünk hagyott évszázad olyan kataklizmákat hozott magával, amelyek kibeszélése, feldolgozása a mai napig sem történt meg. Talán nem tévedek, ha azt mondom, a folyamat az első világháborúval kezdődött, amelyet amnézia követett, s a későbbiekben egymásra rakódtak a szembenézés- és dialógushiány változatai. Pedig a huszadik századi történelem nem tárgyalható a traumatikus mozzanatok tisztázása és feldolgozása nélkül.

– Abban nem foglalkozok állást, hogy milyen hosszú is valójában a huszadik század, szerintem minden ezt érintő feltételezés mellett szólhatnak nyomós érvek. Abban viszont határozott véleményt nyilvánítottam néhány éve, hogy a huszadik század lényege, ha szabad ilyet mondani egyáltalán, az Európában megesett szélsőségesen antihumánus cselekedetek egymást követő, olykor egymást generáló sorában áll. Nem azért, mert nem történtek más, ráadásul ellenkező előjelű, markáns események ugyanebben az időben, dehogynem. A hallatlan tudományos és technikai fejlődésre kell itt elsősorban gondolni. Ez azonban egyáltalán nem a huszadik századnak volt a sajátja, e fejlemény lehetőségét a tizenkilencedik század már megelőlegezte, a huszadik század csak kiteljesítette az ígérvényeket. Mégpedig azt, hogy az idő múlásával mindent meg lehet majd valósítani, ami elképzelhető. Már Flaubert, ez az ízig-vérig tizenkilencedik századi francia író is megjelenítette ezt a *Bouvard és Pécuchet* című ironikus, sőt inkább gunyoros befejezetlen regényében, amely az író halála után jelent csak meg. Az viszont, hogy két olyan világháború is kitörhetett, amiket totális háborúként szokás számon tartani, és olyan totalitáriánus rendszerek léteztek a század során, amelyek a holokauszthoz fogható genocídiumot, a Gulaghoz fogható közpolitikát valósítottak meg, a tizenkilencedik század felől tekintve egyáltalán nem volt elképzelhető. Sőt, mindennek épp az ellenkezője tűnt valószínűnek és egyben kívánatosnak. S végül, ahogyan már említettem egy korábbi kérdés kapcsán, megrendült a modern ember önmagába vetett hite és önbizalma, kérdésessé vált, hogy azok után a tettei után, melyeket utólag tudott csupán higgadtan végiggondolni, minek tekintheti önmagát, ki ő valójában: az, akinek hinni szeretne volna magát a felvilágosodás humanisztikus emberképe alapján, vagy az, ami mindig is volt, a ragadozó állat egy magasabb rendű, a társadalmi megszerveződésre végtelenül alkalmas egyede. Ezzel a súlyos tapasztalattal vértette fel tehát a huszadik század az európai embert.

– Beszélgetésünk eddigi részében főként elméleti kérdéseket boncolgattunk. De vajon hogyan jut érvényre történetírói praxisában a mentalitástörténet, a mindennapi élet analitikus kategóriaként való szemlélése? Gondolok itt elsősorban társadalomtörténeti kutatásaira, vagy akár a sok képpel illusztrált Horthy-könyvre, amely voltaképpen rövidebb szócikkek sorozatából konstruálódik.

– Struktúratörténészként kezdtem a hetvenes években történetkutatói pályafutásomat, akkoriban az volt a trendi. Később eltávolodtam ettől, mert többedmagammal rájöttem, hogy messzire kerülünk ily módon a múlt ténylegesen megélt valóságától, és így túlságosan is mi, történészek konstruáljuk a múltat. Először

is azért, mert azok a kategóriák, amelyekbe mint csoportformákba megpróbáljuk beleygőmészolni az egyének múltbeli halmazait, rendszerint a saját fogalmi gondolkodásunk gyümölcsei. Másrészt pedig túlságosan keveset árulnak el ezek a szerkezeti folyamatok a tényleges életről. Meg lehet ugyan magyarázni segítségükkel az élet valamikori rendjét, de ettől még nem értjük meg a tettek közvetlen mozgatórugóit, nem látjuk tisztán az alternatívákat, amelyek között mindig lehet választani, és így homályban maradnak az érző-cselekvő egyének és természetes közösségeik. Arra vettem tehát irányt, hogy lehetőleg a kisebb csoportok, végső esetben az egyén síkján vegyem szemügyre a történéseket. Fel szeretném tární az általánosabb szerkezeti mozgatórugókat is persze, viszont egynél több meghatározó tényező hatásával kell számolni úgy, hogy rendszert is lássak egyúttal bennük. Nem gondolom azonban, hogy ez a mátrix minden tekintetben és egyetemlegesen determinálná a múltban élt emberek életvezetését, gondolkodását és érzelemlívát. Ugyanakkor legalább valószínűsíthetem mindezeket a konkrét megnyilvánulásokat. Ez adta tehát a Horthy-kor életmódtörténetét sajátos műfaji keretek közt (ez számomra kiadói előírás volt) elbeszélő könyvem gondolati háttérét, melyet utóbb, a könyv megjelenését követően fejtettem ki. Az identitás és a tapasztalat Horthy-kori múltjának szerintem valószínű determinánsai ezek szerint a munka, a jövedelmi viszonyok (vagyoní állapot) és a lakott hely szerinti életlehetőségek együtteséből, azok sajátos kombinációból bonthatók ki. Ez, régiesen szólva, az én mostani struktúrakonceptióm a magyar huszadik század egy, vagy talán nagy részével összefüggésben.

– Az elmúlt esztendőben ünnepelte hatvanadik születésnapját, és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Kollégái ebből az alkalomból egy vaskos tanulmánykötetet állítottak össze, Megtalálható-e a múlt? címmel. Ez az évforduló és a tudományos fokozat együtt jár-e a pálya eddigi szakaszának összegzésével, valamiféle számvetés készítésével?

– Minden kerek évforduló emlékezetessé teszi legalább egy röpké pillanatra a monoton élettörténeti kronológiát, így vagyok én ezzel a mostanival is. Nincs azonban megállás, nem cezúra tehát ez az életkori forduló sem. Nincs, nem is lehet összegzés, mert hol vagyok még attól, hogy bármit összegezni tudnék vagy éppen akarnék. Nem összegezni akarok, hanem folytonosan tovább gondolkodni. Ebben a pillanatban különösen, és megint erősen foglalkoztat a nemzet mint történeti gondolkodásunk kitüntetett tárgya, kerete és szemléleti referenciája. A jelen transznacionális keretei között újra kell szerintem gondolni a történetírás eredendően nemzeti paradigmáját. Nagyon izgat emellett az esemény és a struktúra fogalmi kapcsolatának a kérdése. Igaz vajon, hogy két pólust alkotnak, élesen elválasztva egymástól az eseménycentrikus politika- és államtörténetírást, valamint a struktúraorientált társadalom- és kultúratörténetet? Vitatom, hogy így lenne. Ahhoz azonban, hogy meggyőzően képviselhessem álláspontomat, fogalmi vizsgálatokra van megint csak szükség. S végül: nem lankadó érdeklődéssel kísérem a kollektív emlékezet mint nyilvános történelem (public history) és a szakszerű történetírás konfliktusos kapcsolatának az alakulását; ez dönti el ugyanis, hogy van-e bármiféle jövője a szakmánknak és milyen jövő vár rá egyáltalán.

Aczél Géza

(búcsú)galopp

tétova utószinkron

12.

a nőkről általában nem szívesen szólok soha főleg ha az embert már kezdi
[megpaskolni az élet
alkonya és roppantul kopottas zsákjában összevissza csúszkálnak a félig
[fogyasztott emlékek
a rendszerező elmének lenne ilyenkor feladata temérdek hol is kezdődött a
[másik nemre való
csodálkozása az első laza kézfogások és az éretlen csókok árja mikor futott
[túl a szilárd testek
múló koccanásán mikor szakadt meg a biofizika fegyelme s üzent
[valahonnan egy sátáni elme
hogya a remegő test benedvesedett gerjedelme csak amolyan jól kódolt játék
[a másik birtokba
vétele az igazi ajándék egy láthatatlanul megemelt dimenzióban mert míg
[csak ügyetlenkedtél
egy kopott padon vagy hűtötted ágaskodó szerveid a nagy pelyhekben
[ereszkedő hűsítő hóban
minden összefüggött a széleken néha azt motyogtad kamasz gerjedés
[máskor kissé izlelgetted
a romantikusnak indult fogalmat – szerelem aztán a lélek mélyén mindez
[átcsúszott csapzott
árvácskába ahogy a megkomponált téren az októberi szél az utolsó
[szírmokat cibálja nagyon
el ne bizakodj mivel olykor a kudarc volt a jobb akár egy elvesztett
[sakkjátszmában könnyebb
viselkedni ha megtörnek s a randevú gondosan kifundált utcasarkáról
[nagyvonalúan küldenek
haza vagy egy vezércsellel megaláznak ráérezve a logikai varázusra hogy
[végre te vagy ostoba
nem mentegelve a legyőzöttet a párás szemű leányzót vagy ki a mattól
[nagyot döccen s aznap
csak piszkálja a frissen sült ebédjét otthonában egyszóval ez egy
[más történet itt lent a sárban

mikor a sok ismeretlenes egyenletre szívós polipként tapadhat az absztrakt
 [hűség a csalafintán
 szimulálható vasárnap hiszen mi kiváltunk a nyomasztó hétmilliárdból
 [fontos dolgaink fölött
 nélkülözhetetlen a mindennapos ünnep feszítő eufóriája bár innentől
 [bezárva csak szűkülünk
 és sóhajtozunk persze ilyen-olyan az alkatunk csiszolgatjuk hát
 [egyemáshoz egymást no de ez
 a klasszikus sztenderd mit kezdenél ma a szétglobalizált különös
 [emberekkel az igazi folklór
 az volt ha a szomszédos falvakból petrencékkel megfuttattak az eszelősnek
 [indult robogásba
 vészjóslóan visszhangzott a sok kis ablak míg a menekülő mögött nem kis
 [szerencsére sorra
 maradoztak el a helyi hagyományokat őrző marcona legények hiszen
 [arrafelé a gyász hírek is
 csak azért lehettek olyan szegények mert még kezdetleges volt a szervezés
 [s nem volt biznisz
 a fekete keretes hirdetés ha agyonverték akkor agyonverték néhány
 [hatalmát átmentett kisebb
 ávós unottan odanézett s legyen ez elég kellett neki juli fehér mája
 [ráadásul olykor csak egy
 éjszakára évtizedekkel a virágzabáló posztmodern előtt s ha nem is
 [állíthatunk minden falusi
 lány mellé éjjeliőrt legalább érezze az az eltvelyedett ürge a kockázatot s
 [még geográfiailag
 is akadt némelykor ok az udvarlás jövés-menésén elmerengni mert
 [valamiképp pannóniában
 nem űzött hazáig senki mikor egész napos vonatozással vágycsozva
 [beestem gyönyörűséges
 hazánknak naposabb felére mátkaságunkban inkább többen meghívtak
 [ebédre s mosolyogva
 kérdezgették milyen a keleti határ az embernek még ma is a kihagyó szíve
 [fáj fiatalságunkba
 döbbenetesen visszanézni mert egyáltalán nem vigadalom bunkóságunkon
 [hosszasan heherészni
 s nyesegetni fájón a gyökereket ráadásul más gyűrött fóliákba csomagolva
 [mindenholnan rád
 köszön az alapeset a maga alá gyűrős férfiúi zsarnokság az uralkodás
 [torzult ösztönei másfelől
 pedig hallod vad piálások közepette öreg haverod durva közbenyöszörgését
 [minden nő kurva
 s zavarodban még csak azt sem mondhattad tapasztalata neki nem volt
 [elég így lettél többször

a zajos társaságban magára maradt gyanútlan veréb a szentimentális
 [üdítő zónákba behúzva
 s jócskán öregedned kellett ahhoz hogy megértsd miért is dobolt idegesen
 [nietzsche horgas ujjja
 a kemény asztalon ha meghallotta a másik nemet azért el ne feledd nekem
 [ebben a zavarosodó
 férfi-nő viszonyban még mindig legszebb a szerelem s amíg zajosan
 [lovagolunk a felületesre
 sikált statisztikákon megfigyelném én azt a férfit is kire amazonja
 [vészsíjoló szemekkel ráront
 netán egy életen át szívósan fojtja hová is esik ezután az együttélés
 [egyenlőtlen foltja s hová
 kékülnek persze a hetente szilvaként beérett szemek mennyi volt a riadt
 [asszony ki a vészesen
 síkos fürdőszobában rendre elesett s nem győz riadt pirulással maga elé
 [nézni s míg eme nagy
 gomolyagban igazságát kezdte kutatni a tétova férfi csöndesen maga
 [maradt se kedélyében se
 a politikában nem üldözte már a fényes suhogó madarakat nem bízott az
 [elvont szabadságban
 mely azért olykor állandó otthon-meleget is táplál s riadt gyerekei kiknek
 [mindegyike egyfajta
 lelket pezsdítő virágszál kezdtek a feszült létben bizonytalanul hajlongani
 [az önzésre ingerlő
 egyéletes szélben negatív élményként azért már az is valami ha e
 [homályban lírailag hitelesen
 beszélnek mert belül nem ereszkednek a kötelékek a forma fegyelme válik
 [igaztalanul sekélyes
 tartalomná mikor a mindennapok praktikája lövi rommá azt ami belül
 [széttéphetetlen de csak
 kontrajátékokat lát a gyermek s még nem lazult ki szentimentális fékje a
 [legszebb kontrollja
 tojik az egészre s még csak a tapadási felületek kihűlt foltjai bántják
 [melyekben az odabújás
 páros ösztöne a legszebbik szívóváány végleges határok közé zárva
 [a családi kompozíciót én
 sem gondoltam semmi jót gyerekként semmilyen változásról
 [s ha alkalmanként egy-egy zaj
 rászólt a tisztesen szegény harmóniára olyan volt az mint egy
 [hajszáltrepedés a régen meszelt
 nagyszobában melyet szilárdan uraltak még a statikusan erős békebeli
 [boltozatok lírai érvem
 ezért is lenne sok az együtt lélegzett kifinomult kötődéseken belül hol egy
 [apró szemvillantás

a metanyelv sejtelmes foszlánya hegedül annak a rég kiválasztott
[másiknak s ha rezignáltan
ráísznak a kudarcokra azt is tudják közös lesz a vereség én valamikor
[kamaszként otthon csak
ennyit láttam s máig nem tudom ha igazán repedezni kezdtek az esték
[milyen súlya volt a vélt
kárhozatnak mert gyorsan összeöszültek áldást lehelve még a napnak hogy
[foghatják egymás
ernyedt kezét hisz az érintésben ott a fedezék egy közösen áthúzott majd
[nem évszázad persze
a történések íve mentén már bölcsebben is mozgathatod szádat
[a feledhetetlen tanúk kihültek
s változatlanul nincsen hű magyarázat vajh kik voltak ők a
[mikrostruktúrában benned létezők
kik létükkel beadtak valami furcsa zsongást a zárt közösbe melyet hozott a
[másik is messziről
örökbe ha megringattuk a síró pólyát azóta vak reakciók róják bennünk az
[értelmetlen köröket
halálok víg lagzik születések válások meglazult fogak s állások keretezik
[csüggedt napjainkat
szemben kiszikkadt hittérítők özönölnek olyanok akik bármikor embert is
[ölnek de legtöbben
inkább isznak bódultan elkerülve pontatlan válaszainkat hol az értelem
[valós mércéje bennünk
és hol letudott a vég nyújthat-e még vigaszt a feledés netán a kínosan
[tápáskodónak a múltat
kell feldolgoznia a tépettség mezejében meddig szűkült lelkünkben hunnia
[és a levert fiatalság

Markó Béla

Ha néha félreüt

*Mert Isten belsőrészei vagyunk csak,
talán a szív, vagy valami egyéb,
minden egyes lélegzetvételét
vigyázzuk, s nyilván nyugodtan aludhat,*

*amíg mi egyfolytában lüktetünk,
és körös-körül ugyanúgy nyüzsögnek,
fel-felszikkraznak, egymásnak ütődnek,
de mindig együtt mozdulnak velünk*

*tücskök, pillangók, méhek, verebek,
s a benne rejlő alkatrészeket
nem láthatja, legfeljebb belehallgat*

*a fennvaló, ha néha félreüt
Balázs, vagy Anna kihagy egy betűt,
s ilyenkor félni kezd, hogy meg is halhat.*

Egyetlen kertünk

*A már előre vállalt szenvedés,
hogyan megfeszül, kibuggyan, szétterül,
s utána nedves űr marad belül,
egyfajta kényelmetlen ernyedés,*

*aztán mégis remény, ahogy kitör,
fellobban, és már rád is visszasüt,
nem is látsz mást, mert ott van mindenütt,
s ámulva nézed, hogy vajon miből,*

*kiből lett ennyi rózsaszín s fehér,
s mint egy hatalmas mondat, összeér
már minden eddig megtanult szavad,*

*s míg szét nem fújja hirtelen a szél,
akár egy színes takaró alatt,
csontos, fáradt szeretők alszanak.*

Ezt kellene megértenem

*Utóvédharc csak, nem több, kint a kertben
és nyilván bennem is, ezt kellene
megértenem, ha sorra tovalebben,
aztán kihuny két puha tenyere*

*s ezernyi ujjnyoma mindenkinek,
aki felépített, akár a lombot
a nap s a víz, és nem mentheti meg
már senki Isten azt, amit lebontott*

*talán az ördög, vagy valaki más,
aki széthordja testem, és kiás
alóla engem: semmitmondó tervet,*

*drótágakat, vak illesztékeket,
míg körben színes postabélyegek
s tépett, üres borítékok hevernek.*

Láthatási szerződés

*Mint amikor egy állvány összeroskad,
a felhős ég elcsúszik hirtelen,
s mögötte semmi sincs, csak színtelen
és szagtalan üresség, de kiforrnak*

*s felgyúlnak lassan mindenütt a fények,
és ismét elmúlt már a pillanat,
hiszen megbízhatóan izzanak
körös-körül hatalmas készülékek,*

*ébren tartják és lélegeztetik
az Istent, s időnként megmutatják,
nyilván nem őt, csak színes képeit,*

*szélfúvását, jókedvét és haragját
s a csillagokkal jelzett éjszakát:
a láthatóvá tett testet magát.*

Másféle minta

*Előbb-utóbb majd innen is kitörnénk,
mert túlságosan zárt világ nekünk,
megtelt tücsökkel már az életünk,
s esővel, hóval is, egy más minőség,*

*más mennyiség, vagy egy másféle minta
kellene, mindenképpen tágasabb
és ismeretlenebb, hiszen szabad
csak úgy lehetsz, hogy semmi sincs megírva*

*abból, mi jön, se lomb, se szó, se csend,
se zeng, se hull, se száll, se lent, se fent,
zörgetjük már, mint a harminc ezüstöt,*

*a kulcsokat, pedig úgysem lehet
bentről kinyitni, átbújok veled
a kerítés alatt, akár a tücskök.*

Podmaniczky Szilárd

Hazai hómező

Itt szoktunk anyuékkal szánkózni, vagyis inkább apuval, mert anyunak ott a konyha, és bablevest kell főzni, meg rántja kifelé a csirkét, amivel apunak tele van a hócipője, mondja is mindig, hogy egyszer elszáll az agya attól a sok antibiotikumos szárnyastól, legalább havonta egy marha; marhát akarok. Anyu meg elsírja magát, hogy akkor keresnél többet, és ne kéne az indukciós lábasokat flexszel vágott fával melegíteni, de aztán apura rájön a normális, és bocsánatot kér, azt mondja, egy tulok, egy állat vagyok, menjünk inkább szánkózni.

Mert az a jó, ha anyu is kint van, kergetjük apuval, amíg el nem csúszik, aztán betemetjük, volt anyu, nincs anyu, de azért a fokhagymás rántás szagáról meg lehet érezni, hogy hol van a hó alatt.

Egyszer apu azt csinálta, hogy levette a bicikliről a gumit, és körbecsavarta szögesdróttal a felnit, utánakötötte a szánkót, és úgy húzott a hóban, meg a befagyott agyagbányán is. Nagyon mérges volt, mert nem vette észre, hogy már az első kanyarban leestem, így hiába tekert át a Takács Laci bácsiék telkén, egyáltalán nem élvezhettem, hogy a Laci bácsi léghajóval lövöldözött apura, mert a Laci bácsi azt hitte, hogy lopják a fóliás eprét. Apunak három helyen lyukadt ki a kabátja, mire anyu átvitte a Laci bácsi feleségének, hogy ezt nézd meg, te kopasz boszorkány, föl foglak jelenteni benneteket embervadászatért, de a Laci bácsi felesége, Margit néni adott helyette három kis zacskó fagyasztott szedret, hogy abból csináljunk gyümölcstortát. Anyu szerint a nők mindig jobban megértik egymást, mert a gyerekeknevelés lekorlátozza őket, és oda kell nekik figyelni, nem mindegy, hogy hova adják be a tejet és mire tekerik a pelenkát.

Vendégségben anyu azt szokta mesélni, amikor egyszer apu tisztába tett, utána le kellett mosni a csillárokat és újrafesteni a lakást.

Van úgy, hogy este kijövök ide egyedül csúszkálni, anyu mosogat, vagy a haját csinálja, be szokta magát úgy csavarózni, mintha valami labanc robot lenne. Apu esténként a villanyszerelőket szidja, akik három éve kötötték be a tévét, mert szerinte nem a tévénk régi, hanem a kábel, amivel bekötötték, és megfogadta, egyszer keres egy rendes szerelőt, de azóta se talált. Viszont talált a múltkor ötszáz forintot, amin annyira meglepődött, hogy nem merte elkölteni, berakta a konyhaablakba a villanyszámlák mellé, hogy érezzék a számlák, micsoda túlkapás ennyit fizetni az áramért, mikor elég lenne csak földuzzasztani a Balatont és Lepsénynél beállítani a magyar Niagarába egy turbinát. Szerinte az orosz gázvezeték is hülyeség, nem jön ide semmiféle gáz, hanem innen viszik, csak hát a gáz

az láthatatlan, a messziről jött orosz meg azt mond, amit akar, a műszereknek mindegy, hogy merről fúj a szél.

Anyunak van egy barátnője, az szokott még elvinni szánkózni, ha anyu nincs kész a bérszámfejtéssel. Csak sajnos nagyon lassan húz, meg folyton elesik, a múltkor rámentem a szánkóval a kisujjára, és annyira vérzett, hogy apu még itt a fölso karját is bekötözte, amitől anyu féltékeny lett, és kétszer utalta el neki a társadalombiztosítási járulékát. Apu meg röhögött, hogy na, azt a hajadra kenheted, amit egyszer oda beutalsz, azt soha nem kapod vissza, úgyhogy anyu bejárt a megyei adóhivatalba könyörögni, de csak annyit ért el, hogy mindenki megismerte, tele lett vele az összes biztonsági kamera, meg olyan sokat hisztériázott az információban, hogy esténként visszapörgették nézni az unatkozó biztonságiak.

Mostanában anyu nagyon mogorva, még magamban se enged ki játszani a hóba, mert folyton ledobja az Internet. Esténként vacsora után rágja apu fülét, hogy cseréljék le a mobil internetet, mert az hol van, hol nincs. Apu a vállát rángatja, hogy ezért mobil, hol van, hol nincs, inkább azt szokta rántottaevés közben mondani, hogy termeljen ki az anyu vállalkozása annyit, hogy áttérjenek valami korlátlan adsl-re, mert akkor lehetne esténként az ágyból nézni a redtube-ot, mert így képtelenség annyit takarékoskodni a levelezéssel, hogy le tudja tölteni a Maigret felügyelő női változatát.

Néha, amikor nem figyelnek oda, anyu beleveszik a lábápolásba, vagy szór-teleníti a tarkóját, apu meg a faliórát szereli, mert egy ideje elkezdett visszafelé járni, akkor ki tudok lopózni a hóba, és olyan angyalkákat dobálok magamból, hogy másnap még én is azt hiszem, hogy tizenhat egyforma angyal esett le a házunk elé. Csak az volt a furcsa, hogy az egyik angyal fején lett egy kis vérzés, és hiába tapogattam a fejem, nem találtam a sebet. Később aztán onnan nem messze megtaláltam a fél galambot, amit már nem tudott egyedül megenni a macska.

Másnap templomban voltunk, és azt kérte az atya, hogy egy percig imádkozunk magunkban egy elvesztett ismerősünkért. Anyu ilyenkor bemondja, hogy nagymama, csak az a baj, hogy én nem ismertem a nagyit. Apu szerint viszont egy másfél éves gyerek képes megjegyezni még a nagy világégések dátumát is, nemhogy a nagymamáját, de én attól kezdve folyton a galambért imádkoztam, és főleg akkor láttam, mennyire igazam van, mikor az egyik oltárképen megláttam egy galambot, viszont a nagymamát sehova nem festették oda. Vagyis volt az egyik képen egy nő, de szerintem az nem lehetett a nagymama, mert világított a szíve, és a nagy nem infarktust kapott.

Apu minden évben megígéri, hogy fölépít a konyhaablak elé egy hóembert, de folyton anyura keni, hogy elfőzi előle a répát, olyan jó gomboknak való pogácsabrikettet meg már nem lehet kapni, az összetört széndarabokból pedig csak ilyen horrorisztikus fogsort tudna kirakni.

Úgyhogy egy vasárnap délelőtt, amikor apu előző éjjel három teljes BL-döntőt megnézett, és a sörösüvegektől nem lehetett a fürdőszobaajtót becsukni, akkor kimentem egyedül hátra, ahol anyu se lát, meg a Takács Laci bácsi se tud fejbe löni, még ha gellert kap is a golyó, és föltekertem három gömböt a hóból, egymás tetejére raktam őket, és kiformáztam az embert. A végén apu kijött pizsamában, mert szerinte a friss hó a legjobb a másnaposság ellen, megevett két marék havat,

és azt mondta, hogy úgy érzi, őrá hasonlít a hóember, mert a gyerekek sokszor oda is odaképzelik a szüleiket, ahol nincsenek, és azzal bement cigarettáért, mert ha nem gyújt rá, nem múlik el soha a köhögés.

Ott mászkált a galambevő macska a hóember előtt, de nem ijedt meg tőle, pedig aputól már száz méterre is futásnak ered. Aztán figyeltem mindennap, hogy hátha meglátom én is aput a hóemberben. Már megkezdődött az olvadás, mikor rájöttem, hogy csinálhatok én bármit, apu magát látja mindenben. És akkor egy kis zacskóba raktam az olvadó hóemberből, és eldugtam a mélyhűtőben, mert anyu szerint, ha így folytatja tovább a cigit és a piát, apád hamarosan bekre-pál. De nekem akkor is marad belőle egy félzacskónyi hasonmás, és meglátjuk, hol tart majd addigra az összejt kutatás.

Kupolahéj

Székely Andreának, akitől
Ross King könyvét kaptam

*Pippo mester akkor már nem használt
állványzatot a kupola megépítéséhez.
És nem akarja megépíteni azt a sosem
látott gépezetet sem, melyről álmatlan
éjszakákon álmodozott. Legfőbb gondja*

*az lett, kinek is építi valójában a firenzei
dóm hatalmas és monumentális kupoláját.
Mennyiben készül az emberi szem gyönyör-
ködtetésére, hisz nem is láthatja, olyan messze
van kívülről és belülről is. Mennyiben*

*az isten számára, hogy lássa és gyönyörködjön
az emberi leleményben, hogy mégsem volt
minden teljesen hiába. És mennyire a távol-
látó angyalok számára festeti a kupolát?
Aztán végül, köztes megoldásként*

*a két kupolahéj közti szűk térbe lépcsőket épít.
Fel lehessen jutni, látni, amit az angyalok
csak. Érezni lehessen néhány pillanatra,
milyen lehet istenként a világra nézni.
Gyönyörű, de szédülés fog el. Gondolja*

*Filippo, és megépíti minden idők legnagyobb,
állványzat nélkül készített szédületes kupoláját.*

Majdnem

„Enyém itt az idő.”
(Lénárd Sándor)

*Egy régi fotó található a lepel alatt,
bármilyen hihetetlen, így van ez jól,
emléktábla gyanánt beszél a kép.
Bár nincs rajta szó, csak egy ó kép,
egy régi, jó fotó.*

*Beszéd helyett a szó, tenger helyett
folyó, folyó helyett a tó, eső helyett
a hó, kép helyett egy régi fotó lapul
a lepel alatt. Háttér helyett
omló vakolat. Befalazott szavak.*

Szeszgyáros voltam egykoron,
eltűnt régen az én korom.
Vallj be mindent, idő: késel, múlsz,
sietsz. S itt végre hozzám simulsz.

*Egy régi fotó fog itt vallatóra minket.
Egy régi fotó fog itt vallomásra bírni,
és megidézi emlékeinket. Így ni. Amiket
meg se élünk, mégis egy régi fotó vala-
hogyan mindig és sohasem lesz/volt ilyen.*

*Arcunk tükröződik
a kopott vitrinen.*

Szeszgyáros voltam egykoron,
eltűnt régen az én korom.
Vallj be mindent, idő: késel, múlsz,
sietsz. S itt végre hozzám simulsz.

*Egy régi fotó mutatja épp, az idő múlik, szép.
De hogyan és merre halad? Folyik. Ha másképp
nem érzed, szalad. Nehéz nyomon követni
kiszámíthatatlan kanyargását. De most éppen áll
a műtermi fotós lencséje előtt. A Lőke bácsi.*

Ezt már nem tudod utána csinálni. Vele szemben állsz. És jó, ha tudod, ezt a történetet még nem írta meg senki. Se át. Nem láthatod már a fotó túloldalát. A bácsi áll, a vakolat pereg. Ővé az idő. Ha nem tetszik a szó, bárminek nevezheted.

Szeszgyáros voltam egykoron,
eltűnt régen az én korom.
Vallj be mindent, idő: késel, múlsz,
sietsz. S itt végre hozzám simulsz

majdnem.

Lőke-emléktábla avatóbeszéd
(Taliándörögd, 2010. júl. 24.)

Vári Attila

Halotti tor

Még akkor is elfogta a törzsasztal tagjait a röhögés, amikor hetekkel később, a halotti torra gondolva, felidéztek a harangozó temetése utáni estét.

Ha nem az utcán esik össze, útban a Surlott Grádics vendéglő felé, talán hetekig sem kereste volna senki, mert az utóbbi időben a harangozó el-elmaradozott a törzsasztaltól.

Nem betegeskedett, csak kedvetlen volt, és ingerlékeny is. Dühét politizálással is fűtötte, s a többiek egyöntetű véleménye szerint, ha bevadult, olyan elveket hangoztatott, hogy hozzá képest a fasiszta párt jótekonysági, emberbaráti gyűlekezet volt.

– A szélsőjobb és a fíng között az a hasonlóság, hogy mindkettő bűdös és nehéz visszatartani – mondta a sekrestyés egy délutáni vita hevében, s a harangozó ezután kezdett elmaradozni.

Már nem kellett dolgozzon, átállították villanyra a harangokat, de maradhatott a toronyalji szoba-konyhás lakásban, s nyugdíját azzal egészítette ki, hogy családi ünnepekre tűzijátékokat tervezett, hiszen alapvetően polgári és katonai tűzszerész képzettsége volt. Végzettsége szerint készíthetett szemet gyönyörködtető rakétákat, kereshetett aknát, vagy hatástalaníthatott volna fel nem robbant bombákat, de sem a trianoni döntés, sem pedig a kommunista hatalomátvétel után nem gyakorolhatta szakmáját.

– Tudnék akár a semmiből is csinálni olyan időzített bombát, hogy por se maradjon a szekuritáté épületéből – mondta a rendszerváltás előtt Békainak.

Egy alkalommal, amikor a csapos felbosszantotta, küldött neki egy csomagot, s amikor az kibontotta, felrobbant, nem okozott kárt, de csupa korom lett az áldozat arca és ruhája.

– Veszélyes játék ez, komám – mondta Békai –, a papundekli darabja is megvakíthatna valakit.

Ötödik Békai Pál, nyugalmazott vasúti váltóőr éppen új névjegyet rendelt, (mert megtudta, hogy a neve elé tett nagy V, a váltóőr rövidítése miatt, a háta mögött Ötödik Békainak csúfolják), amikor belépett a fénymásoló üzlet utcai ajtaján Bognár, a katolikus temető őre, aki a rendszerváltás után újra indította temetkezési vállalatát, s a Bécsből hozott, használt fekete temetési Mercedes kocsjával mindenkit háttérbe szorított a kegyeleti piacon.

Békai tőle tudta meg, hogy meghalt törzsasztaluk legcsendesebb tagja, a vártemplom harangozója.

– Isten nyugosztalja – mondta, s magában számolgatni kezdett, hogy ha az első világháború kitörésekor negyvenéves volt, mert már nem sorozták, akkor a második ukrán front átvonulásakor, 1944-ben, már hetven, s ha minden igaz, akkor már jóval túl a százon, jövő májusban megkaphatta volna a Guinness Rekordok Könyve által a világ legöregebb emberének járó ezüstből készült söröskriglit.

Bognár szomorújelentést nyomtatott, s a harangozó neve alá azt íratta, hogy „*a vártemplom utolsó hűséges katonája*”.

A délutáni sörözéskor a temetés előkészítését beszélték meg, s az általuk alapított *Kankalinfüty Testvériség Lovagrendje* hivatalos bejegyzési okmányával, amelyet közjegyző hitelesített, s azt bizonyította, hogy a társaság jogos örököse az elhunynak, a temetőőr elküldte egyik alkalmazottját, hogy a nyugdíjhivatalban intézze a temetési segélyt.

A Surlott Grádicsban, a különteremben terítettek a temetésről visszatérő kompániának, s hosszas habozás után a pincér abba az asztali zászlótartóba, amelybe más szórakozóhelyeken a külföldi vendégeknek kedveskednek hazájuk színeivel, mégiscsak feltette a kis fekete selymet.

Fáradtan értek vissza a falusi temetésről. Bár a vártemplom esperese ingyen sírhelyet adott volna hajdani harangozójának, Ötödik Békai, nyugalmazott vasúti váltóőr, aki a kankalinfüty lovagrend nagymestereként a szertartást szervezte, azt mondta, hogy a harangozónak az volt az utolsó kívánsága, hogy szülőfalujában temessék el.

Ötödik Békai taxival ment a közeli faluba, a Mercedesek kellettek a többiek, no meg a koporsó és koszorúk szállításához, és még a faluban is taxival ment mindenhova. A paphoz sírhelyet venni, házat keresni, ahol felállíthatják a ravatalt. Taxizott, mert már nehezen mozgott, s csak azért vállalta ezt a feladatot, mert szörnyű tapasztalata volt a városi temetőkről.

Nem szeretett felesége sírjához járni. Még halottak napján is csak egy szál égő gyertyát tett az ablakba, s bár gyakran fordult meg törzsasztaltársa, a temetőőr házában, csak akkor tudta meg, hogy kilakoltatták az asszony földi maradványait, hogy eladták a sírt, amikor román feliratot talált felesége neve helyett a fekete múmárványba vésve, ahonnan kicsiszolták Békainé nevét, mert a nyugalmazott vasúti váltóőr elfelejtette, hogy huszonöt évenként újra meg kell váltani a helyet.

Itt a faluban addig maradhatott mindenki a föld alatt, amíg el nem porladt a kereszt, el nem sülyyedt a sírkő az agyagos földben.

A harangozóra senki sem emlékezett szülőfalujában, kamaszkorában hagyta ott a falut, kortársainak unokái is idős emberek voltak már, s Ötödik Békai szép sumrát fizetett, hogy egy lakatlan ház tornácán ravatalozhassák fel a harangozót.

A falu temetője a dombtetőn volt, s egyre fennebb kerültek a sírok. A túloldalról könnyebb lett volna megközelíteni a kiásott sírt, de onnan csak gyalogösvény vezetett oda.

A házak mögötti kiskertek végében kezdődő gyümölcsösöktől csak egy mély út választotta el, amit lentről nem lehetett látni. De azt sem vette volna észre az idegen, hogy nem egy elvadult birtok az a fákkal, bokrokkal benőtt terület, mert a faluból nem látszódtak a sírkövek. Csak a tetőn túl voltak újabb keresztek. Egy kihálóban lévő falu síron túli üzenetei.

Nagy kerülővel lehetett feljutni az első besüppedt hantokig. Olyankor, ha napokig esett, a sárga agyagba a szekerek kerekei által vágott szerpentinúton még a traktor sem tudott felkapaszkodni, s ha ilyenkor temettek, régebben ökrös szekérrel vitték ki a koporsót, mostanság pedig egy szánszerű alkotmánnyal kínálódta, amelynek talpát fáradt olajjal szoktak locsolni, hogy könnyebben csússzon.

Nem volt ravatalozója a falunak. Itt még háztól temettek, s ilyenkor a harangtorony aljában őrzött fekete kárpittal vonták be a halottasház kapuját.

Vastag, idő- és molyrágta posztó volt, aranyszínű fonállal szegték be valaha a két szárnytakarót, s valami mintát is varrhattak rá, de már nem lehetett látni, hogy rombuszok voltak-e vagy farkasfogak.

A bejárat fölé kifeszített részen még ki lehetett olvasni az INRI-t, s a kereszt is látszott rajta még, s ezért hazatelefonált a Surlott Grádicsba Békai, hogy küldjön a temetőr olyan kárpitot, amin nincsenek katolikus szimbólumok.

A temetőr Bécsből hozott fekete halottas Mercedes kocsijaival mentek a többiek, s mert eddig a három kocsi a sofőrök mellé éppen hatan fértek be, most a harangozó hiánya lehetővé tette, hogy magukkal vigyék a vártemplom esperesét is, hogy valaki olyan, aki ismerte is, gyászbeszédet mondhasson a temetésen.

Szekeret béreltek, egy síró-nyikorgó öreg ökrös szekeret, de már nem voltak sem bivalyok, sem pedig ökrök a faluban, így teheneket igáztak a visító kerekű alkotmány elé.

Bevitték a koporsót a fekete kárpittal fedett kapufélfák között a bérelt ház tornácára, s Ötödik Békai elcsodálkozott, hogy csoportosan érkeznek halottnézőbe a falusiak, akik életében nem is láthatták soha a harangozót. Fogatlan vénasszony állt Békai Pál elé.

– Aztán hol lesz a tor? – kérdezte szemét törölgetve. – Mert a tor ad a gyászolóknak végső megnyugvást.

Békai, bár tévedhetetlennek tartotta magát, s büszke volt arra, hogy hosszú élete minden eseményére emlékszik, s hogy a törzsasztal tagjainak születésnapját, névnapját is észben tudja tartani, most be kellett vallja magának, hogy bizony, erről megfeledkezett. Még kora délelőtt volt, szinte reggel, s délután öt órára tervezték a temetést.

– Aztán hol szoktak torozni, ha nagy a rokonság és nem férnének el a megboldogult házában?

– Minden multságot a kultúrházban szoktunk tartani – mondta a vénasszony, s Békai ráförmedt.

– Maguknak ez multság? – kérdezte, de a vénasszony dacosan, Békai szerint szemtelenül válaszolt.

– Az. Ezt mi nem tornak, hanem fekete menyegzőnek mondjuk, mert hogy összeadtuk a megboldogultat a túlvilági étellel.

– Aztán hányan szoktak elmenni az ilyen halállakodalomba? – kérdezte Békai, de nem számított arra, hogy a vénasszony számolni kezd.

– Hát – és sorolni kezdte, hogy ki beteg a faluban, ki mozgásképtelen. – Gyermekek és fiatal egy sincsen a faluban, csak mi öregek vagyunk. Hát olyan negyven ember lesz, annyit szent.

– Na, hát akkor jó szórakozást a temetéshez – mondta dühösen Békai, s a kopor-sót szállító szekér nyomába sántikált, mindegyre beleragadva a ragacsos sárba.

Még szerencse – gondolta, hogy évekkorábban, amikor szegre akasztotta, búzát töltött a csizmájába, mert nem száradt szét, s most a temetőbe vezető úton nem kellett azzal kínlódnia, mint a többiek, mert mindegyre elmaradt valamelyik lábukról a cipőjük.

A szertartás rövid volt, s a falusiak döbbenet nézték, hogy a városiak nem toroznak, beszállnak a nagy fekete autókba, s eltűnnek a szemük elől.

Nem volt szó semmiféle torról, de a Surlott Grádics tulajdonosának felesége méltatlannak találta volna, ha nem rendezi meg, s mert biztos volt benne, hogy a kompánia a félórányi útra lévő faluból egyenesen a kocsmába jön majd, a külön-terembe terítették Békai társaságának.

Előételnek paradicsommártásban főzött füstölt szardellát készített, s a lehűtött tálat, amelyben a halak úsztak, az asztal közepére tette, s úgy gondolta, hogy forró erőlevest ad utána, buggyantott tojással, s a vacsora főétele a faszépen sült disznókaraj lesz.

Megérkeztek a törzsasztal tagjai, nyakig sárosan, s az állandó esők miatt zárva tartó sörkertben takarították cipőjükről, nadrágszárukról a megkérgesedett agyagos sarat.

Asztalhoz ültek, s a pedellus fölemelkedett, hogy elérje a halas tálat, s a macska éppen leugrott volna a polc tetejéről, de a föltornyosuló kopasz fej eltérítette a lendületét, s Cirmi a paradicsommártás közepén landolt. Farkával csapkodni kezdett az ismeretlen anyagban, s amit a toccsanása nem spriccelt szét, azt most sikeresen pötyyözte mindenre, amit hatókörében ért.

A felcsapó vörös szósz befröcskölte a torozók arcát, s úgy néztek ki, mintha csupa fejszerűlt ülne az asztal körül. Döbönt csöndülte meg a különtermet, csak a macska nyávogott förtelmesen, s még ott a tál közepén nyalni kezdte magáról a halízú nyincsenéget.

A zászlótartóba helyezett fekete selyem olyan lett, mint egy vörös halálfejes kalózlöbögő.

Ahogy egymásra néztek az öregek, nem bírták röhögés nélkül megállni a látványt.

A sekrestyés homlokára ragadt fejestől-farkastól egy szardella, a pedellus bajszáról, akár egy vörös jégcsap, alsó végén golyóvá kerekedve ingázott a kulimász, Békai a robbanásszerű becsapódás pillanatában a szeméhez kapott, s így sikerült szétmázolni az arcán a szószot, s gyulladás színűvé tenni bozontos szemöldökét, haját. Olyan volt egészében a látvány, mintha megskalpolták volna a nyugalma-zott váltóórt.

A temetőörnek jutott a legtöbb. Homlokán három babérlevél ékeskedett, mint egy dicsőségkoszorú maradványa, bár egyáltalán nem nézett ki antik atlétának.

A Meszticz-féle fűszerkereskedés hajdani hordára volt az egyetlen, aki meg-úsztta, mert a Surlott Grádics ünnepi készletével terítették a torozóknak, azzal, amit még osztrák–magyar alattvalóként rendelt a hajdani tulajdonos egy csehországi porcelángyárból, s amelyen a széleken mintázat volt, s a hordár éppen azt vizslatta rövidlátó módon, hogy mik azok a piszokfoltok a tányérján, s ahogy az arca elé tartotta, mint egy pajzs, felfogta a macskavulkán láváját.

Mucurka csak másodpercekig dőzsölt a tálban, aztán váratlanul felugrott, s leverte az asztalról a poharakat, üvegeket döntött fel, s a csörömpölésre benyitott a különterembe Baloghné, a tulaj felesége.

Amikor meglátta azt, hogy néz ki a társaság, nem állhatta meg kacagás nélkül, s hatalmas melle és hasa úgy hullámozott, mint a tengeri szökőár, mint valami húsból-hájból való cunami. Amikor abba tudta hagyni a testét görcsösen rengető nevetést, kikiáltott a csaposnak.

– Gyere, szedd le a terítékeket – s utasította arra is, hogy hozzon tiszta abroszt, egy csomag papírszalvétát törölközésre. – Na, az ilyesmi háromig meg nem áll. Ez volt az első felvonás – mondta, még mindig rázkódva a kacagástól, aztán kiment, hogy a konyhában pótolja valamivel a paradicsomos szardellát.

A csapos újra terített, s mielőtt kiment volna, a homlokához kapott.

– Szinte elfelejtettem. A megboldogult már vagy két hete hagyott Békai úrnak egy csomagot, s a lelkemre kötötte, hogy óvatosan bánjak vele. Azonnal hozom is – mondta.

Amikor visszajött a dobozzal, Békainak rosszérzése támadt. Szabályos kocka volt, méretéhez képest elég súlyosnak találta, s mielőtt kibontotta volna, óvatosan megrázta, arra figyelve, hogy hall-e valamiféle koppanást, koccanást, s a feszült csöndben mindenki hallhatta, hogy a rázástól ketyegni kezdett valami a dobozban.

– Az istenit, ez egy bomba – nyögte a pedellus, akit nemrég robbanó szivarral kínált a megboldogult, s a többieket nem is kellett figyelmeztetni, szinte osontak az ajtó felé, s csak onnan szólt vissza a sekrestyés. – Óvatosan tegye le. Ezt nekünk szánta, hogy vele menjünk a túlvilágra.

Békai reszkető kézzel tette le, de a ketyegés olyan hangos volt, hogy még akkor is hallotta, amikor már a Surlott Grádics nagytermében osztogatta a parancsokat.

– Mindenki hagyja el a termet. Bomba van a kis-szálában – szinte hörögve mondta, s az emberek e paradicsomszós maradványaitól véresnek hitt fej látán szinte felborították az asztalokat, úgy igyekeztek a kijáráshoz, hátvédként a váltóőr ment, Baloghnét vezette a kijáráshoz, s a csapost utasította, hogy hívja a rendőrséget, s hogy azok hozzanak tűzszerészeket is.

Óráknak tűnt az az idő, amit a szemközi járdán, a vendéglőtől eléggé távol töltöttek, s terelgették az arra járókat is azért, hogy a robbanás ne okozzon senkiben kárt, s amikor megérkeztek a rendőrök, akik sárga szalaggal kerítették körbe a veszélyes zónát, Békai elmondta, hogy mi történt.

– A rázással beindította az időzítőt – mondta enyhe kérdő hangsúllyal egy idősebb törzszászlós, s mert a nyugalmazott váltóőr elmondta, hogy az asztal melyik sarkára tette, az egyenruhás rendőr, aki szintén szkafanderbe öltözött, bekísérte a bűvárinkinézeti tűzszerészeket.

Sokáig pepecseltek. Ki-be jártak, nehézkesen, mintha robotok lennének, s adóvívón keresztül beszéltek egymással, mert sisakjuk eleje vastag üveg volt, s különben nem hallhatták volna a másik szavait.

Kábeleket vittek-hoztak. Olyan volt, mintha lassított filmet nézne az ember.

Valami kamerászűrőseget szereltek össze, aztán jobb kezüket, mintha az égtől kértek volna segítséget, magasra emelték, s hárman újra bementek, a negyedik pedig az utcán maradt, s egy képernyőn figyelte azt, amit a kamerával láttattak a többiek.

Megtalálták a csomagot, óvatosan egy mérlegre tették, s talán mikrofont nyomhattak hozzá, mert Békai, aki a legközelebb állt a többiek közül a monitorhoz, hallotta a ketyegést, s azt is, hogy a vendéglőből a rangidős azt mondja:

– Klasszikus felhúzható fémrugós óra. Keress rá találatot a hangtár anyagában, talán van ilyen típustól rögzített hangunk, mert akkor már tudjuk, hogy mekkora az óra, s mennyi robbanóanyag lehet mellette.

Hirtelen csend lett. Elhallgatott a ketyegés, s a rendőrtiszt azt súgta Békainak, hogy ilyenkor szokott néhány másodpercen belül robbanni.

– Ennyire volt időzítve, most biztosan explodál – mondta, de nem történt semmi.

A képernyőn látták, hogy az akció vezetője óvatosan kézbe veszi a dobozt, elforgatja, s akkor, talán hangosabban is, mint ezt megelőzően, ismét hallhatták a vészes ketyegést.

A kinti hordozható számítógépen egy civil és a szakfanderes hangfájlokat futtatott, s messziről is látni lehetett a villódzó zöld fényt, benne a *találat* feliratot.

– Megvan főnök. Junghans márkájú utazóóra, ezerkilencszázhuszból. Küldöm a méretét és a súlyát – mondta, s megnyomott egy gombot a laptopon.

Bentről, mintha számárüvöltést hallottak volna, vagy egy egész ménes nyerítését, mert mindent betöltve zengett a monitorhoz kapcsolt hangszóró. De nem egy négy lábú volt, hanem a rangidős, aki sisak, védőmaszk nélkül tartotta a tetején lévő fültől a dobozából kiszabadított aranyozott ébresztőórát.

– És egy levél is van mellette – mutatott egy lapot. – Vissza lehet jönni, riadó lefújva.

Békai mentegetőzni akart, de a parancsnok megnyugtatta, hogy helyesen cselekedett, ilyen bizonytalanságban jobb szakemberre bízni a dolgokat.

Visszamentek hát a vendégek, s a torozó törzsvendégek is a Grádicba. Most már nagyon éhesek voltak, de a vasrostély alatt kialudt a tűz. Fehér hamu volt csak a parázstartóban, s a rostélyon valami alaktalan állatfélék voltak, talán patkányok, de mint kiderült, nem tetemek azok, amit látnak, hanem az összekunkorodott, szénné égett karajszeletek változtak őskövéletté.

Baloghné sajnálkozott, s hogy kiengesztelje a társaságot, sajtokkal, különféle felvágottakkal, paradicsommal, paprikával dúsan megrakott tálat hozott, s hogy a bombariadó másfél órájáért is kárpótolja a törzsasztal tagjait, zárjegy nélküli törkölypálinkát hozott fel a pincéből. Azt a hatvan fokosnál valamivel erősebbet, amiből Békai legénykorában sem ivott többet két pohárkánál. De a temetés körüli lőtás-futás, a kora reggeltől délutánig tartó falusi levegőzés, a bombariadó feszültsége úgy meghozta az étvágyát, hogy vizespohárba töltött magának, s úgy tett, mintha nem is hallaná a pedellust.

– Azt hiszem, mindannyiunk nevében beszélek, amikor arra kérem, hogy mondjon néhány búcsúztató szót.

Békai iszonyatos krákogás, torokköszörülés közben zsebébe nyúlt, kivette az utazóórához mellékelt levelet, s azt kezdte olvasni.

– „Tisztelt barátom-uram, mivel a bipsi órásnak megmondtam a véleményem a zsidókról, ami nem volt a szája íze szerint való, nem akarom hozzá vinni az órámat, de csak ő tudja javítani. Valami kis pocók akadályozza a rugót. Hiába

húzom fel, még ha rázogatom, akkor is csak néhány percig működik. Alkudjon, mert nem gusztusomra való, hogy zsidókba tömjem a pénzem. Ha majd kész lesz és elhozza, a Surlott Grádicsban rendezzük a számlát.” – Befejezte a levél felolvasását, s még le sem ült, máris szólásra emelkedett a hajdani Meszticz-fűszerkereskedés hordára.

– Porból lettünk, porrá leszünk – kezdte a mondókáját, s ahogy nagy lélegzetet véve kezét, mint egy karmester, hozzáidomította a következő szavaihoz, feldöntötte a törkölyös üveget, s aztán a többit is, mert, mint a dominókockák, egymást verték le a teli poharak. Csörömpölés támadt, mintha koccintottak volna, pedig temetések napján ez nem volt illendő ebben a társaságban.

Borult a száraz szalmavirágos váza, a másik pálinkás palack is, s anélkül, hogy kialudhatott volna, eldőlt a háromágú gyertyatartó, s lángjától felgyúlt a kiömlött szesz az asztalon. Égő cseppek hulltak a földre, s neonos fényük nem is volt ijesztő, inkább szemet melengető volt a látvány, s az első pillanatokban senki sem érezte veszélyesnek a helyzetet. De már a padlóra lefolyt tócsa is kék lánggal égett, s a döbbenet álló Békait leszámítva, aki a levél felolvasása miatt kissé távolabb állt az asztaltól, az öregek ruhája is tüzet fogott. A törköly átható szagával szinte egy időben már ragyogás töltötte be a különtermet. Kísérteties volt, pontosan olyan, amilyenek a temetőekben éjszakánként felvilágító lidércfényt képzeltek az emberek. Az asztal teljes felületén kékesen foszforeszkált a felhevült ital, de lángra kapott a száraz virágcsokor is, ropogva, mint egy csillagszóró, parásdarabkákat lövellt szerteszét, égtek a szalvéták, s már az abrosz is égett, s a szeszláng kéksége fölé tornyosultak a vöröslő csóvák.

Baloghné vette észre a veszedelmet, s a csapossal leszedték a konyhából és a raktárból a poroltókat, s nekiálltak a katasztrófa elhárításának.

Előbb a tűzgócot, a lucskosra ázott abroszt fújták le vastagon a készülék fehér porával, aztán tetőtől talpig a lángokat csapkodó öregeket, amitől úgy néztek ki, mintha valamilyen bennszülött törzs tagjai lennének, közvetlenül ismeretlen szertartásuk előtt.

– Na, csak kitelt a három – mondta Baloghné, amikor a kertben megpróbálták lekefélni gyászfekete öltönyeikről a fehér port, amely makacsul rátapadt a paradicsomszósz maradékára.

Békai gondolkodott. Érezte, hogy ennek a napnak komoly üzenete van, s csak úgy maga elé motyogva mondta ki a szentenciát.

– Hát uraim, ilyen a szélsőjobb. Az ember azt hiszi, hogy eltemette már, de aztán ijesztő dolgokat cselekszik, mint velünk a macska képében a megboldogult, hamis riasztást művel a síron túlról, bombával fenyegetőzve, s legvégül felgyújtja velünk együtt a világot.

– Istenem – mondta a sekrestyés. – Ezek a náci eszmék még a sírból is visszajárnak kísérteni – s eme bölcsesség után keresztet vetett, s éppen szájába tett egy szivart, amit Baloghné pofonszerű mozdulattal, gyufástól ütött ki kezéből, szájából.

– Maga sztálinista hülye... bolsevikgyűjtogató... csurom szesz a ruhája. Úgy csinál, mint a nácik Berlinben a rájksztágnál, felgyújtáná saját magát, aztán maga is az ellenségre fogná, ugye?

Nyitva minden ajtó

(Tésai napok)

Fehérre meszelt, erdőszéli vályogházban lakom. Nadrágszjítelek a Börzsöny peremén. Tésa, Ipolyság, Magyarország. Jó ezt leírni, kimondani: mintha virágot szednék, és egyetlen begyakorolt, otthonos mozdulattal átkötném szárukat. Van tornácom, az udvaron kemencém, hátul boltíves, hosszú pince, előtte hűs, fedett pihenő, amit borozónak hívunk. Azt mondják, ez a legszebb ház a faluban. Azt kérdezik, miért élek itt félig megfutamodva az élet elől. Itt nagyra nőnek az almák, és a gyerekek is, akik dobálják. Az asszonyok vödörökben hordják a nevetést. Itt érezni a föld súlyát, szagát. És én is beleférek a tájba. Gyere be, nem kell kopogni, nyitva minden ajtó. Mitől védene meg, ha bezárkózom. A csenddel dús levegőben elhalt állataim lelkét is életre táncolja a gyertyaláng. Nem tudja, mit veszít, aki el se jön.

Derű és vakság

(Tésai napok)

Még kimentem az udvarra, mielőtt az éj selyempillái megint rámcukódnak. A pincebejárat elé, ahol reggel még nagyapám megóvott, régi szerszámai közt turkált dió után a házimókus, ezüsttel befújta ködfalat emelt az október. A kemence is mintha összebb húzódtott volna. Szétszóródnak az árnyak, aztán egyetlen ugrással, akárha előlem menekülnének, eltűnnek a kocsi-úton. Fenn a nadrágszjítelek végén már szélesre tárult az égi karám. Nagyhideghegy felől a hűvösön át diólevél átható, füstös illatát söpri elém a szél. Seholy egy madár; talán híreket visznek a hegyeken túlra.

Egymást hozzák vissza mind a napok. De ma, ötvenharmadik születésnapom előestéjén, sűrűbb a sötétség. Hajlamos vagyok annak látni, amit nem látok. Derű és vakság: gyertyafénynél egyedül borozatok. A hangyák mint hódíók masíroznak lábam körül a demizson felé.

Bozók Ferenc

Tükörfolyosó

*A szűkülő tükörcözép felé
a semmi széle végtelen keret,
s a végtelen keretnyi semmihez
a köznapok hideg tükörlapok.
Feledve régi arcainkat
a végtelenbe indulunk, miként
tükörmezőbe tükrözött tükörlapok.*

Piros csatos

*Lakkozott, piros csatos leánycipőben
érkezett a Nyár, aranyharisnya rajta,
lengé érkezés a zümmögő időben.
Szinte testtelen, csupán a semmi tartja.
Jött, s megállt a paradís zefír-tavaszbán,
s elpirultam ott, a tünde pillanatban.*

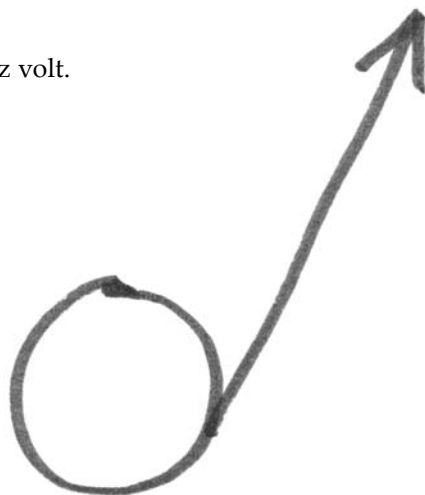
Szentek

*Lépj be velem ma az ólomüvegmozaik-szerű térbe.
Végtelen ablak a Menny, mozaikdarabok színesítik,
s rajtad a Nap ragyog át, ha feszülsz ama ablaküvegre.
Színes üvegberakás vagy, a testtelenül lebegő
ólomüvegragyogás kicsi része, a Létbe feszítve.
Ablaküvegre simulva figyeld meg a kintet, a bentet.
Nézd meg az inneni-onnani távlatokat, tereket.*

Tandori Dezső

Elérintő

Az alap rajz ez volt.

Valakinek csak „meséltem” – ami lehetetlen, is –, beleborzongott, „beleborzongtam”, mondta. Az érintő: tudjuk, mi. De ez az érintő „elfele” megy. Elfelejtettem stb. De ez a vonal, ez az érintő nem „érkezik-és-érint”, hanem távozik, érint a távozásával etc. Nem a kör alakból indul, nem tudni, honnan indul. Ahogy a szellem, mikor kél, útra. Érinti a...mit. Ld.: „Nem tudom, mi ez; és mi ez, ami ez.” Az abszolút rákérdés egyik lehetősége. „Elkérdés”. Nem azonos az „elérttem”-nek a „megvan”-lényegével. Nincs agyon-vissza; ez az, mikor nincs vissza, de az sem csak-és-csak létező, hogy „az van”, meg „ott van”.

Elérintő. A rajz fejezi ki a szót, szó nélkül a fogalmat. De nem is rajz, nem ábra, nem ábrázol. Felszólít: tudd, VAN EZ.

Az elérintés ilyen/ez is lehet, mint: a hagyma visszahámozása. Itt is: sorra jönnek majd a mintegy-csak-sallangok, a hiányzó írás körül, azon át, erezve stb.

A DOLGOT LEÍRTAM. MINEK ÍRJAM MEG? A MEGÍRÁST IS LEÍRTAM, A MEGÍRÁST ÍROM MEG, V. ÉPP HOGY AZT SEM/NEM ÍROM MEG +

Nem megírom tehát; leírom.

Toredek

*Meg az orok ej elott
megemeltem a delelot.
De ez csak delután-elott,
delutan-elott est-elott,
delelom ez mind az orok
ej elott,
ez az ej-elott,
az ejelott.*

Különféle írásváltozatokkal, magyarázat nélkül.

„Én tudom, miről beszélsz, csak azt nem tudtam, hogy arról beszélsz.”

Ha van effele lendületlenség, az volt ez. Csuggetegseglaz volt ez, verlaz, varlaz, seblaz, heglaz.

A csunges és a csunges szavakat gyakran összetévesztem.

Van független, de nincs fungetlen.

Csugg és csung. De fugg bár, nem fung.

Tevesztek, mint teve a tu fokan, tevesztem, kisert sok sivatagi teveszme, teve eszme. Kisertetek kisertek erdobe, a kiserdobe. Es kozben tukán a tu fokan, osersoben.

Nem az, hogy a várost nem szeretem, de sok idő telt, sok időnek kellett eltelnie – időnek, ha soknak, ha kevésnek –, időnek, hogy megint ne akarjak kimenni. Az idő telik, ürül, kitelik-e, kiürül-e, nem telik ki, nem ürül ki.

Az ido nem urul ki, nem telik ki egészen, ezért az ido veges fogalmakkal vegtelen.

De vajon? Ebbe sokan beleorultek.

Ennek örülök, ennek hogy itthon tudok maradni, de nem önszeretet ez, nem városellenesség. Nem önzés, magánzás.

Onzes és magamzas csak neha fedí at egymast. Harmadik változat viszont nem letezik.

*Csüggedés vett rajtam erőt.
Csüggedés vett rajtam-erőt.*

*Csuggedes vett rajtam erot
eronek erejevel.
Ero erotlensegevel.
Erotlenseg teljevel,*

*ert teljevel
erthetetlen teljevel,
lassan toredelemmel,
toredelem teljesevel,
jol ne gondolhassak
joval: o, jovel!*

„Te keszonban élsz!” mondja élénk életet élő szaktársam. (Tudós, szerkesztő, professzor.) Nem, nem, mondom magamban én, akkor élnék én keszonban, ha – Szép Ernő! – mégis mindig és mindig az emberek közt lennék, velük mennék „Színházba, Háborúba”, kb., ld. *Néked szól* (Szép Ernő). Nem mondhatom jó ízzel, hogy a végtelenben élek, a végtelenbbbenben sok lenne a b, kevés a-t mondhatnék elébe. De keszonban épp a magánytalanságban élnék. Ld. önös stb.

Karinthy ideje kicsit lejárt: „Keszon – kész ön?” stb. Így nem akarok írni.

Ha egy mű nem lesz meg, mi több, nem is *egy mű* lesz, akkor kell (becsületből is) a legtöbbet dolgozni rajta. Rajtunk ne múljon.

Nemszámító gép.

A hiábavaló sem hiába való. Ilyeneket ne írjak. Vagy: „Megszerettem egy kutyát. Nagyon, jav. na gyoneros erzest eb résztett bennem stb” Tagolás marad. Ilyeneket hagyjunk.

Az ekezetlehangyast a kor indokolja, otlete valóságos.

Pénzek nem jönnek. Ha bizonyosságot akarsz: költesz. Akkor addig nyújtózkodhatsz, amíg a takaród ér. Honorokra várva takarótlan vagy, még jó, hogy fedél van fölötted.

Ez hülyén hangzik. Akkor: A koltekezes nagyobb bizonyosság erzetet adja, mint a varas a penzre. De agynak ne dolj. Agynak dolhatsz, de agynak ne dolj ezert. Akoltekezes. (Akoltekézés.)

Még a Töredék Hamletnek kötetben volt:

„Áthullok eszméletemen,
állandóan következem.”

Ez van velem ma. Ezért mondom, máig sem múltam felül annak a könyvnek a valóban érdemi részeit. De hogy ezeket értették-e? Van-e általánosabb, szélesebb körű fogalom róla, mit mondtam?

Altalanos, szeles koru fogalom. Ld. az utszelen szel fu. Az ut közepen nem fu szel, nem fu utszeli szel. Agytekezes.

Ld. Szép Ernő, hogy fák jönnek leveletlen, füttytelen és szellőtlen. Milyen szép. Fejből idézem csak.

„Azon, ahogy élek, már senkivel semmit
nincs megbeszélnem.”

Az ut szelen nincs-mit-megbeszelnem szel fu,
az ut kozepen effele szel nem fu.
Merrefele fu effele szel? Hat akkor...

Egyetemista koromban nem sokat építettem leendő karrieremet. Állandóan írtam, lógtam az órákról. Játszottam dobókockás játékaimat félnapszám. Ma itt tartok: játszom kártyás bajnokságaimat olykor félnapszám. Az egyetemem elvégeztem, nagyra így nem vittem, író lettem. Most nem „végre játszhatom”, de játszom. Három liga, mint az angol ligák, 20-20 klub. Magam is lassan kezdem érzelmileg megismerni őket. „Martin/Szééró”, „Koala-Postage”, „Bulmár-0FNN” stb. Érzelmeim fűződnek egy-egy meccshez stb. Nagy hajrák... megtanultam egymagamban franciakaszinót játszani. De ez mind az életem. Mind a német, mind a magyar szakra megkaptam öregségemen a jelentős elismerések egyikét-egyikét (pénztelen díjak). Állítólag már akkor látszott, milyen jó meglátásaim vannak. Nem tudom. Legfőbb meglátásom ma: „Az igazi közléslehetetlenségnek legyenek mindig konkrétak az elemei. Pl. a játék... a klubok... az izgalmak.” Önmagukban mind érthetőek, de közölhetetlenek. Hát ne lenne az, hogy „áthullok eszméletemen...”? Nem „elájultam”, hanem „eláthulltam”. Megszokó felnapszamos.

Az irodalmi művek csodálatos nyári, őszi lombjai, de a tavaszi levélrügyek, a téli tarságok is dúsan, felfoghatatlan gazdagsággal borítanak körbe minket, lebegünk a fakoronák magasában. Ez egyetlen igazi megkoronázódásunk. A többi hívság. Hívságot ne hívj. Magadnak; semminek. Elesett vagyok. De annyira, hogy nem is eshetem el, mert nem tudnék fölkelni. Nézhetően nehezen állok fel ültömből, izmok keményedtek meg, ízületek nem mozdulnak. Nem hiszek benne, hogy a gyakorlás segít. Nincs gyakorlatító ígém.

Hír: „...összerogyott, és meghalt...”
Összerogyott, de már vissza nem.

Vissza kell rognni. Nem szabad feladni. Ha lehet. Ha nem lehet, akkor szabad. Amit nem lehet, azt már szabad.

Az ekezettelenség buktatoai:

A pasa (tobbneuseg)

Elveszem ot felesegul (mondta egy kulonosen jo nojere).
(Értsd: öt feleségül. Egyszerre. Egyet.)

Oázisokkal a sivatagi környezetért!
(Ez ékkel is jó: Oázisokkal a sivatagi környezetért.)

Te kert! Ahol Adam es Eva teker... gett.

Ha úgy vesszük, csak a fennakadás nem okoz fennakadást, leakadást. Már amennyiben az az elvünk (mit! életgyakorlatunk, lényünk lényege), hogy: „Nyugalmi állapot, vagy egyenes vonalú, egyenletes mozgás.” Newton 1-ső termodinamikai törvényének egyszerűsített változata. Gyerekkorom óta ebben az érzetben élek. Nem lehet könnyű nekem (a modern világban).

„A helybenmaradásnak akarok a nyomára járni”, mondtam fizikaprofesszor barátomnak. (Akinak a járása ugyanannyira ügyes-bajos, mint a magamé.) „Az nehéz lesz”, felelte.

Sokszor, ahogy a (kacat) busz fékez, óriásit repülnék. De ismerem a világot, eleve fogódzom. Aztán, ahogy a legnagyobb lassúsággal leászom, lekászálódok, a járdán jókorát zökkenve rugalmatlanul, elmondom Newton tételét. Nekem ez olyan, mint fejem felett a szép fák, a tűrhető gyepek a téren stb. Az elég abszolút mindegy az, mikor nincs mindkettő.

Cédulámon: saláta, újság, gyógyó, posta. De először megiszom egy korty vörösbort a csarnokban.

Nadragom a Deakne vasznabol van, gondolom a Deak teren. Deakne nadragja, nadragulyaja stb. orokke el.

Orokelet. Vagyogatni. Vagyni. Vagyni. Vagy-vagy.

(Értsd: a vagy vágya, a vágy vágya.) Nyomda, kerek vigyazni.

Mit is felejtettem el épp? Mit felejtettem el frissen?

Ha tudnám. Avul, így? Vagy friss marad? Romlandó, idézek költőt, mint a málna vagy a hal?

A málna vagy. A hal. Te kis romlandó.

Málnáztunk.

A konkrét érintkezés azonban nem mindig az én távom. (Ld. lovagnál. Távbíró: 2400–3200 méterre jó. Derbytávós: 2.400 m. Sprinter: 900–1000–1200 méter. Az 1400 méter már nem sprint. Henye dolog arról beszélnem, mi a távom neve.)

Lefekszem aludni. Felkelek elesni. (Éji bódulat.)

Felkelek feludni: ócska vicc már.

Eldülten aludtam. (Ld. Kosztolányi: feldöntve...)

Feldülten ébredtem. Feldülten? Kidőltem, bedőltem. Kidőltem neki. Bedőltem szavának. Szavának ledőltem. Ez sem lett belőlem.

Visszafelé lapoztam éji füzetemben, innen már áthúzott (feldolgozott, ledolgozott) részek jönnek. Ledolgozom az írást, de ez már nem mígírás.

Fejszámoló gép.

Előveszek egy másik füzetet.

Táskámban hordom. Sosem tudok senkinek semmi jót mondani. Nem tudok annyit a fejemben tartani. Ezért írom fel, amit. Ez nem mű. Mégis...Nem?

Műcímek lettek volna (még lesznek talán):

REPRÓ ÉS PLUSZ

Ez azt jelenti, hogy amit írok magamról, csak repró. De ha értékelem stb., az meg plusz, sok talán.

Sokat beszélek? Fáj beszélnem! Es a fájdalom csak lassan múlik.

AZ IDŐ RÖVID TÖRTÉNETE

(Ezt meg már írtam is, csak nem írtam meg, legföljebb. De nem a legaljább. Rossz vicc. Egy fiatalember olvassa ezt a könyvet a villamoson. Van ma ez a népszerű-tudomány. Komolyabb lenne: „A rövid idő története”. Itt érintkezik Kosztolányi a dadaistákkal.

Dogos. Jokepu. No.

Errol irtam mas muvet (muvet?/irtam).

Rosszsrac es Saci tortenete. Egy feltekenyseg vazlatkonyve. Henry Miller es June vagyainak emlekere.

De erotikum itt nem lesz, egyelőre. June teliver nosteny volt? Hat Henry Miller mint férfi? (Kan, kan...)

Kán. De semmi pasaság. Eltek a parizsi dadat.

A szociologizálás átka: össze kell hasonlítanom magam örökké másokkal.

Masolat vagyok. Tobbertelmu szo itt.

Harsog a sut, suttog a hars.

Suttogast a sutba, harsogast a sutba.

Suttogast a harsba. (Ld. a vén budai hársfák)

Harsogunk a harsakert. (Ki ne vagjak oket.)

Agynak doltem. Agyrajaro. Az agyon. Agyon-vissza. Agyradolo. Olvashatatlan jegyzetek, buszon stb. Nem csarnoki, buszbeli dolgok jutnak eszembe, hanem ott jutnak eszembe dolgok. Nem járdai dolgok, utcai dolgok, de járdán, utcán.

Járás közben megálltam, írja Szép Ernő, utcákon, úton, kertben. Elolvasandó végre a *Néked szól*.

Jár-e helyemben nyomonmaradás? Jár-e nyomomban helybenmaradás? Foglalkozásom mással jár, mint az oktatóké, tudósoké stb. Más világot élek? Kezdem érezni, mi az, hogy „az író”.

Nagy igényeket támasztottunk egymással szembe(n).

Nagy igényeket támasztottunk egymásnak háttal.

Lábfájásaim, járásbajaim. „Elhagyott a járásom.” Nem az van, hogy erről akarnék társalogni mindenkivel. Inkább, hogy semmiről nem akarok társalogni senkivel.

Nem társalgok. Magánalgok. (Algoritmus.) (Társ-algoritmus.)

Önös? Magános? Magányos?

Önalgok?

Fanyalgok? (Fanyalgóritmus.)

Szar az egész. De egész-e a szar? Ilyen viccek nekem büdösek. Ordenaré, köz-helyes vicc, de elmosolyodunk. Elcsikordítjuk fogunk.

Fogaim kitörtek. Járásom elhagyott. Fejtől-lábtól nem tudok találkozni.

Fekszem az agyban. Gyomorkorgasom: mintha valaki beszélne. Agyhumor. Gyomorhumor.

Vetkezde az agy?

Valakitől sertest kapunk. Meg tudjuk bocsatani. Fel tudjuk dolgozni? A sertest. Sertesfeldolgozó. Serteskolbasz. Serteshurka. Sertestoporito. Feldolgozzuk a sertest.

Alvad, felvad. Ez a no egy felvad. (Felocska trefa.) June.

Az ember egy felevad. Felevad. Erje, ne erje vad? Henryt se. June: hogy Henryt henritse.

Kutyank mondja másik kutyanak: „Te minden porcikadban zulleni kész dog.” Csak az állatok nem *züllenek*.

Nettód meg, bruttód meg. Ne tudd meg, ne tódd meg. (Mi ez?)

Kikelek agyamból.

Rossz, korutias vicc: „Nincs az a pénz, hogy... Hol az a pénz?”

En: Nincs az a lenyeg, az az iras... Hol az a lenyeg? Hol az iras?

Még vagy 7–8 ilyen füzetem van, sok száz jegyzetoldalam, akkor is, ha megrostálom, tetemes. (Ha nem dolgozom fel: tetemetes.) Bosszantó lenne hát, ha túl erősen ismérlném itt magam. Kockáztatok ennek ellenére (kedvem harmadszor is átnézni ezt már nincs!): elmondom: Ha másról, egyebekről mondok valamit, beszélgetve (ld. a beszélgetésről), persze, hogy kontrázható; kikezdhető, megtámadható. (Nem szeretek előben érintkezni e dolgok fölöslegessége miatt sem; ám éljék az ily életet mások, akik szeretik.) Ám ha magamról mondok bármit, nem kellene, nem lenne szabad, nem jó, nem illik *arra* mondani valamit/bármit. Pluszt, mínuszt. Ha valaki mégis ezt teszi, elveszi végső jogomat, hogy ugyanis magamról bármit is állíthassak, az, amit így mondok, megálljon, igen, ha már „strapálom” magam, legyen, hadd legyen. Mit csináljon az illető? Bólogasson, hallgasson bölcsen, fejét észrevehetetlen csóválja (csócsálja), aztán mondjon akár önmagáról is valamit, én sem fogok hozzászólni. Ritkán, de akadnak erre így példák.

(Külhoni) képzőművészeti könyveket vásárolgatok, írni akarok nekem kedves témákról. Ez talán életem utolsó ilyen „szenvédelye”. Újabb? Ugyan, harminc-negyven éve a feleségemmel sok külhoni képzőm, lapot járattunk. Jöttek. Izgalmas nézni ma, viszontlátások formájában, mi mindent tudtunk, mai érdeklődésekre mi minden rímel. De a festők élete nem érint. Mindig is a művek érintettek, kevés érzékem volt pletykavilágokhoz, másokra bíztam, ami a másoké, egyáltalán: „profiságom” az volt főleg, hogy csak a magamét igyekeztem csinálni. Ami nem dolgom, abból 1% se!

Csak a mu! A muvek.

Elerinto.

2010 késő őszén (oszen)

Maróti Egon

Szilánkok

„A halottakról vagy jót, vagy semmit!” – Értem, de az arányok!? Ha nem mondható el a rossz, ami pedig igaz, miért mondunk bármi jót, ami bizony nem igaz?!

*

A „kapcsolati tőke” olyan vagyon, ami után nem fizetnek adót, vámot viszont szednek.

*

Ki elítélendőbb: a rabló vagy az orgazda? A Btk. és a közvélemény szerint bizonyára a rabló, de az emberi jellem alapján vitatható, hogy nem az utóbbi-e.

*

Elgondolkodtató megjelölést hallottam, feltehetően a „matriarchátus” szakki-
fejezésre kacsintva: „maffiarchátus”.

*

Fejlett korunk kufárai kíméletlen következetességgel pusztítják a végveszélybe sodort jövő élelmezését, ivóvizét és levegőjét. A tudomány számos prófécijára falra hányt borsó...

*

Úgy tűnik, a megkülönböztetés főleg azok részéről fenyeget, akik korábban maguk szenvedtek el megkülönböztetést.

*

Megmaradásunk utolsó esélye: lefogni a tékozló „hősök” pusztító kezét.

*

A visszakérdés nem válasz.

*

„Türelem rózsát terem.” – Jó, de mi termi a türelmet?

*

Az érveid legyenek erősek, ne a hangod!

*

Hány vicc, karikatúra után illik lemondani egy miniszterelnöknek? – Nem számít. Bethlen István grófról éveken át jelentek meg karikatúrák. – Igaz, de neki az orrát és az ádámcsutkáját vették célba, azokkal pedig senkinek sem ártott...

*

Majd azok hözöngjenek a sok nyugdíjas ellen, akik több gyereket neveltek, mint apáik, nagyapáik!

*

„A pénz beszél!” – S a lopott néha el is szólja magát.

*

Többnyire kiszámíthatatlan, mire lesz valaki már beszámíthatatlan.

*

Második végkielégítés? Majd a második temetéskor!

*

Minden kormányprogram első fejezetében deklarálni kellene, hogy a kormány célkitűzése a lakosság lélekszámának növelése vagy csökkentése.

*

Lehet azzal vitatkozni, aki nem mond semmi konkrétumot? Még beszélgetni is alig.

*

Aki ma olajért kapkod, az holnap levegőért fog.

*

Fegyverkezési verseny: versengés annak érdekében, hogy kik találnak hatékonyabb eszközöket az emberiség kiirtására.

*

A nőket könnyebb meggyőzni, mint megérteni.

*

Ádám szép nagy kertet örökölt. Éva eladta egy kukacos almáért.

*

Csak a buta bánkodik jogosan, ugyanis csak a buta hozza magát olyan helyzetbe, hogy bánkódni kényszerül.

*

Antik megállapítás szerint nemcsak az hazudik, aki valótlan-ságot mond, hanem az is, aki fontos dolgot elhallgat. Ez a politikában az újkorban is általá-

nos jelenség volt, újabban egyre inkább kezd elterjedni a közélet egyéb területein is, például a sport vonatkozásában.

*

Ki a háborús bűnös? Mindenki, aki háborút visel.

*

A háborús bűnöket az ellenséggel szemben követik el. Béke idején a háborús bűnnek megfelelő bűn az, amit az ember önmagával szemben követ el.

*

Nem csak tele tálból lehet jókat enni.

*

Ha az egyik rontott, megbukott a páros.

*

Pontos konkrét adatok nélkül minden általánosítás szélhámosság.

*

Legalább tessenek meghallgatni, hogy mire mondanak nemet!

*

A nyelvöltögetés is lehet program, csak nem eléggé egyértelmű.

*

Főleg azok ágálnak a nyugdíj ellen, akik maguk nemigen szolgálták meg.

*

„A kár haszonnal jár.” – Jobbára azok hasznával, akik a kárt okozták.

*

Aki csak tagadni tud, az igazság elől fut.

*

Nemcsak a hozzáértés hiányából adódhatnak problémák, hanem a szakértelemből is, aszerint, hogy mire és hogyan használják.

*

Az iskolában valamikor kötelező tantárgy volt a hit- és erkölcsstan. Háttérbe szorítása számos mérhető anyagi hiány, hiányosság forrása.

*

Majd úgy járnak a pénzüikkel, mint én a könyveimmel: olvasni már nem győzöm, magammal nem vihetem... Pedig én nem is loptam őket!

*

Diákkoromban volt Budán egy fanyar mondás: „Akinek Isten a barátja, az üdvözü!” – Aztán volt, aki gúnyosan hozzátette: „...akinek pedig az ördög, az érvényesül!”

*

„Ennél csak jobb jöhet!” – Talán már Noé is ebben reménykedett az özönvíz után...

*

Urna vagy piramis? – a hulla csak hulla...

*

Amilyen az első emberek külleme volt, olyan lesz majd az utolsóké is?

*

Formatervezés, szimmetria, áramvonal és más bájos földi játékaink... Közben nagy messze egy ormótlan, idomtalan aszteroida már süvöltve suhan a földi találkozóra... Aztán majd jó sokára, talán valamikor valahol lassan elkezd egybegyűlni a megszorodott törmelék.

*

Akiknek nincs nagyobb örömük, mint ha másnak keserűséget okoznak, nem is érdemelnek jobbat.

*

Az legyen nyugtalan, aki a csúcson van: az ő gondja, hogy miképpen jut le!

*

Hitvány ember csak bűntársat talál, igaz barátot nem.

*

Kis könyvben is lehet számos tanulság. És sajtóhiba...

*

A világirodalom legelszántabb levélírójának Voltaire tekinthető. Arról viszont nem készült kimutatás, hogy ő hány levelet kapott.

*

A néma pénztárcák meggyőzően hirdetik a való igazságot.

*

Bajtárs! Ha józanul akarsz dönteni, ne a kocsmásra hallgass, hanem a háziasszonyra: feleségedre, édesanyádra!

*

Gondold meg kiskomám, hány külföldi nyaralás, hány Mercedes árába került a felnevelésed, s aztán beszélj! Ha egyáltalán meg mersz szólalni...

*

A legkisebb akaratlan kellemetlenkedés is hamarabb talál viszonzásra, mint a legnagyobb szívesség.

*

Hallom a magyarázatot: „Ja, kérem, emberek vagyunk!” – Aha, de milyenek?!

*

„Evés közben jön meg az étvágy.” – De megesik, hogy már evés előtt elmegy. Étke és vágya válogatja.

*

Karnyújtásnyi távolság karnyújtás nélkül végtelen messzeség.

*

Nem biztos, hogy a túlélő él tovább.

*

Vannak, akik nem azért írnak, hogy hazudhassanak.

*

A tagolt beszéd, a nyelv csak az ember képessége. Aki őt a használatában korlátozza, az emberi mivoltát csorbítja, s ezzel a saját emberségét kérdőjelezi meg.

*

Oidipusz legalább tudhatta, milyen vétkéért lakol; de mit vétettél te, hogy lassan megvakulsz?

*

Aki szereti a kutyát, az ne tartson! A rövid barátságok örömét hosszú bánat követi.

*

Boldog, akinek nem volt több oka bárkit megsíratni, mint önmagát.

*

Udvariaskodás közben ügyeljünk arra is, hogy ne legyünk egyúttal másokkal szemben udvariatlanok.

Oláh-Gál Róbert

Bolyai Farkas utolsó levele

A *Forrás* 2009. októberi számában bemutattam Bolyai Farkas édesapjának utolsó levelét. Nagy valószínűséggel az alábbi levél Bolyai Farkas utolsó levele. Állításomat arra alapozom, hogy a levél végén ceruzával Bolyai Farkasnak kisebbik fia, Bolyai Gergely ráírta, „Ez utolsó levele Apámnak”. Bolyai Farkas kiváló irodalmár is volt. Közismert, hogy Katona Józseffel együtt pályázott a majdan felépülő kolozsvári színház megnyitására kiírt pályázaton, de sem Katona József *Bánk bánja*, sem Bolyai Farkas három drámája nem nyert. Bolyai Farkas drámáiról tanulmányokat, irodalmi elemzéseket és könyvet is közöltek, viszont verseiről nem írtak. Ennek egyszerűen az az oka, hogy a verseit ő maga egy szomorú pillanatában elégette, és verseinek hamvedrére a következő Horatius-idézetet írta:

„Si paulum summo decessit, uergit ad imum”
„egy kissé ha leszáll a magasból, mélybe hanyatlik¹”.

Bolyai Farkas nagyon sok alkalmi verset és nekrológot írt. Minden Bolyai Farkas-i nekrológ irodalmi értékű, a Kemény Simon, Gecse Dániel, Jenei Dániel, Szabó János, Szász Károly, Teleki Anna, Toldalagi Zsigmond stb., de talán az Antal János halálára írt a legsikerültebb. Itt az Antal János református püspök halálakor írt nekrológ² bevezető hexameterét közöljük csak:

A' M.Vásárhelyi Kollegyomtól mint Anyától
Kupressz-koszorú³
Elfelejtethlen Kedves fiát siratja
Század-virága esti harmattal tele ring vala az utána jövő égi szellők között, míg az utolsó is eljött
–: 's midőn az Anya nem találva többé a' földön, nedves szemmel keresi az égen, dal-lantba szollal meg a' pusztá

„⁴Öröm-könnyekkel sírj, hogy olyan
„fiad volt! 's azokkal öntözd a' rád
„bizott hasonlólag törekeny szerepekbe ülte-
„tett örökkévalóság-virágait, hogy a' kit
„keressz, többszeressen talál meg 's
„a több ilyeneket méltasson az ég a' földi
„plánta oskolábul felső kertébe áttenni-
„Tartsd meg az eredetijéhez méltó művész-

1 Horatius: *Versek*, Európa Könyvkiadó, 1959, fordította: Novák József, ARS POETICA, p. 152.

2 BF 1661/1, BF 1661/1v, BF 1662.

3 *Kupressz* – ciprus; a korabeli költészetben általában a gyász jelképe.

4 Ezek az idézőjelek Bolyai Farkastól származnak.

„től írt képet, 's bár az idők' vihara
„azon is átment, mutasd meg a' jövőd-
„nek azt a' mi a' romokból is kinéz –
„s ha ezen példán a' sors' nyilai a' forma
„küljén maradnak, a' benne készülő belső
„a' felső napfényre bélyeg nélkül jön ki –
„s az egyből kép-tár leénd –⁵

Ennek a hexameternek a bemutatását azért tartom érdekesnek, mert véleményem szerint még nem volt közölve.

Lássuk akkor Bolyai Farkasnak utolsó irodalmi értékű írását:

Kedves Fiam Gergely!

A kis szekerezést is néhány nap sinlettem meg, a' napokban Wesselyig⁶ mentem 's onnan Vajdáig⁷, 's azt is két nap éreztem – szinte sokallom eröm fogyását – a' házom végibe igen jó móddal tett koporsóm alsószeke, melybe forgácsot és fát tartok, vigasztal; ha választanom lehetne a' két ágy közül, nem panasználék –

Már a téli ablakokat felteszem – a' kert is elhervadt csak is jó kemence 's fa 's egy kis jó bor, 's valami jó enni való, de nekem való nincs – a' minap néhány jó körtétől rosszul lettem, de Trátyi⁸ a' Trébelyből⁹ olyan kövér szőlőt küldött, mely nem ártott.

A hóharmat javított, de azért a' Vásárhelyi must 11 próbán feljül nem menyen. Azt panaszolják sok felül, hogy a tavalyi bor ecetesedik.

Bodola¹⁰ itt járt a' Kis Templom felszentelésére – egyszersmind a' fia János elvette Gáll Terkát – hozzám is el akart jönni, de nem érkezett: Jenei¹¹ által adta a' fatalis pénzt Bodolának; de más felől Fintától jött pénz Jeneinek az híjjával 's már most itt van Jeneinél a' régi óhajtott Quietantia¹², és már az inomisse¹³ teendőd az, hogy az ide mellékelt ellennyugtatóványt subscriptette¹⁴ és Retour Recepisse¹⁵ mellett küld hozzám a' Jenei recommendatiojával¹⁶, melyet ő a nyugtatásul ide adja.

El ne mulasd – ez a' pénz nagy részül oka betegségemnek.

Alig tudok ennyit is írni – Az Isten áldja meg a' kis Gáspárt. S' áldjon meg egyenként mindnyájat!

Jakab János elment szept. elején Szebenbe. Már szakadován le a köntös rólam, kéntelen voltam nadrágot fehér neműt csináltatni – 's úgy elszegényedtem, hogy bort nem vehetek.

A' hóharmattól éretlen talált s' megveresztett szemeket ha ki nem veti a' szedéskor, a' különben is rossz bort, fatalis ízűvé teszi –

5 Ezt a részt Bolyai Farkas így törte be hexameterbe.

6 Wessely egy marosvásárhelyi polgár.

7 Vajda Dániel, csak pár hónapja költözött haza Marosvásárhelyre.

8 Trátyi egy mind a két Bolyai által kedvelt vendégfogadós.

9 Trébely = Marosvásárhelynek egyik legszebb kertnegyede, Bolyaik korában szőlős.

10 Bodola Sámuel (1790–1866) református püspök.

11 Jenei József a Református Kollégium pénztárnoka.

12 Nyugta.

13 Inomisse = mulhatatlanul megtörténjék.

14 Aláírva.

15 Tértivevény.

16 Ajánlásával.

Hát Domáld dolga hagy van? nem vettem Átstól¹⁷ levelet – bajos hogy két megélemedet fiú azon kívül a mit az elaggott Apa alig tehet semmi segítséggel sincs!

Szerencsétlen bolyai familia! pedig hazatérve János azt mondta, hogy megetten jön fel a' bolyai familia csillaga.

(Ráírva ceruzával:) *Ez utolsó levele Apámnak úgy látszik 11 octobris 1856.*¹⁸

Bolyai Farkas utolsó levele a napi gondokkal küszködő ember gondolatfoszlányait örökíti meg. Bolyai Farkas készült a halálra, fel is jegyezték, hogy a lakásán állandó jelleggel egy koporsót tartott, hogy szükség esetén azonnal kéznél legyen. Állítólag megtörtént, hogy valamelyik barátjának, ismerősének hamarabb lett szüksége koporsóra, és akkor őket kíségette. Feljegyzések szerint sokszor benne is aludt.

Megemlíti, hogy ellátogatott Vajdához. Vajda csak egy pár hónapja költözött Mentovich Ferenc vejétől, Nagykőrösről, haza, Marosvásárhelyre. Vajda Dániel (1793–1860), volt tanítványa és barátja, kiváló borszakértő volt. Ő írta magyar nyelven az első borászati szakkönyvet, a borászati ismereteinek legjavát Bolyai Farkastól tanulta. A levélben is olvashatunk a marosvásárhelyi mustnak a gondjairól.

Gergely fiának valamilyen nyugta kifizetésében kéri a segítségét. Megnyugodhatunk, mert a „fenséges hivatal” akkor sem fizette ki könnyen a számlákat, jelen esetben Bolyai Farkas által a szolgálati lakásán végzett reparaturák ellenértékét.

Aggodalmi között életének egyéb történéseit is megemlíti. Végül pedig a Bolyaiak csillagáért aggódik! Nagyobbik fia, Bolyai János neki megígérte, hogy általa újból felvirágzik a Bolyai familia, ennek ellenére azt látja, hogy domáldi birtokukat is elhanyagolják. A Bolyai család ugyanis a mohácsi vészig igen befolyásos család volt, királyi emberek, várkastély és 13 falu birtokosai. A család hagyománya szerint első foglalású család, amely alatt azt értették, hogy őseik a honfoglaló magyarokkal érkeztek és telepedtek le Bólya völgyében. Bolyai János le is jegyezte, hogy a családjuk megalapítója Töhötöm őszvezér Buja nevű ükunokája volna. Minden bizonnyal Bolyai Farkas is ezen gondolatok felé kalandozott, amikor családjá jölétéért aggódik. Mert a kollégiumi professzor szomorúan összegezte élete végén, hogy hiába volt a szellem embere, ha szegénységében leszakad róla a köntös.

IRODALOM

Bolyai-Teleki Könyvtár Marosvásárhely, Bolyai Gyűjtemény, BF 1661/1, BF 1661/1v, BF 1662

MTA Könyvtár Kézirattár, Bolyai Gyűjtemény, K22/144.

Szabó T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (I–X.)*. Akadémiai Kiadó Budapest, Kriterion Kiadó, 1976–1999

Oláh-Gál Róbert: *A Bolyai család története*. Bolyai- emlékkönyv, Vince Kiadó, 2004. pp. 47–71.

Oláh-Gál Róbert: *Adalék a Bolyai-levelek történetéhez. (Öreg Bolyai Gáspár utolsó levele)*. Forrás 2009. október, pp. 81–83.

¹⁷ Áts Lajos domáldi birtokos.

¹⁸ MTA KK K22/144.

Pernyész Anita

Identitás(keresés) Lakatos Menyhért Füstös képek című regényében

Nem régi keletűek azok a törekvések, amelyek föltérképezni igyekeznek a magyarországi cigány irodalmat. Ezek túlnyomó része a cigány irodalom ontológiai státusával, a befogadás problémáival és csak néhány kiválasztott művel foglalkoznak kitüntetett szempontok alapján. Ez alól kivételt képeznek a cigány népmesék, amelyekről jelentősebb tanulmányok már körülbelül negyven éve folyamatosan jelennek meg. Természetesen a cigány irodalom létmódjával, befogadásával, általános kérdéseivel is szükséges foglalkozni, de úgy tűnik, bizonyos aránytalanság mutatkozik abban a tekintetben, hogy szinte teljesen hiányoznak az egyes művekre vonatkozó elemző tanulmányok. A magyarországi cigány irodalom egyik alapművéről, Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regényéről elengedhetetlen beszélni, mert egy olyan problematika, az identitás keresése, nevezhető meg benne, amelyet jóllehet először a pszichológiában és a szociológiában használtak, az utóbbi évtizedekben elterjedni látszik az irodalomtudományban, történelemben és politológiában is.

Az irodalmi műveket pszichológiai szempontok szerint is lehet, érdemes értelmezni. Ezek a tanulmányok a pszichológiai elméletek segítségével főként azt mutatják be, hogy egy adott műben a szereplők, csoportok miként viselkednek, milyen stratégiákat alkalmaznak például identitásuk megőrzésére. Hazánkban többek között Halász László¹, Hankiss Elemér², Bókay Antal³ foglalkozott az irodalompszichológia témakörével. Fontos viszont leszögezünk, hogy ezeknek a szövegeknek kétféle típusa létezik: az első csoportba például László János és Vincze Orsolya *Megküzdési formák Jókai Mór Erdély aranykora című regényében* tanulmánya sorolható, itt ugyanis az irodalmi mű eszközként van jelen a pszichológiai eredmények igazolására. A másodikba Kalocsai Katalin *Még létre sem jött, de már elveszett* című tanulmánya sorolható, amely középpontjában az irodalom áll, a pszichológiai eredményeket ez alá rendelik.⁴ Úgy vélem, Lakatos Menyhért regénye kifejezetten alkalmas a második típus alapján való elemzésre.

1 Halász László: *Irodalompszichológiai vizsgálatok*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1971.

2 Hankiss Elemér: *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Budapest, Magvető. 1985.

3 Pszichoanalízis és irodalomtudomány: szöveggyűjtemény. Szerk.: Bókay Antal–Erős Ferenc, Budapest, Filum, 1998.

4 Vö. Kalocsai Katalin: *Még létre sem jött, de már elveszett*. In: *Az értelmezés szükségessége. Tanulmányok Kertész Imréről*. Szerk.: Schreibern Tamás–Szűcs Zoltán Gábor, L'Harmattan Kiadó, 2002, 53–67. és Vincze Orsolya–László János: *Megküzdési formák Jókai Mór Erdély aranykora című regényében*

Lakatos a magyarországi cigány⁵ próza úttörőjeként 1975-ben adta ki *Füstös képek* című regényét, amely máig hatással van a cigány írónemzedék prózájára. A regényben egy kislány fenyegetett környezetben történő identitáskeresését követhetjük nyomon, értelmezésemhez elsősorban Erik H. Erikson és Glynis Breakwell elméleteire támaszkodom.

Az *identitás* fogalma széles körben használt kifejezés, ezt fogalmazza meg sajátos módon Pataki Ferenc is.⁶ Erik H. Erikson, szociálpszichológiai kutatásai során, az identitás keresését egy folyamatként írta le. A személyiség fejlődésének nyolc szakaszát állapította meg: csecsemőkor, kisgyermekkor, óvodáskor, iskoláskor, serdülőkor, fiatal felnőttkor, felnőttkor, időskor. Ezek közül részletesebben a serdülőkort emelem ki, amely a 12 és 20 év közöttieket érinti: a serdülő tudatosan elkezd gondolkodni önmagáról és saját helyét keresi a világban, szakít a múlttal, új célokat és eddig nem tapasztalt vágyakat ismer meg. Ennek a szakasznak a krízise az identitás és a szerepkonfúzió között húzódik.⁷ Az egyén énképe több olyan összetevőt tartalmazhat, amely nehezen összeegyeztethető az énkép más összetevőivel. Az is nehézséget okoz, hogy ezek közül az énképek közül nem könnyű kiválasztani, hogy melyik áll legközelebb az egyén alakuló identitásához, voltaképpen bizonyos szempontból erre irányul az identitás keresése. Az egyén arra törekszik, hogy megtalálja a személyiségéhez leginkább illő magatartásmintákat és az ennek védelméhez szükséges stratégiákat.⁸ Erős Ferenc is egy állandó körforgáshoz hasonlítja azt a jelenséget, amelyben az egyén szocializációja során folyamatosan újradefiniálja saját magát – és másokat is.⁹ Az állandó konfliktusok megoldása egyre magasabb szintre való lépést jelent, amelyekben eleve „kódolva” vannak az újabb konfliktusok, ezek próbára teszik az „ént” és az identitást, majd ha ezek a konfliktusok megoldódtak vagy elhárultak, az egyén egy másik szintre lép, vagyis egy újabb körforgásba csöppenünk bele. Ezek a kihívások a társadalmi élet különböző szintjein és szféráiban jelennek meg, például testi, életkori és nemi sajátosságokban, az egyén mindennapi élethelyzeteiben, vagy csoportok tagjaként.¹⁰

Ezt a folyamatot megzavarhatják külső tényezők, amelyek az egyéntől függetlenek, ilyen lehet például a történelmi előzményekből¹¹ is következő politikai és szociológiai környezet vagy a rasszizmus. Ezek olyan társadalmilag szervezett fenyegetések, amelyek az egyén identitását annak személyes és szociális lényegében is egyaránt megkérdőjelezik,

---

http://narrativpszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/VINCZE/megk%C3%BCzd%C3%A9si%20form%C3%A1k%20Jokai%20Erdely%20aranykoraban%20SZEMLE.pdf (letöltés: 2010.05.25.)

5 Tanulmányomban a „cigány” kifejezést fogom használni. Manapság a „cigány” szó pejoratív tartalmúvá vált, én természetesen nem emiatt használom, hanem azért, mert számomra nincsen pejoratív tartalma.

6 „Némiképp lehangoló, midőn az e megtisztelő alkalommal elemzésre és bemutatásra kizemelt téma [...] nevezetesen az identitás [...]»már-már olyan bazárian divatosá (lett), melyhez szólni szinte tiltja a jóízlés«” Pataki Ferenc: *Identitás – személyiség – társadalom*. In: *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Erős Ferenc, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998, 360.

7 Erik H. Erikson: *Az életciklus: az identitás ontogenezise*. In: *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Erős Ferenc, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998, 297–298.

8 Carver, Charles S.–Scheier, Michael F.: *Személyiségpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 302.

9 Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*. Janus/Osiris, Budapest, 2001, 23.

10 I. m. 74–75.

11 Ilyen történelmi előzmény lehet például a holocaust, amely a rasszizmus abszolútumig vitt változata.

érvénytelenítik, végső soron pedig az identitás (és a személy) eltörlését – akár képletesen vagy fizikailag – eredményezhetik¹². Az ilyen körülmények között felnövő fiatalok identitását nevezi Glynis Breakwell „*fenyegetett identitásnak*”. Breakwell megkülönböztet intrapszichikus, interperszonális és csoportközi szinten működő megküzdési stratégiákat. Az intrapszichikus stratégiák a fenyegetett identitás érzelmi és kognitív működését, valamint értékrendszerét foglalja magában. Ezzel szemben az interperszonális stratégiák az egyén más emberekhez való viszonyára vonatkozó cselekvéseket határozzák meg, és ezáltal próbálják meg az identitásfenyegetéseket megszüntetni vagy minimális szintre csökkenteni. A csoportközi stratégiák a csoportok önértékelését, a róluk alkotott külső képet és a társadalomban elfoglalt helyüket próbálják befolyásolni.¹³ Bizonyos értelemben mindenki fenyegetett identitásúnak számít, hiszen életünk során ki vagyunk téve identitásunkat fenyegető konfliktusoknak. A szubjektum az ilyen helyzetekre különböző stratégiákat dolgoz ki. Breakwell négyféle megküzdési módot különít el: az *elszigetelődést* 'isolation', a *negativizmust* 'negativism', a „*passing*”-ot 'passing', vagyis az észrevétlenné válást, és végül *behódolást* 'compliance'. Az *elszigetelődés* során az egyén úgy igyekszik lecsökkenteni a fenyegetettség hatását, hogy elkülöníti magát az emberektől. Ezzel elkerüli a stigmatizáció által keltett visszautasítással és agresszióval járó konfliktushelyzeteket is. Az egyén viszont mégsem érzi magát megkönnyebbülve, hiszen a probléma továbbra is fennáll, jelképévé pedig maga a bezárkózás válik. A *negativizmus* az elszigeteléssel ellentétes lelkiállapot. A szubjektum egy külső forrásból származó nyomás vagy követelmény ellen cselekszik, vagyis visszautasítja vagy az ellenkezőjét teszi annak, amit elvárnak tőle. A *passing* leplezkedést jelent. A fenyegetett identitással való megküzdés szempontjából az egyén az észrevétlenné válás taktikáját követi. A *behódolás* stratégiája során a fenyegetett helyzetben lévő személy elfogadja és betartja azokat a „játékszabályokat”, amelyek meghatározzák, hogyan kell viselkednie a fenyegetett helyzetben.¹⁴ Ezek a stratégiák többnyire megfigyelhetők a *Füstös képek* elbeszélőjének viselkedésében is, ahogy a későbbiekben még látni fogjuk.

A regény elemzése során az identitás három típusával foglalkozom: a *személyes*, a *szociális* és a *nemi identitással*. Igyekszem feltárni, hogy az elbeszélő milyen konfliktusokkal kerül szembe önazonossága megteremtésében. A személyes identitás az egyén önmagával való azonosulása, amely saját létének, folyamatos létezésének élménye. A *szociális identitás* szorosan összefügg a *személyes identitással*; az egyénben „*személyközi interakciók alanyaként és tárgyaként, különféle csoportok tagjaként*”¹⁵ kifejlődik *szociális identitása* is. A *nemi identitás* az egyénnek azt a meggyőződését jelenti, hogy melyik nemhez tartozik.¹⁶

12 Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*. Janus/Osiris, Budapest, 2001, 74.

13 I. m. 77.

14 Breakwell, Glynis: *Coping with threatened identities*. 1986,

<http://www.google.com/books?id=wxEOAAAQAAJ&lpg=PR9&ots=flwZu35nOh&dq=Breakwell%3A%20coping%20with%20threatened%20identities&lr&hl=hu&pg=PP1#v=onepage&q&f=false> (letöltés: 2010. 04. 10.)

15 Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*. Janus/Osiris, Budapest, 2001, 26.

16 Buda Béla: *A nemi szerep problémája*. In: *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Erős Ferenc, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998, 428–429.

„De hát akkor ki vagyok?”¹⁷ – teszi fel a kérdést a *Füstös képek* ifjú elbeszélője¹⁸ saját magának. Nyilvánvalóan nem a nevére kíváncsi (természetesen nagyon is tudja, hogyan hívják, bár ez soha nem derül ki a regényben). Akkor vajon mire kíváncsi? Vagy miért teszi fel magának ezt a kérdést? Az elbeszélő saját identitását keresi.

A regény egy történettel kezdődik, amit az elbeszélő mesének hív. Minden átmenet és bevezető nélkül kapcsolódunk az elbeszélésbe, és végig ezt a folytonosságot érezhetjük, amit olykor-olykor megszakítanak kisebb anekdoták, legendák a múltból. Ez a folytonosság áttételesen eszünkbe juttathatja az identitás folytonosságát. A történet mesével való indulása¹⁹, majd a regény végén az üldöztetés, diszkriminációvá válása mutatja, hogy a regény elején még a mesékben élő gyermek a realitásba érkező felnőtté válik. Ez nem történik zökkenőmentesen. A főszereplőnek sok megpróbáltatáson kell átesnie, nehéz feladatokat kell megoldania, hol „belső erők”, hol pedig „külső erők” hatására. Minden egyes kihívás segítségével közelebb lép a felnőtté váláshoz, egyben saját identitása, személyisége formálásához. A történet tehát nemcsak identitáskeresés, hanem beavatódás is a felnőttek világába, és mint ilyen, szükségesszerű, hogy megpróbáltatásokkal járjon.

Gyermekkorban a személyiségformálás és a szociális identitás kialakulásának fontos helyszíne az iskola. A főszereplőt, bár okos, osztálytársai nem tekintik velük egyenértékűnek. Nem ezek az első pillanatok, amikor a fiú szembesül hovatartozásával, és annak negatív megítélésével. Ha nem történe vele az a malőr, vagyis nem lövi meg az igazgató, nem lenne esélye a továbbtanulásra. Az elbeszélő kezdetben örül az új ruhának, iskolai felszerelésnek, de hamar rá kell döbennie, hogy a ruha, bár eltakarja testét, származását nem leplezheti, ráadásul a városi, jó nevű iskolában még élesebben jelennek meg a származásával kapcsolatos ellenérzetek.

Serdülőkorban fontos szerepe van a kortárs csoportok véleményének saját identitásunk kialakításában.²⁰ A probléma viszont nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az elbeszélőt mások negatívan ítélik meg. Valójában kialakulóban lévő identitását fenyegetik ezek a konfliktusok. Az ilyen fenyegetett helyzet többféle reakciót válthat ki, de mindegyik az „én” védelmét tartja szem előtt. Az elbeszélő a breakwelli értelemben vett *behódolás* stratégiájának segítségével próbál alkalmazkodni.²¹ A *behódolás* azzal jár, hogy igyekszünk felvenni a csoport által előírt viselkedési előírásokat és az elvárások szerint teljesíteni. Az elbeszélő eleinte elfogadja ezeket a szabályokat, hiszen nem szít verekedést, nem kezdeményez konfliktust senkivel, jól tanul. Ez azonban nem válik be. A tanárok nem ismerik el tudását, nem szólítják fel az órákon, csak mosolyognak rajta. A várt eredményt, vagyis tanárai elismerését és a társai elfogadását, nem éri el. Így

17 Lakatos Menyhért: *Füstös képek*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2000. A regény további hivatkozásaiban csak az oldalszámot fogom jelölni.

18 Dolgozatomnak nem témája a 'regény hangjával' kapcsolatos problémák. Thomka Beáta beszél arról, hogy ebben a kérdésben eltérnek a vélemények; én a következő kifejezéseket használom a 'regény hangja' terminus helyett: elbeszélő, narrátor, főszereplő, fiú. Lásd: Thomka Beáta: *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*. Kijarat Kiadó, Budapest, 2001.

19 A történetet mesének hívja az elbeszélő, valószínűleg azért, mert az emberi emlékezet hajlamos kiszínezni vagy másként értelmezni a történéseket, ez az aktus emlékeztet a mesére.

20 Erik H. Erikson: *Az életciklus: az identitás ontogenezise*. In: *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Erős Ferenc, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998, 320.

21 Breakwell, Glynis: *Coping with threatened identities*. 1986.

<http://www.google.com/books?id=wxEOAAAQAAJ&lpq=PR9&ots=flwZu35nOh&dq=Breakwell%3A%20coping%20with%20threatened%20identities&lr=&hl=hu&pg=PP1#v=onepage&q&f=false> (letöltés: 2010.04.10.)

a behódolás stratégiája nem vezet eredményre: „*Hasztalan teltek a hetek, idegen maradt számomra minden és mindenki.*” (97.) Egy sikertelen felelési kísérlet után pedig teljesen összeomlik ez a mechanizmus.

Az elbeszélő választás elé kényszerül: folytassa az iskolát, avagy ne.²² A dilemma azonban ennél jóval bonyolultabb. Itt nemcsak az a kérdés, hogy folytassa-e az iskolát, hanem az, hogy milyen utat választ magának: vagy tanul, és akkor olyan lehetőségek nyílnak meg a számára, amelyekről Cigánypárizsban még álmodni sem mernek az emberek, azaz kiszabadul a putrik világából, vagy örökre ott marad. Saját életéről kell döntenie, saját identitását kell kijelölnie. Amikor egy megküzdési mód, jelen esetben a behódolás stratégiája kudarcot vall, akkor az egyén kénytelen felülvizsgálni identitását és más stratégiát választania. „*Értettem, hogy nem az ágyról beszél, de nem is az ébren maradásról. Szó nélkül elővettem az órarendemet. Ha ugyan nagyon kevés lapot olvastam el a könyvekből, de az ő szavai visszhangzottak bennem, ami többet ért az eddigi szajkózásnál. Eleinte csak kötelességből, de később már magantól is rájöttem, hogy ha igazán fenn akarok maradni, akkor kétszer annyit kell tudnom, mint másoknak.*” (99.) A válasz tehát megszületett, az elbeszélő az iskolát és a tudást választotta, vagyis kijelölt önmagának egy olyan identitást, amit el kíván érni. A behódolás helyett pedig a szintén breakwelli értelemben vett *negativizmus* stratégiáját választja.²³ A *negativizmus* az a lelkiállapot, amikor a szubjektum készletetést érez, hogy egy külső forrásból származó nyomás vagy követelmény ellen cselekedjen. Ez egyre fokozatosabban erősödik az iskolában, majd pedig az iskolából való menekülés során csúcspontot ér. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy ez az ellenállás nem az iskolával szemben bontakozik ki. Továbbra is jól teljesít, sőt tanárai elismerését is sikerül megszereznie. Ez az ellenállás a gúnyolódó társakkal szemben nyilvánul meg: „*Fizikai erőm és vakmerőségem a nyílt gúnyolódásoknak elejét vette, mindenki meggondolta, mielőtt elhatározta narrátort valami jó tréfára.*” (101.)

Az olvasás volt az a másik élmény, amely a narrátor számára segített tudatossá tenni választását: Khandi, Cigánypárizs nagy mesemondója, könyveket hozott putrijába, és az elbeszélőnek kellett ezeket felolvasnia. (64.) A felolvasás tulajdonképpen ugyanúgy zajlott, mint a mesemondás: a cigányok áhítattal hallgatták. Egy lényeges dolog viszont megváltozott: beköltözött a nem orális irodalom a putriba. Az olvasni tudás felértékelődött, nemcsak a cigányok között, hanem a főszereplő gondolkodásmódjában is: „*Sokat dicsértek érte [ti. a cigány hallgatóság]. – Úgy olvas, mint a vízfolyás – mondták. Itt nem az író kapta a babért, hanem az olvasó. Sőhajtoztak a szünetben. – De jó, aki tud olvasni!*” (67.) A dicséret, amit ezeken az alkalmakon kapott, megerősítéssel bírt, hatására még jobban tudatosodott a narrátorban, hogy az iskolát kell választania.

A tanárok egyre jobban kezdték felismerni a fiú tehetségét. Nemcsak a tornatanár és az énektanár²⁴, hanem akit legjobban megkedvelt, a rajztanár, Garabuczi tanár úr is.

22 „*Választhatsz te is, most lefekszel, vagy fenn maradsz.*” (99.)

23 Breakwell, Glynis: *Coping with threatened identities*. 1986.

<http://www.google.com/books?id=wxEOAAAQAAJ&lpg=PR9&ots=flwZu35nOh&dq=Breakwell%3A%20coping%20with%20threatened%20identities&lr&hl=hu&pg=PP1#v=onepage&q&f=false> (letöltés: 2010. 04. 10.)

24 Nem véletlen, hogy a tornatanár és az énektanár kedveli meg. Az énektanár elismerése, úgy vélem, burkolt utalás lehet a cigányok muzikalitására. A tornatanárt pedig „*A tornaórákon végzett félelmetes mutatóványaim, amelyek a vándorcirkuszosok halált megvető bátorságát utánozták*” (101.) győzték meg arról, hogy a fiú komolyan veszi az iskolát. Mellékesen megjegyzem, hogy a főszereplő talán ezekkel a gyakorlatokkal nemcsak a tornatanár szimpátiáját próbálta kivívni, hanem társaiét is. Sajnos azonban míg Cigánypárizsban ez a fajta vakmerőség lelkes hívekre talált, az itt nem több egy „*vándorcirkuszos mutatóványnál*”.

Ő volt az, aki először megbízott a fiúban, és akkor is mellé állt, amikor többször is lopással gyanúsították. Ezek a negatív szituációk a főszereplő jellemfejlődése tekintetében pozitív hatásnak könyvelhetőek el. Az igaz, hogy lopással vádolták, de a tanárok megvédték a fiút az igazságtalanságokkal szemben, vagyis ez megerősítésértékű a fiú nyiladozó identitásában. Garabuczi pedig mint identitás minta jelenik meg az elbeszélő előtt.

A főszereplőt megvédte az iskola az igazságtalanságokkal szemben – a történelmi helyzettel szemben viszont már nem tudta. A II. világháború előszeleként fölerősödött az intolerancia, a „faji szempontok” állami támogatást nyertek, pontosan akkor, amikor az elbeszélő rátalált identitásának egy nagyon fontos mozzanatára: *„Mert cigány vagyok.”* (378.) Egy szerelmi élmény tisztázza benne, de a háború előszelében kialakult helyzet erősíti fel ezt. A helyzet akkor változik meg élesen, amikor az 1939. évi második zsidó törvény hatására a gimnáziumban mindenkinek igazolnia kell, hogy nem zsidó származású, aki az volt, elküldték az iskolából. A főszereplőnek nem kellett bizonyítania, a tanárok számára cigány származása nyilvánvaló volt. Garabuczi tanár úr sejtése, miszerint jobb lenne, ha lenne magyar elődje, hamarosan beigazolódott. A Horthy Miklós névnapjára rendezett ünnepség lényegében ürügy volt arra, hogy őt is elkeressék az iskolából.

Említettem, hogy az elbeszélő a *behódolás* stratégiája helyett a *negativizmust* választotta diáktársaival szemben. Most sem hagyja, hogy az ünnepségre fahusángokkal felsorakozott tanulók elérjék céljukat, vagyis azt, hogy az elbeszélőt megverjék és megalázzák. A főszereplő úgy dönt, hogy identitását és saját fizikai létét megvédi. Ez a választás nem tudatos: *„ebben a pillanatban megszűntem gondolkodni, a vak indulat kerített hatalmába”.* (375.) Az ünnepség szervezőjét és identitásának legfőbb fenyegetőjét megveri. Így most már indokuk is lesz az ellene vonulónak. Az viszont a főszereplőt nem érdekli ebben a helyzetben, hogy okkal vagy ok nélkül támadják meg, az elsődleges cél a menekülés lesz. Az ebben a pillanatban eszébe jutó első személy Garabuczi tanár úr, akit figyelmeztetnie kell.

Garabuczi tanár úr meglepődik a fiú tétlen, de nem hibáztatja. A főszereplő nem érti, miért történik mindez. Valójában mindig szembe kellett néznie az előítéletekkel, de érezte ő is, hogy ez most más. Más, mert nemcsak egyszerűen piszkálják, hanem életére törnek, identitását fenyegetik, amit nem tud tovább túrni. De miért van mindez? A tanár átvitt értelemben válaszol neki: *„Megint eladó a haza, fiam, és a vevő finnyás.”* (380.) A fiú megérti a mondat jelentését, keserűség önti el szívéet: *„Szerettem volna azt mondani, hogy adják, hisz az övék, de éreztem, hogy összeszorul a torkom, hat esztendő gyöngyökkel díszített küzdelem hullott a lábam elé szárnyaszegetten, velük haldoklott minden vágyam, minden álmom.”* (380.) Bár a regényben úgy tűnik, sokszor bántják, megalázzák, ő mégis folytatja az iskolát. Meg szeretné mutatni, a diáktársaival, Cigánypárizsban, a családjának, és nem utolsósorban önmagának is, hogy mire képes. Hisz abban, hogy tanulás által feljebb emelkedhet, kiléphet mostani világából. Ez a kitágulni látszó jövő pedig egy pillanat alatt zsugorodik össze és foszlik semmivé. Éveken keresztül harcolt, küzdött diáktársaival, tanáraival, a tananyaggal, végre elérte, hogy elismerjék, bizonyos tekintélyt is szerzett az iskolában, nem utolsósorban kijelölte maga számára a „vágyott identitást”, amit el akart érni, és most mindennek vége. Az álmainak, a vágyainak egyaránt. Erre az elbeszélő csak egy dolgot képes mondani: *„Nem értem én ezt, tanár úr – sóhajtottam.”* (380.) Pedig nagyon is érti. Csak nem akarja érteni. Szándékosan nem akar mélyebben belegondolni, saját identitását akarja megvédeni a tudatlanságba való meneküléssel is. *„Talán jobb is ... ügyis annyit érünk vele”* (381.) – ért egyet vele a tanár úr. A tanár felmentését nem fogadták el, megkapta a katonai behívóját, nem tehet mást, mint sorsát elfogadja és a behódolás stratégiáját választja. Diákjának viszont nem ezt tanácsolja: *„a maga ügyét csak úgy lehetett*

elintézni, ahogy elintézte, fiam. Nagyon megovigsztal, mert tudásszomja és rendkívüli szorgalma mellett megtartotta emberi mivoltát, nem alázkodott meg csak azért, hogy szolgálhassa őket.” (381.) Talán ezek a mondatok tekinthetők a regény kulcsmondatainak. Vannak olyan helyzetek, amikor a behódolás stratégiája nem kivitelezhető az identitás védelmében, ekkor az ellenállás stratégiáját kell választani – a tanár szerint. Tanítványának hátralevő életére a következő tanácsot adja: „vigyázzon – intett atyai jóindulattal –, nagyon nehéz napok előtt áll mindenki, ne veszítse el tiszta lelkiismeretét, egész életén keresztül szüksége lesz rá”. (381.) Ezt az „atyi tanácsot” értelmezhetjük úgy is, hogy az identitás védelmében körültekintően kell választani a stratégiák között, hiszen nem minden stratégia megfelelő identitásunk védelmében.

A fiú az üldözői elől való menekülése közben kétségbeesve próbál magyarázatot találni a történetekre, önreflexiójában nem értelmezhető a létét ok nélkül fenyegető veszély. És egyszerre megvilágosodik számára az ok: „egyszeriben tisztábban láttam. Főleg azt, hogy a baj nem az iskolában kezdődött, hanem valahol a hintók berkeiben, a nótázó nagyurak átzüllött éjszakáiban.” (389.) Vagyis nem az iskola a rossz, nem is ő, hanem a társadalom aktuális mechanizmusa. Nem érzi magát hibásnak, nem is tett semmi rosszat. Azt viszont nem tudja elfogadni, jogosan, hogy létezése a bűne. Valakinek vagy valaminek lennie kell, ami hibás a történetekért. Ekkor döbben rá, hogy az emberek ideológiája a hibás, mert az állapítja meg, mi a társadalmilag általánosan elfogadott norma. A regény idejében cigány- és zsidóüldözés kezd egyre jobban elhatalmasodni. Az elbeszélő tudja, hogy identitása érdekében harcolnia kell, de mindenki ellen nem teheti ezt.

„Az előző évekhez képest egészen felvidulva, már nem fájtak az elherdált évek, sőt úgy éreztem, hogy előbb fejeztem be az iskolát, nagy érettségi volt a ma éjszaka, egész életemben nem tanultam annyit, mint az utolsó esti órákon. Csodát vártam, és csoda történt, egész gyermekkori álmodat megsemmisítő, kiábrándító csoda. Azt hisszük, a sors gonosz, megkeserít, rabbá tesz, ezért határtalan türelmetlenséggel szidjuk, átkozzuk, pedig a mester tudja, mit csinál. Nem túrést, szenvedést, megalázkodást kíván, ahogyan azt a hamis istenek hirdetik, hanem hogy megmaradjunk embernek, acélosan, hajthatatlanul. Ezen a nagy köszörűkövön csak azok maradnak meg, akik kemények.” (389.) Az elbeszélő megkönnyebbülést érez, hogy nem pusztá létezése a bűne. Ezen a napon rengeteg tapasztalatot szerzett: úgy ment el reggel az iskolába, mint ha egy átlagos hétköznap lenne, úgy jött haza, hogy az étellel kapcsolatos legnagyobb tapasztalatait szerezte meg. Az érettségivel az ember tudását bizonyítja, rátermettségét a felnőttlétre. Ez a nap beavatódást is jelentett a felnőttek világába, szociális identitása rengeteget fejlődött.

A felnőttkorra kiteljesedő nemi szerepnek a serdülőkor ad végső formát. A serdülőkor nagy befolyással van a nemekre jellemző viselkedés kialakulásában. A serdülő személyiségében fokozatosan hozza létre a felnőtt nemi szerep viselkedésmintáit. Ez több éven keresztül is eltarthat. Az elbeszélő első tapasztalatait a nagygyantái uradalomban szerzi, ám ez az év inkább az eddig ismeretlen dolgokkal történő kapcsolatteremtéssel zajlik. „Bármelyikkel végigalhattam az éjszakát, nem kellett erőszakosságtól tartania. [ti. a lányok] Barátjuknak néztek. Ezekről Mili néni sem féltett, sokkal hamarabb rájött, mint én, hogy még egyik nemhez sem tartozom, és végtelenül boldog volt, hogy tekintélyemhez méltó pozíciót töltök be.” (81.) A főszereplő még nem sajátította el a felnőtt nemi szerepre jellemző viselkedésmintákat. Ezt nemcsak ő ismerte fel, hanem környezete is: a lányok körükbe fogadták, vele aludtak, anélkül, hogy férfiként tekintettek volna rá. Ekkor még csak külső szemlélője volt az eseményeknek, a nemi identitásához szükséges szerepeket figyelhette meg, majd egy évvel később alkalmazta is őket. Az első lány, aki megtetszett a fiúnak, Babi volt. Babi azzal az indokkal kéri meg az egymás melletti alvásra, hogy a többi férfi elől meneküljön. Az elbeszélő ekkor szerzi meg az első szexuális tapasztalatait.

Újabb nyár jön, újabb szexuális élménnyel. Az elbeszélő ugyanazt csinálja, amit előző évben másoktól megfigyelt. Már túl van egy szexuális tapasztalaton, nincs benne szermes félénkség, sőt ő hívja magához a neki tetsző lányt, Vorzsát. A narrátort inkább a szexuális vágy és a további tapasztalatszerzés lehetősége vonzza, nem érez mélyebb kapcsolatot kettejük között. A megszerzett-ismeretek viszont nem mind kellemesek, ilyen kellemetlen élmény, amikor egyik este kiderül, hogy nem a lánnyal, hanem annak a sötét-séget kihasználó anyjával hál. Mikorra a fiú észreveszi, már késő. Az ármánykodástól és a romlott erkölcsöktől megcsömörlött elbeszélő nem bánja, hogy el kell hagynia a majort. Vorzsától még csak el sem búcsúzik.

Vágó Ica volt a következő lány, aki meghatározó élménynek tekinthető. A főszereplőt Cicushoz, ahogy az elbeszélő kedveskedve hívja, Vorzsával való kapcsolatával ellentétben, nem a szexuális vágy hajtja²⁵, hanem *érzelmek* fűzték. Nevezhetjük ezt első szerelemnek is, amelynek megtapasztalása a serdülőkor egyik lényeges elemének is tekinthető és fontos szerepet tölt be identitásának alakulásában. Ez a lány teljesen más, mint azok, akikkel korábban találkozott: nem cigány származású, ezért a főszereplőnek nehezebb dolga van. A cigány lányokkal együtt nevelkedvén tudja, hogyan kell hozzájuk szólni, valószínűsíteni tudja azt is, hogyan fognak reagálni. Egy nem cigány lánnyal más a helyzet. Ez a bizonytalanság korlátot emel nem csak kezdetben, hanem később is az elbeszélő számára. Erikson szerint a serdülőkori szerelmek arra vonatkozó kísérletek, hogy „*diffúz énképüket, másra vetítve, s így mintegy tükörképben és egyre tisztábban látva jussanak el saját azonosságuk meghatározásához*[..]”²⁶. Vagyis a serdülőkori szerelmek azért állnak főképp beszélgetésből, mert segítségével mindkét fél apránként közelebb jut saját identitása felépítéséhez. Ugyanez történik a főszereplő és Cicus között is. A fiatalok mindennap találkoznak, egymás mellé ülnek a vonaton, sokat beszélgetnek. E szerelem révén tudatosan az elbeszélőben identitásának egy része: „*cigány vagyok*”. (378.) Természetesen eddig is tudta, hogy cigány. Ám most felismeri, hogy ez a tény gátat szab vágyainak. Ez a szerelem identitásának fejlődése szempontjából kettős eredménnyel jár: egyrészt tudatosan látszik az elbeszélőben saját identitása, másrészt ez a felismerés nem kellemes, hiszen tudnia kell: szerelme beteljesületlen fog maradni.

Először kezdi szégyellni a származását és a putrik szegénységét. Számára két világ összeegyeztethetetlennek bizonyul: „*Nem lehet két világ között élni, valamelyikkel szakítani kell!*” (359.) De melyikkel szakítson? A főszereplő Cicussal szemben a breakwelli értelemben vett „*passing*” stratégiát alkalmazza. Ez a stratégia akkor lép működésbe, amikor a legitim szociális mobilitás lehetetlen a személy számára. Ekkor a személy úgy próbál bejutni egy másik szociális kategóriába, hogy saját csoportjának hovatartozását elrejti. Ez a stratégia viszont család útján valósul meg, ennek eredménye, hogy a személynek hazug életet kell élnie. Ebből következik, hogy a személy állandó félelemben él a lelepleződés miatt, ez pedig a személyiség kontinuitását veszélyezteti.²⁷ Ezért érzi magát rosszul az

25 „*Vorzásával nem kínoztak ilyen gondolatok, egymásba zuhantunk forrón, lihegve, aztán elégtünk, füstjét, hamuját elhordta a szél. Csakhogy én most nem erre vágyom. A Cicus közelsége más.*” (360.)

26 Erik H. Erikson: *Az életciklus: az identitás ontogenezise*. In: *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Erős Ferenc, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998, 322.

27 Breakwell, Glynis: *Coping with threatened identities*. 1986,

<http://www.google.com/books?id=wxEOAAAQAAJ&lpg=PR9&ots=flwZu35nOh&dq=Breakwell%3A%20coping%20with%20threatened%20identities&lr=hu&pg=PP1#v=onepage&q&f=false> (letöltés: 2010.04.10.)

elbeszélő: tudja, hogy nem helyes elhallgatnia származását Cicus előtt, ám fél attól, hogy ha kiderül az igazság, elveszíti a lányt.

A problémához a történelmi helyzet nyújt, ha nem is pozitív értelemben vett, de megoldásnak nevezhető végkifejletet. Míután az iskolából sikerül elmenekülnie, a lányba botlik. Cicus nem akarta elszalasztani ezt az alkalmat: szerette volna a főszereplőt bemutatni édesapjának. Az elbeszélő viszont már döntött, döntése szoros kapcsolatban állt a korábban történt eseményekkel. Világossá vált számára, hogy a „passing” énvédő stratégiája nem működik, nem működhet, lehetetlen összeegyeztetni a két világot. Nem képes tovább rejtegetni származását, nem akar tovább hazudni, nemet mond a bemutatásra és az ezt követő „Miért?” kérdésre egyenes választ ad: „Mert cigány vagyok.” (378.) A főszereplőnek kijelentéséhez volt elég ereje, ahhoz viszont már nem, hogy a reakciót is megvárja. Indoklása szerint azért futott el, mert „nem akartam látni szemében a megalázó gyűlöletet”. (379.) Nem tudjuk, hogy a lány valóban „megalázó gyűlölettel” tekintett-e a fiúra. Bizonyára váratlanul érte a kijelentés, de lehet, hogy csak a főszereplő szemében tűnt gyűlöletnek a lány csalódása. Úgy ugyanis könnyebb a szakítás, ha nincs visszaút. Az elfutás aktsa pedig nemcsak a lány reakciói előli menekülésnek fogható fel, hanem a fiú meghátrált saját érzései elől is.

Az elbeszélő következő kapcsolatába úgy lép be, hogy már túl van az első szexuális tapasztalaton, vagyis mint férfi nyert beavatást a felnőttek világába, és túl van az első szerelmen is, amely érzelmi szempontból jelent beavatódást. Szociális identitását, vagyis cigány mivoltát elfogadta. A történelmi helyzet pedig úgy hozta, hogy nem kellett iskolába se mennie. Cigánypárizsban felnőttként és – iskolai tanulmányai miatt – megbecsült emberként tekintettek rá. A következő kapcsolata pedig ennek megfelelően már felelősségteljesebb lesz, mint az eddigiek.

Egy váratlan tragédia lesz az, amely a főszereplőt összehozza a fiatal gyermekét gyászoló nővel, Borsócskával. A felnőttkort beteljesítő momentum pedig Borsócska terhessége. Ez viszont úgy tűnik, korai a főszereplő szempontjából. A nő nagyon örül a gyermekáldásnak, nemrég elveszített kisfiát pótolhatja ezzel. Az elbeszélő viszont már nem ilyen boldog: „Ha csak ennyi az apai öröm, nincs igazság se égen, se földön. Szép Borsócska szíve, átverve a vastag húsfalat mély zengésű zenéjével, meg akarta velem osztani a boldogságát, aminek én vagyok a teremtője. Hallgattam, kerestem magamban az örömet, a boldogságot, annak az érzésnek a párját, ami Borsócskából kisugárzott. [...] Csókoltam a kebleit, szóltam boldogságot színelve, mert ennek a világnak ez a rendje, áldás az élet, áldás a halál, a közöttünk lezajlott élet csupán kelléke annak a nagy műnek, amit teremtésnek hívnak.” (422.) Az idézett szövegből az tűnik ki, hogy a főszereplő nem tudja kezelni a váratlan helyzetet. Bizonytalan, nem tudja, hogyan kell viselkedni ilyen helyzetben, nem találja saját érzéseit. Egy gyermek vállalása hatalmas felelősséggel jár. Lehetséges, hogy az elbeszélő ennek a súlyától ijedt meg. Vagy pont az ellenkezője, nem volt képes felfogni ennek a súlyát, és inkább nem gondolt bele, hogy mivel jár ez. Tulajdonképpen ezt is mondhatjuk egyfajta identitásvédő stratégiának is. A másik, ami miatt problémásnak ítélni lehet meg egy gyermek érkezését, az a történelmi helyzet. Aggodalmaival nem akarja Borsócska örömét elvenni, ezért úgy tesz, mintha nem jutna szóhoz az örömtől. Vagy inkább elfogadja csendesen, „mert ennek a világnak ez a rendje”. (422.) Borsócska és az ő világa ugyanaz, itt pedig ez a rend: születés, halál, a közte lévő élet nem számít, csak a teremtés összességében értelmezhető. Lefordítva az előbbi gondolatot, látjuk, hogy nem az számít, hogyan él az ember, hanem az, hogy mit képes hátrahagyni a teremtésben, vagyis ebben a világban nem a pénz, a státus fontos, hanem a reprodukció. (Vö. Gen 1.28)

Míg kezdetben egyik nemhez sem tartozott, később lassacskán ráébredt saját nemi identitása összetevőire, sikerült elsajátítania a nemi szerepeket is. Vorzsával még csak

szexuális tapasztalatot szerzett, Cicussal a szerelem érzését élhette át, Borsócskával pedig már egy letisztultabb, a szerelmet és szexuális vágyat egyaránt hordozó kapcsolatot sikerült kiépítenie. Ezáltal nemcsak nemi identitása fejlődött, hanem szociális és személyes is, hiszen az identitás külön összetevőit nehéz egymástól elválasztani.

Az identitáskeresést Pilinszky János a következő gondolatokkal mutatja be: „*Eszembe jut a gyönyörű kép a világ halála után az üdvözültek fehér kavicsot kapnak kezükbe, melyre rá lesz írva »valódi nevük«.* S a másik kép, gyermekkori emlék, amikor folyóparton kavicsot kerestünk, s ezer és ezer közül kiválasztottunk egyet. Mit is kerestünk a gyermekkor mitologikus partjain? Nyilván nem kavicsot, hanem a »mi« kavicsunkat, valódi nevünket, azonosságunkat, identitásunkat – amit azóta is keresünk minden valódi érzelmünkben és gondolatunkban.”²⁸ Lakatos a személyes identitás keresését sajátos módon képzelel el, mélyen a történet szálaiba szőve.

Korábban már említettem, hogy az identitás keresése egy folyamat, konfliktusok sorozatán keresztül jutunk közelebb saját identitásunkhoz. Ezek lehetnek külső és belső konfliktusok. Míg Pilinszky ezt a folyamatot egy gyermekkori emlékhöz és kavicsgyűjtéshez hasonlítja, addig Lakatos regényében egy sötét erdőben és folyóparton történő bolyongás képsorozatát használja az identitáskeresés érzékeltetésére. Amikor a fiú a nagygyantéi tanyából hazafelé indul, nagyon sötét van, alig lehet látni valamit, csak tapogatózva tudja érzékelni a világot. Ez a konkrét tapasztalati homályosságon is túlmutató sötétség utalhat arra, hogy amíg az egyén keresi identitását, olyan, mintha egy sötét szobában tapogatózva próbálja megtalálni, hogy mely pontokból indulhat ki. „*Sóhajtozva figyeltem az eget, sehol egy csillag nem raggyant meg. Hová lett az erdő? Naplementekor még alig egy hajításnyira látszott, úgy tűnt, hogy az út is egyenesen oda vezet.*” (310.) A személy sokszor úgy véli, hogy élete pontosan kiszámítható, nincsenek „mellékvágányok”, ezt azonban nem bizonyítja a valóság. Az elbeszélőnek is meg kell ismernie azokat a mellékutakat, amelyekről kezdetben nem tudja, hogy mellékutak, csak később derül ki róluk. Miközben keresi a fűtat, vagyis átvitt értelemben az identitását, furcsa álmot lát. Az álmok Freud szerint az elfojtott vágyak – főleg gyermekkori – kielégülései. Vagyis a főszereplő első álmában szereplő, a Kapusy matektanár, Kurucsó, Rilyándri, mind-mind a főszereplő egy-egy vágyát jelképezik: a tanár az iskola, és ezáltal a tudás utáni vágyát, Kurucsó az otthonába való visszatérést, míg Rilyándri a szexualitást.²⁹

A főszereplő tovább folytatja útját hazafelé, vagyis keresi az identitásához vezető utat. Ez az út már nem olyan sötét, mint az előbbi. „*A távoli villámlások időnként látni engedtek valamit, és a közeledő zengés hallatán reméltem, hogy az útba eső fálvokon minden nagyobb kerülő nélkül átjuthatok. [...] Dörögve közeledett a vihar, a villámok sűrűn egymásba olvadó fényénél kitűnően tudtam tájékozódni. Csodálatos módon most nem féltem.*” (330.) Vagyis a néha felvilágosító fényenél már képes tájékozódni, de ez a fény még nem egyenlő a világossággal, ez csak néha villan fel. Azt pedig fontos megjegyezni, hogy ez a pulzáló mozgású fény a közeledő vihar villámaiból árad, amely nem hoz semmiféle nyugalmat. Ő mégsem ideges, mert ezek az egyre sűrűbben felvillanó fények láttatni engedik vele az utat, ami lehet az út, amin éppen hazafelé készül, és az út, amit végig kell járnia, hogy elnyerje identitását. A vihar pedig a rá váró nehézségeket szimbolizálja, mind valós, mind átvitt értelemben. Az elbeszélő is csodálkozik azon, hogy odakint a szabadban félnie kellene egy vihar kel-

28 Pilinszky János: *A Notre-Dame hátában*. In: *Szög és olaj*, Vigilia, Budapest, 1982, 295.

29 A fiúnak Kurucsó, a csendőr, kövel való megdobálása miatt kellett otthonról elmenekülnie. Azért jelképezi mégis az otthonába való visszatérést, mert ha a narrátor ezt az ügyet megoldja, vagyis elég pénzt szerez a csendőr „megvásárlásához”, akkor hazatérhet otthonába. Rilyándri pedig az elbeszélő legjobb barátjának az asszonya, de a nő tetszett az elbeszélőnek is, ezért jelképezi a szexualitást.

lós közepén, ám ő mégsem teszi. Valahogy sztoikus nyugalommal nézi az esőt, közben pedig az élet nagy bölcsességein gondolkodik. Például azon, hogy a jó és a rossz fogalma a használójától függ, vagyis mindenki maga dönti el, mit tekint annak. Még gyermekként az egyén többször a sötétben tapogatózik, nem látja a dolgok lényegét, és emiatt sokszor fél, addig serdülőkorban több fény mutatja az utat, könnyebben láthat a dolgok mögé, ám még nem ért el a teljesebb világosságig, vagyis ahhoz a szakaszhoz, amit Erickson érett kornak hív, amikor is megtapasztalhatjuk a *teljességet*.³⁰

A küzdelem még nem ért véget. *„Az idő teljesen összefolyt a szakadó esővel, nem lehetett tudni, hajnal van vagy éjszaka egy-egy rövid időre úgy tűnt, hogy elvonult a vihar, de szinte kifogyhatatlanul újra és újra kezdte.”* (333.) Az idézetben szereplő vihar azokat a konfliktusokat szimbolizálja, amelyekkel az identitáskeresés folyamatában kell az egyénnek szembenéznie. A vihar ismétlődő visszatérése pedig azt a mechanizmust szimbolizálja, amikor a szubjektum a megoldott konfliktusok révén egy magasabb szintre jut, ám ekkor elkerülhetetlenül létrejönnek újabb konfliktusok is, hiszen az előző konfliktus megoldása önmagában generálja egy újabb kialakulását. Ez a fejezet költői leleménységgel szól arról a kettősségről, amely a főszereplő térbeli és lelkében tett vándorlását írja le.

A vándorlásban újabb fordulóhoz ér, választania kell a kerülő út és a vízen való átkelés között. A vízen való átkelés kockázatosabb, de ha sikerül átérni a túlpartra, időt takaríthat meg. A két lehetőség közül az utóbbi mellett dönt. A víz itt nemcsak amiatt fontos, mert a főszereplőnek a tavaszi áradás miatt egy újabb megpróbáltatást kell átélnie, hanem a víznek szimbolikus jelentése is van: *„A vízből mint az élet forrásából kiemelkedő dolog formát kap, vagyis megszületik, behatárolhatóvá válik, s elkezd önálló életét. A vízhez, az eredetéhez való visszatérés, a reintegrálódás, a forma elvesztése egyaránt magában foglalja a halálnak, a régi élet megszűnésének és az újjászületésnek a lehetőségét. Ez az alapja a különféle megtisztulási és beavatási szertartásokban a rituális vízhintésnek, mosakodásnak vagy fürdőnek.”*³¹ E beavatási szertartások lényege általában az, hogy az egyén gyermekkorából felnőttkorba lép át valamilyen próbatétel útján, vagyis felnőttként születik újjá. Ezt az estét tehát az identitáskeresésen túl tekinthetjük egyfajta beavatásnak is. A másik, amire a víz szimbolikája révén felfigyelhetünk, az a megtisztulás aktusa. A „tisztaság” fogalma a cigány hagyományokban is, mint sok más kultúrában, nagy szereppel bír.³²

„Gyorsan átsuhan agyamon rövidke életem minden fontosabb mozzanata, igazán akadt volna közöttük megbánnivaló, de az élet sokkal csábítóbbnak tűnt.” (334.) Amikor az egyén önmagára vonatkoztatott tapasztalatait, életének eseményeit olyan logika szerint dolgozza fel, amely hasonlít a történetek szerkezetének logikájára, személyes identitásnak nevezzük. Ez az este nemcsak beavatódás volt, nemcsak az önazonosság szimbolikus keresésének leírása, hanem az elbeszélő saját gondolatainak keresztül szembesült személyes identitásával. A vihar továbbra sem csendesült, de már virradt a határban. Az elbeszélő pedig megpillantja az első putrit. Hazaért.

30 Erik H. Erikson: *Az életciklus: az identitás ontogenezise*. In: *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Erős Ferenc. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998, 327.

31 *Szimbólumtár*. Szerk.: Pál József – Újvári Edit, 2001,

http://www.bkiado.hu/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm (letöltés: 2010. 04. 25.)

32 A regény idejére ezen hagyomány már kevésbé él, de valamiféle „maradványa” még megtalálható a cigányok köztudatában, hiszen a főszereplő édesapja is megjegyzi még a regény elején, hogy a ló tisztátalan állat, ezért nem szabad megenni, mert tisztátalanná válik tőle az ember. Az, hogy ez a hagyomány az újabb generációnak nem jelent már szinte semmit, jól mutatja az, hogy a regény több epizódjában lovat esznek.

Tanulmányomban Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regényét vizsgáltam meg az identitáskeresés szempontjából. Az elbeszélő, identitásának megőrzése érdekében a breakwelli értelemben vett négyféle *coping* stratégia közül alkalmazza a *negativizmus*, „*passing*” és a *behódolás* stratégiáját. Az *elszigetelődést* viszont nem. A főszereplő végig a regény során cselekvőképesnek bizonyult, identitásának védelmében azonban képtelen volt az *izoláció* eszközeihez nyúlni. Breakwell szerint egyes csoportok a sikeres identitásvédő stratégiákat utódaiknak is átadják. Ebből a szempontból az elszigetelődés, vagyis a környezettől való izoláció Cigánypárizsban nem tartozott a sikeres coping-stratégiák közé, valószínűsíthető, hogy ezért nem alkalmazza az elbeszélő. A regény során láthattuk, hogy a főszereplő a breakwelli stratégiákat sikeresen alkalmazta és az eriksoni elmélet szerinti serdülőkori szakaszból sikeresen lépett át a fiatal felnőtt szakaszba. A probléma viszont továbbra is fennáll: sikeresen megtalálta identitását vajon képes lesz-e megőrizni a történelem viharain keresztül is? Erre azonban már nem kapunk választ.

Olasz Sándor

Utassy József versszimfóniái

Az újabb magyar lírában kevés költő akad, aki oly mértékben polarizálta a kritikát, mint Utassy József. Nemzedéke akkor jelentkezett, amikor divat lett a közösségi, a nemzeti sorsnak elkötelezett, később képviselőinek nevezett irodalom megkérdőjelezése, sőt kigúnyolása. Viharos gyorsasággal terjedt a szkepszis, hogy ami Balassitól Illyésig, Nagy Lászlóig folytatható volt, az most egy csapásra korszerűtlen. Az *Elérhetetlen föld* költőit azonban nem lehetett eltanácsolni a közügyektől, az eszményeikkel szemben mutatkozó ellenszenvvel mit sem törődtek; „*hűek, mint a kiveret eb*”. Úgy lett, ahogy Nagy László jósolta: „*kibontakozásuk*” igazán nem nevezhető idillinek. „*A magyar líra néhány, szinte nemzeti sajátosságáig misztifikált gyöngéje: a laza szerkezet, a tömörség hiánya, a szónokiasság és a verbalizmus túlságai – e fiataloknál is jelentkezik. S a kép egyedulalma monotonná is válik: ötlet ötletre pattog, a túl sok feszültséggel olykor egymást hatálytalanítja – a képzuhataggal könnyű visszaélni.*” Ezt Szabolcsi Miklós írta, és az első antológiáról szólva éppen Utassyt marasztalta el leginkább: „*inkább publicista tehetség, mintsem igazi lírikus*”. (A „legtisztább formákat” Szabolcsi Konc József verseiben vélte fölfedezni.) Néhány évvel később Bata Imre a hagyományörzésben, a lírai hős „*túlértékelésében*”, „*folklorisztikus, etnografikus stilizációban*” látta a Kilencek hibáját. Igaz, Utassyról néhány elismerő szót is ejtett. Lengyel Baláznak a *Csillagok árvájáról* (1977) írt kritikájában a versek mögé olyan felfogást képzelt, amely szerint a költőnek mindent lehet. „*Hogy a szabadon halmozott képzetek érzelmi vagy gondolati menetet rajzolnak ki – különösen, ha homályosak. Utassy legalábbis hinni látszik ilyesmiben – s nem veszi észre, olyan ingoványon jár, melyben elmosódik a különbség a szilárd költészet és a vízenyős dilettantizmus között.*” Furcsa módon épp Utassytól, a nemzedék verstanilag egyik legképzettebb lírikusánál teszi szövé a ritmikai ügyetlenségeket. Szilágyi Ákos több tanulmányában is a tartalmi anakronizmushoz kapcsolódó formai korszerűtlenségről értekezik; a Kilencek után – mondja –, a hetvenes évek közepén indulók már nem a karizma megtestesítőjét látják a korszak egyik legnagyobb hatású költőjében, Nagy Lászlóban, hanem az „*autonóm erkölcsi személyiséget*”. Ennek és a „*stilizáló-mitikus személyességnek*” az egymás elleni kijátszása azonban megalapozatlan elgondolás, hiszen a szabadság, a szuverenitás, az autonómia igényénél a Kilencek aligha becsülték többre a mágikus, varázslói szerepet.

Ugyanakkor voltak, akik nagyon korán észrevették az Utassy-líra eredetiségét, a hatásokat legyűrő önálló hangot. Kiss Ferenc írta a *Tüzem, lobogóm!* (1969) megjelenésekor: „*Aki vakmerőbb és robbanékonyabb mondandókkal jön, az rövid úton vágja ki magát a nyűgöző vonzások szövevényéből. Így jött Utassy is valahol az Illyés és Nagy László közötti sávok egyikén, de kezdettől a maga hajlamai szerint.*” Egy tanulságos beszélgetésben (*A hagyomány szerepe a fiatal magyar lírában*) olyan kiváló versértők igazolták vissza Utassy törekvéseit, mint Domokos Mátyás és Kormos István. „*...azok, akik megkeresik a magyar költői hagyományból a hozzájuk szóló ösztönző részt, éppen azok a fiatalok találják meg ma is*

leghamarabb a jellemzően saját költői hangot.” (Domokos Mátyás) „Modern magyar költő csak az lehet, aki elfogadja a hagyományainkat.” (Kormos István) A magyar (és nem csak magyar) gondok, sorskérdések modern költészetté alakítása Görömbei András és Kis Pintér Imre számára is meggyőző volt.

Látjuk, a hagyomány szerepe, értelmezése mellett (ezzel szoros összefüggésben) a vita végül is a lírai hős körül robbant ki. Noha senki nem tagadta, hogy a váteszi, prófétikus, koturnuszos költői magatartást törvényszerűen föl kellett váltani a szerényebb, a kor hétköznapiságával is harmonizáló szerepekkel. Ezzel párhuzamosan azonban gyanús lett az is, ami pedig egy tradicionálisan gazdag lírai modellből tovább élhet. A *Rege, rege Ráró!* című versben a szenvedélyes fiatalember valóban „prométheuszi pejhez” hasonlítja költészetét, a „szárnyas-szép remény” nehezen kétségbe vonható ars poeticát teremt: „*Írni arról kell, AMI NINCS! / Mert ami nincs, vallom, LEHETNE! / Erre tanít a BILINCS: / az AMI VAN muszáj szerelme.*” (Apollinaire) Forradalmas korban a barrikádokon lelkesítene ez a költészet. Nem olyan időket éltünk, s Utassy is látta, hogy a költő nem lehet népet vezető „lángoszlop”. De az orvosolatlan gondok, morális megingások, az emberi személyiség teljességét veszélyeztető, csonkító jelenségek láttán olykor mégis föl kellett növesztenie a lírai személyiséget. Individualizmusát nem a kóros önimádat, hanem a védekezés, az értékek védelme magyarázza. A lírai én „megemelése”, „túlértékelésnek” látszó fölnagyítása – miként Görömbei András fejtegeti – az „erkölcsi és szociális abszolútumra törekvés” jegyében történik. A küzdelem nem a költő magánügye, a lesújtott állapot, a vereség – a *Pokolból jövet* (1981) versei jól mutatják ezt – egyben a kollektívum veresége is.

Túldimenzionált lírai hős? Fellenzgős romantika? A fiatalság szertelen vitalitása inkább. Van vers, melynek beszélője a „senki földjén örök napszámos”. A *Nagy Szavak Körútján* és a *Kikelet Hortobágyról* című versekben meg éppen azoktól a hamisságoktól és illúzióktól határolja el magát, melyekhez némelyek kőtni szerették volna. Itt a hang sem patetikus, a türelmetlenség a gúnyt, a groteszket hívja elő. Pedig az első kötetből való mindkét mű. A groteszk, az ironizáló hajlam nem új keletű Utassy pályáján. A hamis pózokat eleve kizárja az áradó természetesség és keresetlenség, az, amit Kiss Ferenc találóan „a dolgokkal meghitt kapcsolatban levő emberségnek” nevez. Ez a közvetlenség folyamatosan érzékelhető, az érzelmeknek való nagyobb átengedetség nem vezet valami gigantikus fenséghez. Prométheuszi költészet, mondták sokan. Ámde a költő éppen a tűzszervő titán emlékére írt versében (*Csillagra zárt egek alatt*) kéri fölmentését a prométheuszi sors alól: „*Isteni tolvajok ivadékát, / a Bükkhöz láncra ne verj engem / gyáva véretem se futamítsd meg: / hazám, keselyűm, szerelmem!*” Vagy: „*kímélj a kaukázusi kintől: Huszadik Század!*” A mondásnak, a költői megszólalásnak azonban kitüntetett helye van. A vers „gyöngyszem”, „S a próza? / E gyöngyszemet aprózza.” Utassy irodalmi beilleszkedését, kanonizálását minden bizonnyal éppen az nehezítette, hogy költői pályája egybeesett a líra „aprózásának” idejével. A verset persze nem most hangszerelték először prózára a 20. században.

Utassy életérzésben, mentalitásban nem lóg ki a sorból, inkább szópoétikája fut szemben az árral. Történik mindez akkor, amikor a gazdag, sokjelentésű szavakat választó szópoétika háttérbe szorul a lassan mindent elárasztó, kétségkívül prózai, a ragyogó, mély izzású szavakat nem tűró mondatpoetikával szemben. Utassy verseszménye azonban egész jól megfér az életküzdelem hétköznapi élményeivel és eseményeivel. *Ady Endre!* című versében nagyon jól megmutatkozik a két költő közötti különbség; a helyzet, helyzetudat tér el. Utassy gesztusa is hősies, „adysznak” tetsző. De a tehetetlenségnek mennyi keserősége halmozódik föl a félig heroikus, félig groteszk mozdulatban. „*de jó is volna hinni, hinni!*”, majd „*végül csalódní, pórul járni. / S a szent bibliát a földhöz vágni.*” Adyhoz való vonzódása egyébként azt a tévhitet táplálja, hogy a „stilizáló-mitikus személyességen” felnőtt költőknek nincs humoruk. Ennek nemcsak a *Hungária Kávéház*, hanem a *Mézgarázdák*

Weöres játékkerseire emlékeztető ciklusa mond ellent. De a belülről sugárzó derű számtalan megnyilatkozása említhető. Például a *Fákat alatt a szél*: „nagyon szerethetlek, / ha már a sálam is / integet utánad”.

Betűkbe, szép szavakba temetni a szenvedést – ez Utassy poétikájának sarkalatos pontja. „dalba fog az ember, / ha már fáj a sorsa: / nagyon szépen fájjon!” (Motívum); „Én már csak arról akarok írni, / amit nem lehet kibírni” (Papirom hava mellett); „Nem csábít siker. / Átlényegít az ég alatt a szó.” (Magammak írok); „az írás gyönyörű gyötrelém” (Az írásról). A vers amint írja önmagát József Attilánál megismert változata ez („amikor verset írok, nem költészetet akarok csinálni, hanem meg akarok szabadulni attól, ami szorongat. Engem csak ez érdekel. Az életem.”). A „Kötetem / saját bőrömben kötöttem” (Prognózis) „életes” esztétikája ne tévesszen meg. Az önépítés (és ugyanakkor számos esetben önrombolás) elementaritása a megalkotottság már-már önpusztító igényével és igényességével párosul. Írás és tisztaság közé akár egyenlőséggel tehető. „Amíg ez a planéta itt / szüli énekesét: / engem az ének tisztásain / betűk balzsama véd.” (Az ének tisztásain) S akkor zárja a sort a sokat idézett *Pohárköszöntő*, ami akkor született, amikor az a bizonyos, zsarnokságról írt mondat nem volt publikus: „Egy mondatot, / egy mondatot csak, / egy árva mondatot, ha holnap / hangot se lehet mondanod /.../ huncut kis hóhérok mennek öltre / szavaid tisztásán / nyakadért, /.../ s függsz majd / egy vízszintes mondatért!”

Már a *Júdás idő* címmel megjelent gyűjteményes kötet (1984) – szakítva a hasonló kiadványok gyakorlatával – nem követte a kronológiát. A már ismert versek új elhelyezése, új szövegkörnyezetbe rendezése jól érzékelteti Utassy költői világának belső rendjét. Amit veszítünk a réven, megnyerjük a vámon. A keletkezési dátum eltűnéséért kárpótol az erővonalak karakteresebb megnyilatkozása. A fontosabb gondolatkörök, élmények már az indulásnál jelentkeztek. Később újabb és újabb terepnumot hódít meg Utassy, a már meglévő határait tágítja. Újabban versszimfóniáknak nevezte el régi és új verseinek sokféle elrendezését; mintha a kaleidoszkóp forgatása után ugyanazokból az elemekből mindig más látvány tárulna elének. A versépítmények egyes részei, elágazásai és térdarabjai úgy illeszkednek össze, hogy az olykor valóban a bricolage-ra emlékeztet – a barkácstechnika szemlélete nélkül. A szöveghatárok ezekben a kompozíciókban nem annyira elválasztanak, mint inkább átmenetet jelentenek; egyszerre írják és törlik vonalaikat, külön állnak és egymásba írják magukat. Találók a versszimfónia elnevezés. Mivel az ilyen nagyzenekari művekben, melyekben valójában a szonátaforma érvényesül, ugyancsak különféle regiszterek szólalnak meg: drámai elemek, meditációk, lírai esések. A szimfóniában is ellentétes jellegű zenei témák kerülnek szomszédságba, s a zenei formaszépség és érzelmi gazdagság valósul meg. Egy-egy vers vagy verscsoport a zenei tételekhez (gyors, lassú, menüett vagy scherzo, gyors) hasonlóan követik egymást. A legújabb kötetben, az *Ezüst rabláncban* (2010) a *Csillagra zárt egek alatt* „főhajtás a pesti srácok és a budai suhancok szabadságharca előtt”. Ezután jön *A szerelem szélén*, majd a fiút újra és újra elsírató *Akiért a Zambézi zokog*. A *Tengerlátó* létfilozófiához és poétikai tanulságokhoz jut el a víz mint egyik őselem láttán. Az *Ezüst rablánc* a szenvedés, a halálközelség mélypontját tükrözi. Itt válik haláljelképpé Utassy egyik fontos motívuma, az ezüsthényű hold. Az *Európa elrablása*, mely a legtöbb új verset tartalmazza, az 1930-as, 40-es évek sokkoló élményére, fölismerésére játszik rá.

Az 1941. III. 23-ban írja: „megszült egy napraforgó arcú asszony, / hogy ebben az égből alkotóház-világban / mutassam föl a szépet, a jót, / s mondjam ki bátran / az igazságot”. Ám az idő, melyben élnie adatott, a Jézust harminc ezüstpénzért eláruló Júdás ideje. Az igazság mártíruma ez, az elárultatás motívuma többször is visszatér. Például az *Ismeretlen katonában*: „Istenre esküszik, / s Pilátus piacán / harmincezüstködik / rongy bajtársad: Hazám!” A jobb sorsra érdemes költő – itt van értelme a biográfiai tényeknek – egész életében ezt a megcsalatottságot tapasztalta. Az Ukrajnában maradt apa, a fiatalon elhunyt gyermek, a

hetvenes években rátörő súlyos betegség sok mindent magyaráz a hatalmasodó depresszióból. Közben az apa, a fiú, a mama elsratásától, az árvaság „kizengésétől” az egyéni tragédiák kollektívva növesztéséig, a patriotizmusnak olyan nagy erejű megszólaltatásáig jut el, mint a *Magyarország!* A hazáról a szerelmi líra önfeledtségével beszél. (Miközben tudjuk, másféle patriotizmus is létezik; a „szívem titokban hűségeskedik” Kormos Istvánjának vallomása dereng föl évtizedek távolából.) Középkori himnuszköltők tudták olyan szenvedéllyel szeretni Istent, mint Utassy az „Édes Egyetlent”. Nem véletlen, hogy a „honszerlem” versei az *Ave, Éva!* kötettől (1981) kezdődően sokféle versszimfónia tételévé váltak. „Világ Világa, / Szereltem Kápolna-virága” – írja, s a magyar költészet legrégebbi, az *Ómagyar Mária-siralomból* ismert rímpárját is segítségül hívja.

Ilyen versszimfóniává állnak össze a gyermekkort, gyermekkori tájat fölidéző versek. Ujjongó március-köszöntés, „májusi orgonalomb-habzás”, sereg liba élén maszatos kisiú, „rigók cimborája” – ezek a múltbeli képek akár felhőtlen idillé is rendeződhetnek. De „Szomorú vagyok és komor. / Én utálok gyermekkorom!” (Hegyi legelőn) Utálja, mert a családi és nemzeti tragédia éveit ezek, a soha be nem gyógyuló sebeké. Hogy mennyire elválaszthatatlanok Utassy költészetének különféle dimenziói, az *Irdatlan ég alatt* is bizonyítja. Fölvillannak a háborús idők képei, a kisgyermeknek a szörnyűséges világban szerzett első tapasztalatai. Olyan régebbi verseket is beilleszt a kompozícióba, mint az *Ismeretlen katona* vagy a *Fekete trón*. Végül az apa, „Isten és az Ózdi Vasgyár segédmunkása” szólal meg. A *Monológ a pódiumon* versei viszont a szülőföldről elszakadt fiatalember kételyeinek a megjelenítői. Egyfelől a „maradtál volna felvégben inkább!” bizonytalansága, de az is, hogy „nyargal, vágat” vele a nyugtalanság, s a kiszakadás elkerülhetetlen: „A csodaszarvas igazságot úzöd. / Verejtékes vágtaúd micsoda hajsza! / Ha el nem éred, érte fogsz kimúlni. / Ha meg eléred, úgylehet, miatta.” (*Monológ a pódiumon*) Fölordást nem adó paththelyzet ez. A költő az eszmények és a valóság kontrasztját látja, de a rezignáció, a visszavonulás vágya sokáig mégsem hatalmasodik el. Egy korszak elfojtott indulatai sűrűsödnek a ronggyá olvasott Zúg Márciusban: „Talpra, Petőfi! Sirodat rázom: / szólj még egyszer a Szabadságról!”

A szerelemben, Utassy lírájának ebben a rendkívül lényeges élménykörében az életörömmek, a teljes élet élésének, az emberi teljességnek a vágya rejlik. Rajongás, hála, önzés, játék és még sok más érzelmek kavargó szókimondó, a testiséget a maga természetességében fölvillantó versekben. A hamis erotikát nélkülöző bensőséges egyszerűség példája *A szerelem szélén*: „s tested fivőre, én édes párom, / kicsapom tiz ujjam legelni”. Ám micsoda különbség a „tüzem, lobogóm” metafora és „a szerelemtől / végleg eloldva / borulok gyászba, / fekete gondba” hangulatjelentése között. A szerelem azonban éppúgy kapaszkodás lehet az életbe, mint az eltűnt ifjúság megidézése. „Hol ifjúságod tűnt el, / fekszel hanyatt a fűben. // Hatalmas fellegárnyban, / heversz az elmúlásban.” A megrendítő sorokat (*Hol ifjúságod tűnt el*) a *Talán eltűnök hirtelen* záróképeivel asszociálhatjuk: „Ifjúságom, e zöld vadont / szabadnak hittem és öröknek / és most könnyezve hallgatom / a száraz ágak hogy zörögnek”.

Utassy költészetének szervességét, egy tömbből faragottságát mutatja az is, ahogy az ifjúság eltűnésének élményköre előkészíti a *tűzmárciust* fölváltó *őszvilág* metaforát. Nem egyszerűen közérzetet fejez ki a ciklus címét adó versben, az emberi létről is érvényeset tud mondani. „Ragozhatom a létigét / létem hamleti szélénél.” Az *Akár a szarvasok* a több nép hagyományában is meglévő mítoszra, a *Cantata profana* témájára játszik rá. „Zörgőre jár, fiúk: vége a vadonnak!” „Magunkra riadva, patánkra maradva, / énekijesztő lett beszédünk is, zagyva.” Riasztó magányézés, de nem belenyugvás, mivel kimondatik az „*Arany Szarvasifjúságszó*”: „NEM ISZUNK CSATÁKRA CSENDÜLŐ POHÁRBÓL! / csak tiszta forrásból.” Erre utal Utassy egyik kései verse, a *Tánk*, mely dialógus formájában ütköztet kétféle életstratégiát és mentalitást. Gazdag intratextualitás, az életművön belüli kapcsolatok sokasága van ebben a versben. A „hektori szekér” hajtója könyörtelen, mivel a „bűnös”

„nem himnuszolt csengő csatákról”. Az egykedvűen dúdoló kormányos – többek között – így vádaskodik: „ellenem virrasztottál, ne lopjak, / fényesítéttel csillagot, holdat, / és nyűszítetted, sírtad, makogtad, / hogy itt rabolnak, hogy itt rabolnak!”

Nem lógnak ki a belső rendből a *Hungária Kávéház* ciklus kisebb igényű, olykor csak egy-egy játékos ötletre építő versei sem. Kiemelkednek közülük az irodalmi életet, bizonyos írói magatartásformákat szatirizáló szösszenetek. „Istenülnek a piacon / pegazus-ló-csiszárok.” (*Irodalmi élet*) Egy kritikára méltatlankodása: „Miért mond INDULATOT? Miért nem / említ inkább ENERGIÁT?!” A konokul saját útját járó költő nem mond le élet és mű megszenvedett egységéről. Az *én kereszttem* című képvers a keresztfeliratot változtatja meg: INRI helyett ÍRNI. Utassy pályája során sokszor eljutott ahhoz a ponthoz, amikor csak a teljes elhallgatás jöhet. Bár a betegségben is szellemi-lelki állapotát próbálja megfogalmazni és önmarcangoló őszinteséggel elemzi magát. Mélységes kiábrándultság szól ebből a verscsoportból, s erről a címek is sokat elárulnak: *Sötétedem, Félek már, Halál úr!, Halálra váltant, Holtpont.* „Gyöngybaglyasodva / lesem a hulla Holdat. Félek.” (*Te üss agyon!*) „Nincs dal: Az ember / csak átkozódik”, perlekedik – leginkább Istennel. Leírja ugyan, hogy „Isten költemény” (*Én édes derengőm*), a számonkérés azonban többnyire a blaszfémiával határos. „Ölöd, irtod a gyermekem, Isten: / te gonosz, te bitang, te barom!” (*Ezüstvilág*) „Majd számon kérem tőled / én: apámat, fiamat!” „Te otromba, bumburnyák Isten! / Te, a kozmosz böhöm-nagy ökre!” A *Három árny a mennybolton* a Göncölszekéren meglehetősen frivol pózban heverő tökrészeg Mindenhatót ábrázolja. Mindenható és teremtő? Utassy versvilága inkább a centrumnélküliséget sugallja, a középpont kiüresedését, mivel „az idő szekerén” „nem ül ragyogva senki / a bakon”. És végül: „Micsoda kincs is, / ha majd rádöbbsz, / hogy Isten nincs is!” (*Kincs*)

Valami igazság mégiscsak volt annak a bizonyos indulatot emlegető kritikuskak – ha nem is a szó köznapi értelmében. Füst Milán a nevezetes esztétikai előadás-sorozatában (*Látomás és indulat a művészetben*) éppen a kép és az indulat elválaszthatatlan egységére építi gondolatmenetét, melyben a kép az objektiválódott, tárgyi kritérium, míg az indulat a személyes, a szubjektív feltétel. Ez a kettősség „vegetatív egzisztenciánkból” veszi erejét, vagy ahogy Utassy mondja, energiáját. A művészet érzékletes elemeit tekintve itt dől el, miként fokozható a szavak hatása úgy, hogy intenzív látomást keltsenek. Ebben az összefüggésben válik meghatározóvá Utassy érzékisége, verseinek szenzuális telítettsége. A képet indukáló, gerjesztő indulat metaforákban, metaforasorokban és -rendszerekben sűrít. A valóság sok-sok apró mozzanata úgy nő látomássá, hogy a költő többnyire „csak” kiterjeszti a jelentést, de elmarad a képi ornamentika, hiányoznak a nagyfokú stilizáltság kellékei, viszonylag kevés a több szóból, esetleg sorból álló figurajellegű trópus. Nemritkán – minden metaforikusság mellett – a mindennapi, a beszélt nyelv keresetlenségéhez tér vissza. „A kínaiak is azt mondják – írja Füst –, hogy egyetlen kép annyit ér, mint tízezer szó.” De idézhetjük Baka Istvánt, aki szerint számára „a metafora maga a világ”. Igaz, a vers „aprózása”, prózaira hangszerelése, a tárgyias költészet sokféle változata jellemezte a modern líra történetét. Hogy aztán végül szinte egyeduralkodóvá váljon a kánonban. A tárgyiasság fontosságát kétségbe nem vonva ebben a jelenségben az is érdekes, hogy ez az időszak egybeesett a próza metaforizálódásával, ily módon történő megújulásával. Ami héttérbe szorítva az egyik műnemben, az kitüntetett szerepet kap a másikban. Modorosságot, szemléleti-tartalmi kiüresedést vetnek a metaforikus költők szemére, kirekesztve azt a varázslatos nyelvi és költői világot, mely nemcsak a múlt és közelmúlt, hanem a jelen egyik fontos lírai útbejárása is lehet.

Akár a kamaszos féktelenség, akár a fájdalom, a reményvesztettség verseit olvassuk, a vallomáslíra érzelmi áradására ismerünk. A beszélő – néhány kivételtől eltekintve – ugyanaz az első személy, ugyanaz a hang. Ám a megformálásra, a megalkotottságra is

ügyel a költő. Az ő formai fegyelme a korszak „lírai pongyolaságára” (Domokos Mátyás szavai) ellenhatás. A magyar és az európai líra poétikai hagyományainak vállalása nem köti gúzsba. Domokos Mátyás írja: „A népköltészet tüdejével lélegzik. Ugyanakkor tele keserű, fájdalmas és modern disszonanciákkal, egy tökéletes forma fegyelmében.” A harmónia a dalhoz illik igazán, s Utassy is gyakran indítja verseit a tiszta dal idilljével. Aztán – József Attilához hasonlóan – a legcsendesebb hangzásoktól a tragédiához jut el, s a vers egysége mégsem borul föl.

Különösen a zárt strófákat kedveli, a kétsoros, de még inkább négysoros egységeket, a páros, kereszt- vagy félrímeket, a szép hangzású asszonánccokat. (Verseinek mintegy fele négysoros szakaszból áll.) Legjobb darabjaiban valami klasszikus letisztultságot érzünk. A hangzás természetessége, teljessége és tisztasága verstani változatossággal párosul. Az ütemhangsúlyos, magyaros formát nem tartja könnyűnek és csilingelőnek, súlyos, modern tartalmakat képes megszólaltatni így is. Igen gazdag a hangsúlyos ritmika, de a dallamformák változatossága a hangsúly és az időmérték finom egymásba játszásával is magyarázható. A *Micsoda évszak* kívülről meg-megiramló, játékos Weöres Sándor-i forma, belül sebzettség és tépettség. Míg a *Szép lassan* című verset a tökéletes antik időmértékes sorképlet jellemzi, addig az *Ad Notam: Balassi Bálint* az újabb költészetünkben ritka Balassi-strófával hívja föl a figyelmet. Legalább tucatnyi olyan verse van, melyben a mű tipográfiai képének is szerep jut. A költői kifejezés lehetőségek szüntelen bővítését szolgálják új igéi (varjúhódok, szeptemberedek, brong), főnevei (hitfogyatkozás, levélhulláilat, lombvisz-szavonulás).

Ugyanaz a hang és megszólaló, ám a monológ látszólagos homogenitása mögött a megszólalás változatossága. Szerepeket ritkán vesz föl, vendégszövegeket módjával alkalmaz, a nyelv számára nem problematikus. A *Bűntudatban* olvasható: „Hű maradok örökre tehoz-zád: / »A dallam nem változtat szövegén.« / Legombolom zászlóul szőke szoknyád, / fakóra szívtá ügyis már a szél.” Az idézett sorral izgalmas szövegközi feszültség támad József Attilával és az Egy József Attila-sorra Baka Istvánjával. „De felláznak egyszer a szavak, / és ha a dallam nem fog szövegén, / a szöveg változtat majd dallamán.” Ezt némelyek egy új, posztmodern felé hajló Baka-korszak nyitányaként értelmezik. Így van-e, nem tudható. Miként arra sincs válasz, mivé válhatott volna, merre vett volna irányt Utassy költészete a deprimáló kor és a személyes sors traumái nélkül.

Fazekas Sándor

Tormay Cécile ismeretlen arcai

Úgy vélem, hogy a sok figyelemfelkeltőnek szánt tanulmány után most már nyugodtan kijelenthető: a huszadik század elejének egyik elfeledett íróője újra kezd divatba jönni. Ez elsősorban sok botrányt és ellenérzést kiváltó könyvének, a *Bujdosó könyv*nek köszönhető; újra népszerű váló olvasótábora csaknem kizárólag politikai jelentésekért olvassák: rajongói javarészt jobboldali érzelmű emberek, akik Wass Albertet a hazai könyvpiac legolvasottabb írójává tették. Ez a tény bizonyos szempontból meglehetősen felemás eredmény: örömteli, hogy immár lehet Tormayról beszélni, és őt olvasni is, félő azonban, hogy ez a markáns vonás alapvetően meghatározza, sőt eltorzítja az életmű befogadását. Természetesen a *Bujdosó könyv* sok szempontból nagyon fontos könyv, de messze nem az egyetlen olyan Tormay-írás, amely méltó a széles olvasóközönség figyelmére. Miközben egyre-másra jelennek meg új kiadásban az ismerten jobboldali művek (leginkább a *Bujdosó könyv*), az életmű mindeddig meg nem jelent, vagy kevesebb figyelmet kapott darabjai is előkerülnek, s ezek más, jóval árnyaltabb művész képét mutatják: olyanok is akadnak, mégpedig több kötetnyi mennyiségben, amelyek árnyalt eszközkészlettel rendelkező, a kortárs irányzatokat jól ismerő és alkalmazó művészre utalnak.

Tormay munkásságának tehát van egy másik, elfeledett rétege, amelyről a friss recepció mindeddig nem vett tudomást. Máig egyetlen monográfiája, Hankiss János könyve¹ hetven éve jelent meg, s politikailag kissé talán elfogult, de széles merítésű bemutatását adja az életműnek. Ez a kötet abból a szempontból is lényeges, hogy hangsúlyozza Tormay nyugati kapcsolatait, széles körű ismertségét és elismertségét; már csak ezért is fontos lenne ismét megismerni értékeit. Hankiss számos más elismerő vélemény mellett Anatole France-szal való találkozásának emlékét is felidézi, Tormay egyik levelezőlapjáról:

„Anatole France elragadott tiszta nagy intellektusával. Amit csak igen kivételesen tesz, a tegnapi diner után meghívott mára magához. A könyvem az íróasztalán feküdt, és azt mondta, többek között, hogy a legnagyobb tehetségek egyike vagyok, akikkel találkozott. Leírhatatlan nagy dolgok történnék irodalmi életemben...”²

Tormaynak tehát van egy mára már elfeledett, másik arca is. Ez a másik arc nem más, mint a nyugat és a *Nyugat* hagyományához kapcsolja a szerzőt: amellet, hogy hosszú időt töltött Nyugat-Európában, ezen időszakokban ismertté tette magát jelentős kortárs nyugati írók – France-on kívül Gabriele D’Annunzio vagy Heinrich Mann – előtt is; korai, tízes évek elején írott bizonyos műveiben pedig erős rokonságot képes mutatni Csáth Géza vagy Kosztolányi Dezső munkáival. Izgalmas dolog ezeket a szövegeket megtalálni és kiadni, hiszen egy részük nem került be Tormay novellásköteteibe, így az olvasók majd-

1 Hankiss János: *Tormay Cécile*, Singer és Wolfner, Budapest, 1939. (Tormay Cécile művei sorozat, 14.)

2 Hankiss, i. m. 129.

nem száz év után kerülhetnek szembe velem, a szegedi Lazi Kiadó jóvoltából. Az viszont már más kérdés, hogy milyen keretek között találkozhat az olvasó a szerzőnő elfeledett, de újra megjelentetett írásaival: kommentár, elemzés vagy magyarázó jegyzet nélkül nincs könnyű helyzetben az, aki igyekszik átlátni a politika, a kultúrtörténet, a történelem és az életmű meghatározó darabja által együttesen létrehozott horizontot. Az alábbiakban néhány közelítési lehetőséget szeretnék felvázolni ehhez a köztudatban egyneműként számon tartott, de valójában nagyon is sokféle életműhöz.

Jómagam úgy kerültem kapcsolatba az író műveivel, hogy XX. század eleji folyóiratok hasábjairól igyekeztem annak másutt meg nem jelent, mára már elfeledett írásait felkutatni, s egy újfajta Tormay-képpel szembesültem, amelyet kevés elemzésben láthatam viszont. Mái Hankiss János monográfiája az egyetlen, amely a maga teljességében vizsgálja az életművet, s ennyiben mindenképpen fontos kiindulópont lehet egy friss szempontú monográfia elkészítéséhez, még akkor is, ha szemlélete fölött néhol már eljárt az idő. E tanulmány életrajzi anyaga is e műből származik, s e kötetben olvasható a máig legalaposabb bibliográfia Tormay Cécile műveiről, amelyet rokona, Szegedy-Maszák Elemérné Tormay Vera állított össze. E tanulmányban, a teljesség igénye nélkül, szeretném bemutatni Tormay írásművészetének néhány ismeretlen vonását: a politikai fontosságú írások mellett más, irodalmi szempontok miatt fontos műveire, illetve néhány filológiai újdonságra is szeretném felhívni a figyelmet.

Életrajzáról ezúttal nem beszélnék sokat, s több okom is van erre. Nem arról van szó, hogy unalmas, vagy az életmű szempontjából lényegtelen életútja lett volna. Egyfelől egy viharos korszak sokat támadott figurájáról van szó, aki Magyarország történetének talán legsötétebb, s máig vitatott időszakában élt; 1876-ban született, és 1937-ben halt meg. Nevéhez politikai és társadalmi értelemben is botrányok tapadtak; a hazai nőmozgalom egyik első vezére, aki konzervatív értékrendje miatt a Kun Béla-féle rezsim üldöztette, a Horthy-rendszer támogatója volt. Másfelől személyisége, s bizonyos fokig talán életműve is, ellentmondásos: ugyanaz a figura, akit leszabikus viszonytal vádoltak (ám Horthy kormányzó közbenjárására végül vádlóját ítélték el), Klebelsberg Kuno felkérésére a *Nyugat* ellenében létrehozott, ezt címevel is jelző *Napkelet* című folyóirat alapító főszerkesztője lesz.³ A folyóirat, amely a húszas évektől 1940-ig, tehát halála után még három évig fennáll, a politika terve szerint a *Nyugat* ellenében jött volna létre. Valóban, kezdetben a konzervatív, katolikus és nemzeti értékek mellett álló írók és tudósok (Horváth János, Szekfű Gyula, Sík Sándor, Németh László, [Turóczi-]Trostler József és így tovább) gyűjtőhelye, de jóval több is annál. Tormay nem engedett politikai beleszólást a lapszerkesztésbe, így olyan fiatal tehetségek is föltűnhettek a folyóirat hasábjain, akik a *Nyugat* köréből indulva szereztek maguknak maradandó hírnevet, mint Weöres Sándor. Két debreceni professzor, illetve egy svéd egyetemi tanár, Fredrik Böök ajánlására Tormayt irodalmi Nobel-díjra jelölték, s bár, ha a kiszivárgott információknak hinni lehet, bekerült a legjobb öt jelölt közé, de 1936-ban a díjat nem kisebb író, mint Eugene Gladstone O'Neill, az amerikai dráma megújítója kapta.⁴ Már ekkor beteg azonban, egy év múlva pedig Mátraházán éri a halál; bár voltak olyan híresztelések is, hogy ebben az évben már – egy finn íróval megosztva – egy magyar író kapta volna a díjat.⁵

Legismertebb, legnagyobb vihart kavart műve a *Bujdosó könyv*, amely – Tormay Cécile szemlélete szerint – a magyar történelem egyik legsötétebb korszakának, az őszirózsás forradalomnak és a Tanácsköztársaságnak kordokumentumaként, szemtanúi beszámoló-

3 A lap alapításáról l. Hankiss, i. m. 180–185.

4 Hankiss, i. m. 218.

5 Hankiss, i. m. 219.

ként olvasható. Egy olyan korszakot mutat be, amelyet ma is történészek tucatjai kutatnak, s még ma is lezáratlan vizsgálódásuk mögött máig eleven politikai ellentétek húzódnak: ez a kor vezetett el végül a trianoni katasztrófaig. Tormay írása sötét írás: a magyarság egy külső, európai és belső, magyarországi erők együttes működésének következménye, amelyben az évszázadokig uralkodó magyar nemesség hatalmára törnek hagyománytudat nélküli, kulturális értelemben nincstelen, gyökértelen, erkölcsileg nemtelen és gátlástalan emberek, Európa keleti és nyugati felének hathatós támogatásával:

„Szóljon az én könyvem arról, amiről nem fognak tudni a jövő történétírók, mert azt át kellett élni. Szóljon arról, amiről nem tudhattak az idegenből behurcolt forradalmak felidézői és politikai eseményeinek a szemtanúi, mert lelküktől távol állt minden, ami magyar. Maradjon fenn könyvemben az, ami velünk vész el: egy halálra szánt faj legboldogtalanabb nemzedékének kínja és becsülete.”⁶

Az író nő harcos, politikai oldalát nem áll szándékomban elhallgatni, még akkor sem, ha szélsőséges emberek igen szélsőséges módon értelmezik ezt az írást. Nagyon fontos lenne azonban, hogy e kötet olvasásakor figyelembe vegyük Tormay alábbi megjegyzését is:

„Mióta napról napra feljegyeztem az eseményeket, idő múlt felettünk, és világos lett sok minden, ami megfoghatatlan és sötét volt. De nem nyúlok a lapokhoz, érintetlenül hagyom az akkori órák érveréseit. Ha tévedtem, legyenek elnézőek, akik a könyvet olvassák. A tévedések is tükrök: a kor tévedéseinek tükröi.”⁷

Számomra ez a beszámoló a maga teljességében túl sötét ahhoz, hogy tökéletesen azonosulni tudjak vele, de az kétségtelen, hogy nagyon közelről, adatgazdagon és nagyon szuggesztíven mutatja meg a magyarok sorstragédiáját, amelyet mindmáig nem sikerült feldolgozni és megérteni. Jellemző a korra, hogy Tormay egyfelől a Horthy-korszak nagypolitika és jelentős írók által támogatott alakja, másfelől rágalalmazott és üldözött szerző, aki azonban nem adja fel elveit, és újra és újra megjelenteti vitatott könyvét. A *Bujdosó könyv* Amerikában, más művei, például az *Emberek a kövek között* pedig Nyugaton is megjelentek, jelentős figyelmet szerezve neki, s még Anatole France, a korabeli Franciaország legtekintélyesebb írója is elismerőleg szól róla: „Kevés férfival találkoztam a világirodalomban — írja a regényről –, és sohasem találkoztam asszonyíróval, aki oly kevés eszközzel tud életet adni embereknek és dolgoknak, mint a magyar Tormay Cécile.” Gabriele d’Annunzio, a híres kortárs olasz író maga fordítja Tormay novelláit olasz nyelvre, s amint az levelezésükből kiderül, szintén szinte egyenrangú szellemi partnernek tekinti a magyar írónőt.

Tormay azonban nem csupán a *Bujdosó könyv* szerzője: mondandóját sokkal többértében, árnyaltabban és még nagyobb művészi erővel képes kifejezni.

Történelmi regényei is ismertek, különösen nagy regénytrilógiája, *Az ősi küldött*, amely a magyar királyság korai századainak létharcait mutatja be, egy IV. Béla és a tatárjárás idején élt magyar vitéz, Ung alakján keresztül. Azok a dilemmák ezek, amelyek olyannyira aktuálisak teszik műveit, és számára a *Bujdosó könyv* tanúsága szerint is létkérdések voltak: magyarság és Európa, pusztulás és mégis megmaradás, magyar ősvallás és kereszténység ellentétén keresztül nem csupán a középkori Magyarország problémáiról és a Trianon idején a magyarságot ért csapások lehetséges feldolgozásáról beszél: Tormay képes egyetemes történelmi dimenziót illeszteni az adott korszak aprólékos leírásán keresztül történelmi tárgyú elbeszélése mögé, amelyek ma is aktuálisak maradnak.

Van azonban olyan történelmi tárgyú kisregénye is, amelyet nekem magamnak sikerült megtalálnom a *Magyar Hírlap* századfordulós számaiban, folytatásokban közölve. Ez a

6 Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*. Lazi, Szeged, 2009. [9.]

7 Uo.

Petneházy című szöveg, amely Buda visszavívásának életképszerű bemutatása. Az író ehelyütt vegyíti egymással jó lélekábrázoló képességét és történeti affinitását. A történet középpontjában az a magyar vitéz, Petneházy Dávid áll, aki elsőként tűzte ki Buda várának 1686-os ostromakor a magyar lobogót a vár fokára. Tormay felvillantja ennek a szintén vitatott figurának az előéletét is: Thököly katonájából állt át császári zsoldba, hogy Magyarországot felszabadíthassa a török iga alól. Keserű nosztalgiával gondol vissza arra az időre, mikor még nem kellett nyugati uraknak engedelmessé válnia, de belátja, hogy a szent cél érdekében nem tehet mást, minthogy megalkuszik sorsával. Erkölcsi és hadi erények dolgában messze kiemelkedik az idegen nemzetből való, erkölcsstelen zsoldosok közül, ám éppen nagysága okozza a veszét: egy áruló, aki most a győztesek táborában van, attól tartva, hogy Petneházy leleplezi őt, a magyar katona sikereire féltékeny császári vezérekkel egyetértésben megmérgezi Petneházyt, akinek hosszú haláltusa alatt van módja bosszút állni a gaztettért, és elrendezni magában azokat a mély lelki tusákat, amelyeket a felemás erkölcsű katonák által véghezvitt ostrom és a lángokban álló, egykor oly hatalmas Budai vár pusztulása, illetve a két szerelme közti tétovázás támaszt benne. Mindezt az emberi drámát hiteles díszletek és pontosan megrajzolt mellékszereplők teszik maradandó olvasmányélménnyé.

További, életművének bemutatását árnyaló szempont a kultúrtörténeti érdeklődés: számos történeti tárgyú írása közül olyan is akad, amely voltaképpen áltörténetinek nevezhető: *Világboldogító* című novellája például az alkímiát jeleníti meg, költői köntösben. Ez a különös kultúrtörténeti jelenség, amely félig tudomány, félig vallás, nagyon nehezen megközelíthető a mai értelmezés számára: antik mitológia és kereszténység, csillagászat és kémia keveredik egymáshoz szétválaszthatatlan egységbe olvadva. Első megközelítésben Tormay, a felvilágosodás óta már végképp uralkodóvá vált nézet szerint, irracionális mesterkedésnek minősíti az alkímiát, amely idealista álmok kergetése csupán. Ezzel a meglehetősen elterjedt vélekedéssel természetesen művelődéstörténeti alapon nem nehéz vitatkozni, hiszen alkímia nélkül a kémia sohasem alakulhatott volna ki, tehát ez a kultúrtörténeti jelenség öncélúság helyett fokozatosan nagyon is racionális irányba fordult és önálló szaktudománnyá alakult; a folyamat valamikor a tizennyolcadik században fejeződött be. Tormay művéből azonban ennél több is kiolvasható: az is, hogy a tudósok nem szabad elvieskedve, elefántcsonttoronyba zárva az emberiség üdvén fáradoznia, miközben elhanyagolja saját közvetlen környezetét: családját, illetve a hatalma alá tartozókat. És ez már nem pusztán a tizenhatodik századi alkímista, hanem sokkal inkább az elvakult racionalizmus ellen irányul, amelyben a Tormay által képviselt romantikus értékrend bizonyos szempontból mélységesen csalódott. Melchior, az alkímista tehát e műben egy allegorikus szereplő: a Faustot hajtó becsvágy, megismerési vágy kivetülése, amely az aranycsinálást és az emberiség boldogítását mindenáron hajhászó várúrban is ott munkál. Az a nagyratörő elképzelés részesülhet itt lesújtó kritikában, amely szerint a vegytiszta tudomány (vagy akár a vegytiszta művészet) az ember életének egyetlen értelme, amelyért mindent fel kell áldozni: jócskán van mire asszociálni ezen a ponton, a kommunizmus ideájától a genetikai emberkísérletek gyanújáig és az antiutópiák világáig.

Az elvont mondanón, üzeneten túl azonban is külön érdekes kérdés, hogy a novella főszereplőjét miért éppen Melchiornak hívják. Nicolaus Melchior, a legkorábbi ismert, önálló művel és jelentős utóélettel rendelkező magyar alkímista nem volt ismeretlen már az 1910-es évek táján sem. Weszprémi István orvos-életrajzából ismerhették, még a hozzátapadt téveszmékkal együtt, amelyekkel csak napjainkban sikerül maradéktalanul leszámolni; egy hamarosan megjelenő kötet azonban megkísérli oszlatni a szerző körüli, meglehetősen sűrű homályt, felvetve annak lehetőségét, hogy megfogható történelmi figuraként gondoljuk el ezt a Mohács idején élt magyar alkímistát. Tormay novellája Melchiort

itt mephistói alakká növeszti: az alkimista és a várúr igyekezete ördögi hatalomként a látszat ellenére éppen az emberiség üdve ellen cselekszik.

Szintén kevésbé ismert, hogy Tormay a középkori keresztény irodalom tolmácsolását is felvállalta: Klebelsberg Kuno felkérésére fordított szemelvényeket az ilyen tárgyú magyar és nemzetközi irodalomból. Erőteljes katolikus vallásossága és a haza iránti elkötelezettsége indította arra, hogy lefordítsa az egyik legkorábbi, Magyarországhoz köthető szöveget, Szent István intelmeit. Az író jó jelentős időt töltött Itáliában, főleg Toscanában, ahonnan mitológiai tárgyú novellákkal és költői szépségű útirajzokkal tért haza. Itt készítette el a Szent Ferenc-legenda egyik változatának fordítását, amelynek előszava jól mutatja az író kereszténységhez, magyarsághoz és a régi magyarországi irodalomhoz fűződő mélységes elkötelezettségét:

„Az idők megismétlődnek, a kimagasló emberek nem ismétlődnek meg. De azért a megismétlődő időkben mégis jelen vannak, azok számára, akik a rejtélyes összefüggések szemhatárát látják, azok számára, akik tudják, hogy az évfordulók titokzatos eljövetelek. Isten küldi azokat, mindig akkor, mikor a tévelygő embernek, avagy az emberiségnek szüksége van, hogy emlékezzék és megmentse önmagát. [...] Itt, a mi országunkban, napkelet küszöbén is áll most és vár és meghajlik egy nép a dicsőséges Szegényke előtt, és meghajlik az a nép saját múltja és élete hű társai, a nagy Ferences-rend magyar Ferences barátai előtt. Csakúgy a Kapisztrán János kereszttel és karddal rohanó óriás látomása előtt, mint ama kicsiny szürke barát előtt, ki mint utolsó ott maradt a török hódoltság városában, a Duna partján, a félholdas Pestvár palánkjai között és magányosan kongatta a tetők fölött a belsőváros templomharangját és misét olvasott, mikor már alig volt, talán nem is volt többé, aki hallgassa.”⁸

Az idézet utolsó sorai – s hasonlóan emelkedett hangvételű folytatása – a magyar irodalomtörténet fontos művére, az első teljesen magyar nyelvű könyvre, a Jókai-kódexre utalnak, amely 1520 táján íródott, és a Szent Ferenc-legenda egy másik változatának fordítása.

A művelődéstörténetnél szűkebb irodalomtörténeti szempontból azonban egyik legérdekesebb vonás kétségtelenül a pszichoanalitikus irodalomhoz fűződő, sok év után először általam regisztrált rokonsága. Szerb Antal mint *nyugatos* méltatta Tormayt, s véleménye, mint általában, most is szilárd alapokon nyugszik:

„A Nyugat-nemzedékkel nemcsak annyiban volt rokon, amennyire egy nemzedék tagjai elkerülhetetlenül rokonok szoktak lenni, ha tehetségesek: nyugatos volt a szó alapvető, a Nyugat-mozgalomtól független értelmében is, a nyugati irodalmak rajongója és követője volt; és »nyugatos« volt művészi szándékának mélyén is, a művészetről alkotott víziójában. Artisztikus író volt, a finom, lelkiismeretesen kidolgozott részletek, a tűnő és csendes hangulatok, az önmagukért megbecsült ritka szavak és hasonlatok írója, dekoratív tehetség és a szó nemes értelmében dekadens. Öncélú mondatokat írt, amelyek arra voltak rendelve, hogy ötvözött formásságukban a kontextusból kiszakítva is megállják a helyüket és megállítsák, elmerengésre hívják az olvasót, felkeltve benne a szépség szomorúságát és a távoli dolgok ígését. Annak a stílusnak és stílussteremtő életérzésnek volt a hordozója, amely legmagasabb szintjét Babits Mihály fiatalkori verseiben és Kosztolányi Dezső és Tóth Árpád költészetében érte el.”⁹

8 Tormay Cécile: *Assisi Szent Ferenc kis virágai*. Kráter, Pomáz, 2009. 11., ill. 14.

9 Szerb Antal: *Tormay Cécile*. Nyugat, 1937/5. Interneten: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00616/19588.htm> (2010.07.13.)

Egy átirat tanulságai

Ezen vázlat végén egy újabb, elgondolkodtató példát szeretnék hozni arra, hogy a mai napig mennyire gazdagítható Tormay életműve. Nem ritka az életmű novellatermésében az a megoldás, hogy a napilapban vagy folyóiratban már megjelent írás új köntösben, átírva kerül bele egy gyűjteményes kötetbe. Ezek az átiratok igen gyakran pusztán stilisztikai javításokat tartalmaznak, de akadnak ebben a meglehetősen terjedelmes anyagban izgalmasabb esetek is. Az író né ismert művei közé tartozik *Az apostol* címmel, magyarul először a *Viaszfigurák*ban, 1918-ban megjelent elbeszélés.¹⁰ Több szempontból is fontos írás ez, amelynek értelmezése első renden politikai vezérlésűnek látszik, a szövegelőzmény bevonásával történő, alaposabb értelmezés azonban árnyalhatja a képet.

Nem mintha el lehetne tekinteni a történelmi háttértől: ez a változat az első világháború alatt, a magyar történelem egyik mélypontján, a sorozatos vereségek és a politikai tehetetlenség idején keletkezett, amely végül az őszirózsás forradalomhoz vezetett: ezzel az eseménnyel kezdődik a *Bujdosó könyv* által elbeszélte eseménysorozat. Ekkor azonban még nem bizonyos a tragédia, de a vezetőkről iránti kiábrándultság és a veszély érzete jól kitapintható a szövegben. Az olvasatok megképződését erősen uralma alá vonja a cím, hiszen az utalás nem véletlen Petőfi művére: a hasonló című elbeszélő költeménynek Tormaynál egyfajta fordítottját olvashatjuk. A Petőfi-mű tartalmát némileg sommásan úgy foglalhatjuk össze, hogy az igazságot birtokló egyén Krisztushoz hasonlatosan feláldozza önmagát (sőt, családját is) az emberiség közös üdvéért; mégha a párhuzam igen erős is a vallási szférával, azaz magával Krisztus életével és az Apostolok cselekedeteivel is, tette elsősorban nem vallási, hanem politikai jellegű megváltást hordoz, amely – a Jelenések könyvének megfelelően – nem a jelenben, hanem a jövőben fog kiteljesedni.

Tormay novellája bizonyos fokig ellentétes irányultságú mondanivalót fogalmaz meg, hiszen a hamis apostolok ellen íródott: azok ellen, akik magasztos eszmék nevében elbontolják a tömegeket, majd pedig cserbenhagyják a bennük bízó embereket. A *Bujdosó könyv* alapján a Károlyi Mihály-féle alakok felé irányulhatott az író műve; évekkal a novella e változatának születése után tehát őt tartotta a legnagyobb vétkesnek, de az már más kérdés, hogy 1916-ban sokkal inkább a vezető réteg tehetetlensége ellen, általános kritikaként értelmezhető a mű, mint az egyes politikusok bírálataként.

Az apostol tehát nagyon erős politikai és vallásos olvasattal rendelkezik, azonban a műnek létezik egy nyolc évvel korábban megírt változata is, amely – a korai Tormay-művekhez hasonlóan – még teljesen más légkörű, politikamentes írás. A kiindulópont ugyanaz: egy örültekházából szabadult ember találkozik egy gyermekkel, aki hisz neki; ő az első, aki nem tekinti a főhőst. Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy ez a feszültségekkel teli alaphelyzet bonyolódik tovább kétféle módon: míg a *Megértésben* az örült a gyermek gyengédsége segítségével rádöbben arra, hogy beteg, és önként visszatér az elmeegógyintézet falai mögé, *Az apostol*ban a már fent említett, keserű megoldás adja a történet meglehetősen nyomasztó lezárását: a gyermek csalódik az elbizonytalanodó, a megváltás feladatától visszarettenő apostolban, s a már korábban félrevezetett hívek szimbolikus támogatásával közáporral és gúnnal áll bosszút az apostol álságos, hitegető viselkedéséért. A kompozíció tudatosságát jelzi, hogy a lezárásban a bibliai eredetű meg-

---

¹⁰ *Az apostol* először 1916-ban, Bécsben jelent meg, *Der Verkünder* (kb. a hírhozó, hirdető) címmel, az ottani *Die Zeit* hasábjain, illetve ugyanebben az évben, a *Bohemia* című lapban. A mű olaszul is megjelent, *L'apostolo* címmel, a *Due lire di Novelle* című kötetben. A magyar változat *Viaszfigurák* óta többször is megjelent, legutóbbi kiadása: Tormay Cécile: *Petneházy. Kisregény és elbeszélések*, Lazi Könyvkiadó, válogatta és szerkesztette Hunyadi Csaba, az anyaggyűjtésben közreműködött Fazekas Sándor, Szeged, 2010. 213–218.

kövezés bukkan fel; ha pedig párhuzamba állítjuk a bibliai szöveggel, az kételyt sugall a lezárás jogosságával kapcsolatban; amelyhez – látszólag – nem férhet kétség. János evangéliumában olvasható a történet: Jézus elé vezetnek egy házasságtörő asszonyt, akit Mózes törvényére hivatkozva meg akarnak kövezni. Jézus erre a következő, szállóigévé vált mondatot válaszolja: „Az vesse rá az első követ, aki maga is bűntelen”¹¹, és így menti meg a házasságtörő asszony életét. Olybá tűnik, hogy ez a mű is több egyszerűen ítélkező novellánál, hiszen ez az esetleges utalás felvetheti a gyerek által szimbolizált társadalom felelősségét is...

A kiadások által elfeledett *Megértés* című változat ezzel szemben olyannyira más jellegű szöveg, hogy olvasása közben felmerülhet: tudunk-e olyan magyar íróról vagy írónőről, aki Csáthtal egy időben már elmélyülten pszichoanalitikus szimbolikát alkalmazó műveket alkotott, s aki így hathatott magára Csáthra, József Attilára vagy Kosztolányira is? A szimbolisták művészetében már ebben a korai időszakban is felbukkan ennek az írásmódnak egy korábbi változata, többek között Balázs Béla nagyszerű meséiben, a Tormay–Csáth-vonal azonban valami más: míg Balázs Béla írásaiban a lélekelemzés mitologikus jellegű mesékbe ágyazva jelenik meg, az ábrázolt lélektani problémák pedig nem elsősorban pszichopatologikus jellegűek, utóbbiak érdeklődése már a szélsőségesen torz személyiségek ábrázolása felé fordul, s ez az új, radikális irányvonal Csáthnál éri el végső mélységeit. Kosztolányi ismeri ezeket a mélységeket, s nyugtalanul fürkészi azokat, de sosem merészkedik a tudattalan jelképekkel teli világába egy-egy kirándulásnál hosszabb ideig. Bár ez a kérdés is meglehetősen bonyolult, olybá tűnik, hogy nála a freudizmus elsősorban a racionális alapokon álló realizmus, nem pedig a lélek irracionális, érzelmi világának a kivetülése. Ez még akkor is igaz, ha mindig is vonzotta, izgatta a kimondhatatlan, megfogalmazhatatlan, az emberi tudattalan tartományai, s írásművészetében kitapintható a nyelv iránti szkepszis is.

A Tormay-novella, amelyet sikerült újra megtalálnom, 1910 áprilisában jelent meg, a *Magyar Hírlap* hasábjain, és azóta sem; mivel szövegvariánsról van szó, nem bizonyos, hogy bekerülhet abba az életmű gerincét már most is tartalmazó sorozatba, amelyet a szegedi Lazi Kiadó jelentet meg, bár e tanulmány nézetem szerint erős érveket szolgáltat ehhez. *Megértés* című novellájában Tormay egy névtelen, elliptikus leírással megjelenített szereplő sorsát mutatja be. Nem kapunk róla közvetlen külső leírást: minden kimarad, ami nem a szereplő tudatállapotához kapcsolódik. A freudizmus fontos szimbólumai (erdő, fal, árnyék, tó) mellett saját alkotású motívumokkal árnyalja az alak bemutatását (a fatörzs árnyéka mint híd). Ez az alak, mint az ellipszisekkel és szimbólumokkal többjelentésűvé tett történet végére kiderül, első renden az örültekházából szabadult fogolyként értelmezhető, akit egy gyermekkel és a megértéssel való találkozása bizonyos mértékig meggyógyít: legalábbis annyira, hogy egy pillanatra kitisztuljon a tudata, és belássa, hogy állapota nem teszi lehetővé a falakon túli létezését. Miután elengedte a gyermek kezét, önként visszamegy a falak mögé. Belső világának drámai változásai az alkonyodó külvilági környezet változásán világosan követhetőek mind a szereplő, mind a novella olvasója számára.

Ennyire korán, 1910-ben a *Megértés* szövege önmagában is fontos lenne, viszont ez csak az egyik, betű szerintihez közelítő olvasat. A freudi alapokon álló elbeszélés az ember általános, modern kori állapotleírásaként is lefordítható, amelyben a személyiség érzékeny része falak mögé húzódik a külvilág durva ingerei elől: a fal tehát nem csupán az ártalmas beteg választhatja el a külvilágtól, hanem az érzékeny embert is védelmezheti a külvilág

11 Jn 8, 7. Károli fordításában: „A ki közületek nem bűnös, az vesse rá először a követ.” Szent Biblia, ford. Károli Gáspár, Magyar Biblia Tanács, Bp., 1989, Újtestamentum, 120.

durvaságától. A freudizmusban természetesen a Fal ennél is több jelentésű: leggyakrabban a sartré-i értelemben használatos: a halál jelképe. Ha pedig ez így van, ez a történet olvasható Csáth Géza életével párhuzamos történetként is: a tragikus öngyilkosság lehetséges okait is ábrázolhatja, éppen a Csáthra jellemző eszközökkel. Megjelenési dátumát szintén szimbolikusnak tekinthetjük: pontosan két héttel azután, 1910. április 24-én látott napvilágot, hogy naplója szerint Csáth bevette az első adag morfiúmot.¹² A tudat újszerű működése tehát ekkoriban kezdte el érdekelni Csáthot, ezt a szintén sokoldalú, nagy-szerű elmét, aki az első méltatásokat írta Bartók zenéjéről, tehetséges festő és író volt, s emellett orvosként kiválóan ismerte az emberi szervezet működését, és – írásai alapján a nyugatosok közül talán a leginkább – rajongott Freud éppen ekkortájt divatba kerülő, felforgatóan új pszichológiai eszméiért. Különös, misztikusként is értelmezhető egybeesés, hogy Tormay éppen Csáth bezárulásának folyamatát ábrázolta az író eszközeivel, éppen akkortájt, amikor a dolgok visszavonhatatlanul baljós fordulatot vettek számára: mesék születtek, amelyek azonban rosszul végződnek. Csáth végigment az úton, amely gyilkossá és öngyilkossá tette; Tormay alakja pedig, noha megadatott neki, hogy számat vessen sorsával, visszafordult az új, vonzó úton, amely saját belső világa, az éjszakai Erdő megismerésére csábította. Az író névtelen hőse betegnek nyilvánította magát; Csáth pedig Nietzsche és Freud jegyében az emberi faj létezésének határain túlra merészkedett. Csáth, Kosztolányi Dezső unokatestvére és jó barátja, Kosztolányi *Esti Kornéljának* címszereplőjének egyik mintája a valóságban nem tűrte a megalkuvást, amellyel ez az élet jár. Tormay viszont az a fajta, aki megjárja a szélsőségek birodalmát, és sértetlenül tér vissza onnan, éppen azért, mert szenvedélyes és racionális egyszerre: a leglángolóbb érzelmek hatása alatt sem becsüli túl saját lelkierőjét. Az általa szerkesztett *Napkeletben* nekrológ jelent meg, amely egybecseng az itt levont következtetéssel: Tormay csendes, finom hölgy volt; belső világát akaraterője kormányozta, amely nagy belső szenvedélyét képes volt nyugodt méltósággal uralni.

A részletes összevetés néhány tanulsága

Zárásként csak pár lényegesnek gondolt elemet emelnénk ki, s a finomságok izlelgetését az olvasóra bizzuk. A legkiáltóbb különbség természetesen az, hogy a mű befejezése teljesen eltérő, ez a változtatás azonban mélységesen átforgalmazza az egész írás alapkonceptióját is. Míg a *Megértésben* a főhős addig nemének megjelölése nélkül szerepel, amíg magát óriásnak nem kezdi nevezni, *Az apostolban* kezdettől fogva férfiként szerepel. A nemi megjelölés változása tetten érhető a gyermekkel kapcsolatban is: míg a *Megértésben* javarészt kisleányként szerepel, *Az apostolban* „gyerek” megjelölést kap. Bizony, az áthangolás a gyermek jellemvonásait is alapvetően érinti: az ártatlanság, szelídség és megértés szimbólumából egy rosszindulatra, agresszivitásra is képes gyerekké íródik át, amelyet több ízben (például az *Anyagyilkosság*, illetve *A kis Emma* című szövegeiben) Csáth Gézánál is láthatunk. Ez a gyermek azonban elsősorban nem pszichoanalitikus jelentéstartalmakat hordoz: a félrevezetett, lázongásra hajlamos magyar társadalom irodalmi ábrázolásává alakítja át.

A főhőssel kapcsolatos jelenetek (mint például a szabadulása) leírása sokkal homályosabb a *Megértésben*, mint *Az apostolban*: ez is arra látszik utalni, hogy az eredeti történet sokkal általánosabb jelentésre törekedett, mint átírata. Míg az első lebegteteti a szereplő helyzetét, a második verzió azonnal tisztázza a szökés részleteit, így a szereplő státusát is.

¹² A napló szerint ez 1910. április 10-én, „egy szép tavaszi napon” történt.

Ezt a státust mélyíti el a főhősre alkalmazott kifejezés, amely kizárólag *Az apostolban* jelenik meg: a „vezető”. Ez a szó is érthető spirituális és politikai értelemben egyaránt; megmutatva, hogy erősen túlzó leegyszerűsítés lenne a jelentést csupán a politikai értelemre korlátozni. Az apostol nem pusztán egy politikai elit kudarcát rögzíti: a „vezető” szóba, illetve az apostol szó – a német fordítás címében megjelenő – hírnök, hírvivő jelentésébe belefér az értelmiség, az írók és költők kritikája, azaz végső soron Tormay önkritikája is.

Természetesen már a történet elejétől több új mondat szerepel. Ilyen *Az apostol* következő gondolata: „*Őt is meg kell mentenem, mindenkit meg kell mentenem!*” Ez a mondat nagyon erősen mutatja a hangsúlyeltolódást, hiszen ehhez hasonló sincsen a *Megértésben*: ott a tét nem a gyermek, hanem az elmebeteg megmenekülése. Másfelől pedig az említett jelentésárnyalatot erősíti, hiszen Ady költészetében például jelen volt a hazai közeg „megváltásának”, a magyar Messiássá válás – természetesen erőteljes öniróniával ellentétező – gondolata. A fiatal Tormaytól ez a gondolat egyáltalán nem tűnik idegennek; *Az apostol* megírása idején azonban világképe elsötétült: a magyarság kudarcában érezte a saját felelősségét is, az írástudók minden korban meglévő, tagadhatatlan felelősségét.

Függelék

Tormay Cécile: Megértés

Óvatosan előrenyújtotta a nyakát. A bokrokon túl nem volt fal többé. Az árok felett sárga fejű virágok inogtak a napban. A réten boglyák sülték. A fűvön hosszú, mozdulatlan vonalban egy fa árnyéka sötétlett. Az ég kék és magas volt.

Felnézett, aztán hirtelen félbemaradt a mosolygása és nyugtalanul bámult a földre, mintha ott akart volna valamit megtalálni, amit elvesztett. Otromba cipője mellett fekete folt mászott a ritkás fű között, megkerülte a fűszálakat, fel-le küszködött, törte magát, kínlódott, akár az emberek. Jó ideig meredt rá, mire felfogta, hogy az a folt egy bogár. Lehajolt. Két tenyerét behajló térdének támasztotta. Nevetni kezdett, nyitott szájjal, hal-kan, és már nem kereste azt a gondolatot, amit elvesztett. Hátra sem tekintett többé a nagy falra, amelyik odabentről nézve szorította a halántékát és nyomta a mellét. Elfelejtette bujkáló futását a csendes házban. Elfelejtette a fehérre meszelt, orvosságzagú folyosókat, a vászonkabátos öröket és azt a rést is, amelyiken át a szabadba menekült. Kiesett a fejéből az egész. Csak a bogarat figyelte, és esetlenül tapogott [*tapogatott?*] utána... Egyszerre nem látta többé. Néhány percig visszafojtott lélegzettel bámult a fűre, azután ezt is elfelejtette. Tétovázó szemmel nézett megint körül. Összeráncolta a homlokát.

A réten erdesen világított végig a nap. A fa árnyéka lassan nyúlt az erdő felé.

Megint nevetni kezdett. Alattomosan meggömböcsítette a hátát és behágott a fa árnyékába. Mintha egy sárga fényű tó felett, keskeny pallón indult volna el, két karját kitérte a levegőbe. Hosszú, sovány teste megfoghatatlan ingadozással kereste az egyensúlyt.

Az erdőszélen gágogó fehér mozgalom támadt a magas fűben. Egy boglya mögül álmos gyerekefj emelkedett fel.

Az ember, mikor észrevette, ledobta a kabátját és az árnyékból nagy, elszánt ívben beleugrott a napfénybe, mintha ki akarta volna menteni a gyereket. Izgatottan megmarkolta a kezét, és húzta magával a sötét csík irányába.

– Gyere fel a hídra...! Gyere, ha mondom...

A kisleány egy pillanatilag értelmetlenül nézett rá. Az ember meggyőzően hajolt fölé. Az arcuk majdnem összeért, és ekkor mind a ketten kacagni kezdtek. A gyerek piros kis pofája széthúzódott a vígságtól, az ember kiülő arccsontjain ráncokat vetett a bőr. Haja a homlokába csüggött. Gödrös, szomorú szeme meghatóan ragyogott.

Megértették egymást. Óvatosan, billegve lépegettek odébb az árnyékon. Mikor elfáradtak, leültek a fűbe, olyan mozdulattal, mint mikor az ember zúgó víz felett pallóra ül, és a mélybe lógatja a lábát.

Az idegen sugdosódva beszélt. A gyerek nem csodálkozott. Örült barátjának, aki már nagy volt, mint az öregek, és mégis elhitte a játékot. Tetszett neki, hogy a rét egy tó, amelyben el lehet merülni. Mulatságosnak találta, hogy az árnyék palló, amelyikről nem szabad lelépni. Ő is mesélni kezdett. Mind a ketten meséltek, és közben együttérzően össze-összekoccantották a fejüket.

– És a tóban ugye halak is lennének? És úszni is tudnának, mint az igazi vízben?

Az ember egy pillanatra meghökkent. Összekulcsolt két keze között felhúzta térdét az álláig. Egy ideig merően nézett az erdő felé. Megint kiesett valami a fejéből. Aztán más jutott az eszébe.

– Onnan jön ki a sötétség – mondotta hirtelen szorongással.

A gyerek pillantása szórakozottan követte a keze mozdulatát.

– De ugye azért ott tündérek is vannak?

Az embert csak a saját gondolatai foglalkoztatták. Nem tudta, hogy bólint, mikor a kíváncsi kis hang elcsendesült.

– És ugye törpék is vannak az erdőben? És ezüstöt ásnak a holdvilágnál?

Megint bólintott.

A gyerek új és új kérdéseket talált ki, fáradhatatlanul. Mialatt a feleletre várt, kinyílt a szája, a szeme kerek lett. Mint a cukrot, meglegedetten nyelte a szaggatott válaszokat.

– És az óriások...?

Az ember arcán aggodalmasan mozdultak meg az inak. Ijedtséggel lett tele a szeme.

– Óriások igazán vannak – mondotta tompán, mialatt lopva a nagy fal felé nézett, amelyik mögül a szabadba menekült. És a gyerek nem sejtette, hogy az az idegen, aki olyan közel ült mellette a fűben, milyen végtelenül messze volt ebben a percben tőle, és mindentől, amit szemmel látni és füllel hallani lehet.

– Én is óriás vagyok – dörmögte a férfi. – De vannak nálamnál nagyobbak és erősebbek is. Mikor alszom, mikor csend van, bejönnek a sötétséggel a szobámba.

Lehajtotta a fejét, és alulról kutatóan pillantott a gyerekekre, mintha azt akarta volna meg látni, hiszi-e, amit ő mond, aztán megnyugodva folytatta:

– Bejönnek hozzám az óriások. Sokan, annyian, hogy már nem férnek egymástól. Elszívják előlem a levegőt. Kiisszák a vizemet. Az ágyam szélére ülnek. Rám könyökölnek. Nekem pedig ordítanom kell. És a folyosóról berohannak az emberek. De nem hiszik el, amit mondok. Rázzák a fejüket, amíg dühbe hoznak, aztán megijednek a nyomorultak. Teszik magukat, mintha hinnének. De én átlátok rajtuk. Azt gondolják, hogy bolond vagyok. Pedig ők a bolondok...

Fenyegetően toltá előre az állát. Ravasz diadallal nevetett.

– Hiába leselkedtek. Hiába őriztek. Megszöktem előlük.

A kisleány nem bírta már figyelni a sok beszédre. Másutt járt az esze. Szepegve kérdezte:

– De azért az óriások ugye nem bántják a gyerekeket?

– A gyerekeket? – Az idegen előrenyújtotta a nyakát és ferde szájjal meredt a levegőbe, mintha egy régi mesére akarna visszagondolni, amelyikről tudta, hogy hallotta valamikor,

amelyikre már nem bírt emlékezni. A saját gyermekkorát kereste annyi zavaros kép között. Egy régi mesét, amelyik elé azóta sok minden tolódott.

Csendesen megrázta a fejét:

– Nem. Akkor nem bántottak az óriások. – Ismét nyugtalan küszködés gyötörte a vonásait, szinte meggyűrődtek, mintha alattuk szétmállottak volna a csontok. Felsóhajtott:

– De most bántanak. És senki sem hisz nekem... – panaszkodva nyöszörgött. Teste lassan ingott ide-oda. Fejét a két térde közé lógatta.

A gyerek mozdulatlanul nézte egy ideig. Aztán elunta magát a csendben, és ujjával apró karikákat kezdett az idegen hátára rajzolni. Mikor erre sem figyelt, kis tenyerét az álla alá tolta. Erőlködött, fel akarta emelni az arcát.

– Meséljen még. Különben elmegyek.

Az ember üres szemmel nézett rá. Úgy, mint akinek elment a lelke messze, olyan megszire, hogy már nem is bír többé visszatálni. Kínlódva rándított egyet a fején. Meglátta ismét a gyereket, meghallotta, amit mondott.

– Én is megyek – mormogta a félig alvók álmos hangján. – Az árnyékok jönnek. Odaát világos van. Mindig világos.

– Hol? – kérdezte a gyerek érdeklődve.

– Hát odaát – és vértelen keze mint egy reszkető, sápadt folt emelkedett a levegőbe.

A kisleány egyszerre az erdőn túlra gondolt. Eszébe jutott odaát a kápolna meg az a vénasszony, aki búcsúkor a küszöbén ült, egy asztalka előtt, amelyiken viaszgyertyák égtek. Sok viaszgyertya. Hosszú, meggörbült szálak, zsugorodó, tövig leégett gyűrűk, lábon maradt fekete kanócok. A szétfolyó viasz pedig kemény tócsába csepegett a téglalépcsőre... Este volt. Hazafele mentek az anyjával, közben a mézeskalácsos szívet ette, és valahányszor a sötét erdőből visszánézett, mindig újra látta a lángoló kis asztalt a kápolna kapujában.

Erre a fényes asztalra gondolt most is, meg a mézeskalács szívre, amelyik enyvizű volt a tükördarab körül. De azért jó volt. Szerette volna újra megenni.

– Hát menjünk – mondotta éhes vágyódással. Az ember hirtelen megfogta a feléje nyúló kis kezét. Sebesen léptek egymás mellett, nagyobb és apróbb lépéssel és mégis egyöntetűen. A gyerek, mintha a meséi felé indulna, a férfi, mintha a valóságba menne bele.

Mind a ketten mosolyogtak.

– Ugye kapok mézeskalácsot? – gagyogta a kisleány.

– Ott jó lesz – dűnnyögte az ember.

Sok szó jutott az eszébe. Kimondta valamennyit, ellenőrizetlenül. Nem gondolkozott. Csak utóbb érezte, hogy beszélt. Aztán hallani kezdte, amit mondott. Aztán egyszerre felfogta a hangja értelmét, és ekkor észrevette, hogy a fa árnyéka már eltűnt a fűről. Az alkonyatban sötét, mozdulatlan tó lett a rét. Elöntötte a pallót. Ott pedig, ahol az előbb erdő volt, egy fekete fal látszott.

A férfi iszonyodva állt meg. Nyugtalanítani kezdte az a nyugodt gyermekkéz, amelyiket markolt. – Homályosan megérezte, hogy a kisleány, aki hitt neki, aki őreá bízta magát, vár tőle valamit. Hogy mit, az nem jutott az eszébe.

A gyerek nógatva ráncigálta a kezét.

– Mégse megyünk? Menjünk már!

– De hát hová? – a férfi hangja színtelen volt, mintha messziről beszélne vissza. Tehetetlenül hunyta le egy pillanatra a szemét. Bele akart hallgatni önmagába... Eleinte olyan volt az, amit gondolt, mint egy összerakó kép, amelyiknek sok darabja elveszett. Nem lehetett megérteni, hogy mit jelent. Aztán lassan előkerültek a hiányzó darabok. Egyik a másik után; mindenik a maga helyére; és teljes lett az egész.

A rét nem volt többé tó. Az erdő nem volt többé fal. Nagy elhagyatottságban érezte magát a téveszméi nélkül. Semmi sem taszította. Semmi sem vonta [*vonzotta*]. Üres, sötét csend volt minden, amitől világosság lett a fejében.

Eleresztette a gyerek kezét. És egy pillanatig úgy állt ott a rét közepén, mint ahogy azok állnak meg félúton, akik csak akkor fogják fel a lehetetlent, mikor elindulhatnak feléje... mikor van, aki hisz bennük, mikor van, aki velük megy.

Összeborzadt. Féltetni kezdte a gyereket saját magától. És a gyerek, mint egy kis állat, amelyik megérezte az erősebbiknek a nyugtalanságát, nem bízott benne többé. Megijedt. Hátrált. Menekülve futott tőle a réten át.

Az ember nagy kínjában sóhajtva nézett utána. Végighúzta verejtékes homlokán a tenyerét. Aztán indult vissza, a rés felé, amelyiken át a szabadba szökött. Gyorsan, ijedten ment, mintha egy nagybeteget kellene hazakísérnie, mielőtt minden újból összedől.

(*Magyar Hírlap, 1910. április 24., 1–3.*)

Szegő János

Pillanatszerkezetek és pontonhidak – Marno János költészetesztetikájáról

Nemes Z. Máriónak, barátsággal

Amikor június végén meghívást kaptam a Marno János életművét *feldolgozó* konferenciára, akkor a szerző költészete, a disputa témája, az előadók egyre gyarapodó névsora, és nem utolsósorban a fő szervező minőségérzéke egyaránt arra biztatott és bátorított, hogy azonnal mondjak igent a megtisztelő felkérésre. Így is történt, aztán augusztusban következett az *abstract* leadásának absztrakt pillanata, és megtorpantam. Megtorpantam, hiszen valóságos Marno-reneszánsz vagy Marno-*boom* van, az új kötetekről a megjelenésük után nem sokkal tanulmányléptékű kritikák, az életmű alapos ismeretéről tanúbizonytságot tevő, problémaérzékeny és esztétikailag releváns elemzések születnek; és ami ennél is fontosabb: a talányos-enigmatikus Marno-líra, hol látványosan, hol indirekten, de karakteresen jelen van, és mozgásban van a fiatal magyar költők poétikáiban. Marno János közvetlen és közvetett hatása a legfiatalabb és a fiatal magyar költészetre, mára, Tandorival szólva: *Evidenciátörténet*.

A torpanás után menten meg is iramodtam, és azt a döntést hoztam, hogy nem Marno lírájával és e líra hatásával, hatásaival foglalkozom, tehát nem adok bele *apait és alanyit*, hanem Marno esztétikai, költészettörténeti megjegyzéseit, sajátos, szenvedélyes verselemzéseit vizsgálom meg közelebbről. Méghozzá úgy, hogy néhány konkrét kérdésre és szöveghelyre összpontosítok, amikor *A vers akarata* írásai között közlekedek, anélkül, hogy Marno-versekből ollóznék esztétikai vagy pszeudoesztétikai reflexiókat.

Ha nagyon elégánsan és frappánsan szeretnék kapcsolatot létesíteni a bevezető magyarázkodás és az első tényleges etap között, akkor azt is mondhatom, hogy az elbizonytalanító körülrás, a folyamatos témaolvasztás, a felfüggeszthetetlen, *Bernhard-hegyi* függőbeszéd Marno esszéesztetikájának egyik jellegzetes figurája. Vessünk egy pillantást *A vers akarata* című 1991-es esszékötet¹ első elemzésének legelső mondatára: „Számomra igencsak kétséges, hogy lehet-e egyáltalán, úgymond, szakszerűen szólunk azokról a körülményekről, amelyekben éppen a tökéletes(nek ható) megfogalmazás és szerkezeti egyensúly szabadítja fel (érzelmileg pedig megoldja) az értelmező képzeletünket; hiszen nyilvánvaló, hogy a mű tényleges hatását nem tudhatjuk különválasztani az élmény közben, során ért – ekként az egész-élményt végül is kitevő – számlálhatatlan egyéb benyomásainktól, hanem ellenkezőleg: ez utóbbiak lesznek, alkalmasint, az a vasreszelék, amely a sugalmazott formát természetes tartalommal tölti ki bennünk, s így mint már kész alakot a valóságban is magára ölti.” (5–6. – kiemelés az eredetiben.) A hosszú mondatban háromféle szóval találkozunk, no nem szófajtani-grammatikai, hanem retorikai értelemben. Először is kötőszavakkal, partikulákkal, azaz olyan szintaktikai útjelzőkkel, amelyek vagy elterelnek vagy eligazítanak, ám így is, úgy is, tájolnak minket, valamint kellően

1 Marno János: *A vers akarata*. Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1991.

fellazítják-felpuhítják a szemantikai talajt. Az ilyen szóalakokra gondolok: számomra, igen-csak, kétséges, lehet-e egyáltalán, úgymond, szakszerűen, hiszen, nyilvánvaló. A körülíró figurák mellett jól láthatóak azok a fogalomszavak, kváziterminusok, amelyek a gondolatot tagolják: megfogalmazás és szerkezeti egyensúly, értelmező képzeletünket, a mű tényleges hatását, élmény, egész-élményt, sugalmazott formát természetes tartalommal, alakot. Bár a természetes tartalom, akárcsak a vasreszelék, ebben a tipológiában átsorolható a harmadik csoporthoz is, a metaforákhoz.

A hosszú mondat még hosszabb kifejtésével a Marno-esszé nyelvi világát és a Marno-műhely hangulatvilágítását akartam érzékeltetni. A magyar irodalomtörténetben létezik a költő által jegyzett esszének egy bevett, közkedvelt és megszokott attitűdje. Ez a *Nyugat* első nemzedékétől eredeztethető, és szövegszerű végeredménye a későbbi generációk, úgy a nagy alkotók, mint a kismesterek keze alatt csak tovább csiszolódó és klasszicizálódó, végül meglehetősen mattá és túlformálttá váló esztéta, műhelyesszé. A költő vagy saját háza táján néz szét, vagy pályatársa műhelyébe látogat, hogy az alkatrészekről a kész műig gondja legyen az alkotás különböző fázisaira, és elsősorban formaproblémáira. Nagy erudíció, kellő választékosság, olykor lila és kusza metaforaválasztás, némi kollegiális gőg, és nem kevés afirmáció van ezekben a szövegekben. Marno esszéisztikája radikálisan szakít ezzel a műfaji attitűddel, ugyanakkor tanulságos az is, ahogyan az úgynevezett tudományos beszéd-, illetve gondolkodásmódtól is távol tartja magát, temperált ironiával méghozzá. „Az úgynevezett szakszerű, sőt »tudományos« kritika ezért legfőljebb próbára teheti a művet, összevetheti a már meglevő, kanonikus (standard) igazsághordozó típusokkal, ám, József Attilát parafrázálva, minthogy a művészet logika, de nem tudomány, a kérdéses alkotás belső – egyszerű – létörvényéhez nem férhet közel.” (6–7.)

Azzal, hogy az eredetileg szereplő líra helyett a művészetet helyettesíti be a definícióba Marno esztétikai reflexióinak határait látványosan kijebb tolja. Verselemzése voltaképpen művészetfilozófia. A Marno-esszé eredendő feszültsége abból a dialektikus helyzetből következik, hogy miközben nyomatékosan az eminens szöveg szintjén mozog, ezen a nyelvi talajon végez aprólékos műveleteket, analitikus elemzéseket, közben egy másik horizonton általános művészetfilozófiai szintézisekhez, nemegyszer létmagyarázó értelmezésekhez jut. Ezt a feszítávót az egyik esszécím így festi le: „Az absztrakt spirituálistól a konkrét létezőig.” Mégse lóg ki a lóláb, nem lesz zavaró vagy ellentmondó a dualizmus, méghozzá azért nem, mert a Marno-esszé beszélője, gondolkodó hőse nem akarja – tehetjük hozzá nem is képes – kényszeredetten rögzíteni pozícióját. Meghagyja a műsorváltozás jogát. Nem akarja magát civilnek feltüntetni, miért is tenné², de a vájtfülsüketítő szakmázás pláne nincs az ínyére. A művészetvallásba való réveteg feloldódásról nem is beszélve. (Azaz éppenhogy beszélve, hiszen Radics Viktória *A vers akaratáról* írott kritikájában emiatt dicséri Marnót.³) Gyakran vallja be, hogy egy-egy vers vagy jelenség évtizedekig elkerülte a figyelmét, egészen mostanáig nem vette észre. Legutóbb az *Élet és Irodalomban* megjelent Ady-esszéjének volt ez a beszédhelyzete.⁴

2 Érdekes lenne megvizsgálni, hogy a civilség entitása és identitása hogyan válik szövegszerűvé ugyanakkor Marno tárcáiban. Az *anarchia szórendje* igazi civilpróza, akárcsak a kilencvenes évek elején Parti Nagy Lajos tárcasorozata, vagy Borbély Szilárd közelmúltban írt groteszk-ironikus publicisztikái. A szövegekben közös, hogy az eredetileg költők, amikor (közéleti) prózát írnak, akkor egy olyan szubjektumot tesznek meg hősné, aki sajátos, fanyar nyelvi reflexiókkal azt kénytelen dokumentálni, mi mindent szenved (el) a világtól.

3 Radics Viktória: *Az utolsó lehetőség*. Alföld, 1992, 8., 88–93.

4 „Ezt én máig nem vettem észre, úgy lapozhattam át többször is a könyvet, hogy nem akadt meg a szemem ezen a kérdésen, s így talán rá sem hangolódhattam a folytatásra, feltehetőleg úgy futott végig a szemem a négy

A nemrögzített pozícióból következően nincsen olyan körülzárt beszédhelyzet, amelyhez képest pepecselő szöveganalízisnek, vagy éppen metafizikai dadogásnak tűnik egyik vagy másik elemzői mozdulat. A Marnónak is megkerülhetetlen József Attila irodalomesztétikai jegyzeteit jellemzi hasonló viszonyulás. Persze ennek a radikális higanymozgásnak is megvannak a veszélyei. Néhány helyen Marno igencsak belegabalyodik, grammatikailag, esztétikailag és módszertanilag is a követhetetlen önkövetés következetességébe és következményeibe.

Marno verselemzéseiben mindig a befogadó és a befogadás tengelyén helyezkedik el. Fontos pontosítani, hogy nem a költővel, és nem is az olvasóval azonosul, hanem önmagában egyesíti ezt a két szubjektumot. Amit Marno mint költő Keresztury Tibornak mondott egy 1991-es nagyinterjúban, az itt is megfontolandó: „*verset írván szinte soha nem gondolok az olvasóra, magam olvasok-írok egyidejűleg.*”⁵ Ezt nevezi kritikájában a pályakezdő Szirák Péter *magát-olvasásnak*.⁶ A versolvasó Marnónak a kiválasztott szövegek egzisztenciális fontossággal bírnak, mintha átoltasásukon, folyamatos és mindig változó megértésükön keresztül közelebb jutna saját magához, vagy legalábbis érzékeltetni tudja saját maga számára a feloldhatatlan távolságot és távolságokat. Szirák leírásában Marno amúgy is „*a távolság szívós legyőzésének a híve.*”

Persze ahhoz, hogy tudjuk a távolságot, ismernünk kell a közelséget. *A vers akarata* első esszéje ezért is a vers kapujától indul. A befogadás lehetetlen csodáját az álom fenomenológiáján keresztül metaforikusan és fogalmian ekképpen szemlélteti Marno: „*egy ébredés első pillanatában már értjük valamely álommozzanat logikai, szimbolikus jelentését – s még átérezzük az egzisztenciális jelentőségét is. A kétféle eset közti különbség mindössze annyi, hogy míg az álom-ébredés pillanatszerkezete, független pontonhídjá a partra sodródással nagyjából egyidejűleg széthull (...) – addig a mű tartóelemei szabályszerű kötésben illeszkednek egymáshoz.*”

A befogadás, a jelentés és a jelentőség paradoxonja így is tolmácsolható: „*a törvényt csak úgy ismerhetem fel, ha megszerem, ha revíziómba a szertelenebb, kőbor áramú víziókat is engedem belevegyni.*” Marno szerint már a műalkotás is eredendően törvényszegés. „*A műalkotás sem nem tetszeni, sem nem megbotránkoztatni akar; mindkettőt önkéntelenül működteti – amikor újból egy eredeti helyzetbe kerül.*” A műalkotás kettős szerkezetét Marno más összefüggésben is taglalja. A tudományos kritika egyik fogyatékosága, hogy „*tárgyként vizsgálja azt, ami (a nevében is benne van: műtárgy) egyszerre több meg kevesebb is annál.*” Egyfelől terminológiai egyezés, másfelől poétikai rokonság, hogy a Marno által kurzíván szedett műtárgy fogalma nem másnál, mint Rilkenél lesz meghatározó. „*A modell látszik, a műtárgy van.*” „*Das Modell scheint, das Kunst-Ding ist.*”⁷ Pór Péter nagyszerű Rilke-tanulmányában a műtárgyakat, mint művi tárgyakat úgy írja le, hogy azok „*saját tárgyak, amelyek önnönmaguk terében léteznek, vannak.*” Marno kötetét a *Könnyű, fehér ruhában* című kései József Attila-vers elemzése nyitja, illetve, ahogy ő fogalmaz, ehhez próbál hozzáférni. Ennek első strófájából („*Mindent, mi nem enniváló, / megrágtam és kiköp-tem. / Magamtól tudom, mi a jó / s hogy egyremegy, szappangolyó, / vagy égbolt van fölöttem.*”) Marnónak egyértelműen a szappangolyó a legfontosabb. „*Az egész versben mindössze egyetlen flexibilis tárgyi motívum a szappangolyó – amelynél szubtilisabb-plasztikusabb térfor-*

---

versszakon minden alkalommal, hogy egyetlen szó nem kapott esélyt a feltámadásra. És ha eddig nem, most honnan és mi a bizonyosságom az igenre? Mert megakadt valamin a szemem? És nem – egyelőre legalábbis nem – fennakadt?” Marno János: *Egy Ady-versről*. Élet és Irodalom, 2010. január 15., 13.

5 Keresztury Tibor: *Úrrá lenni az émeleken* (beszélgetés Marno Jánossal). Alföld, 1991, 3., 35.

6 Szirák Péter: *Közel s távol*. Jelenkor, 1992, 6., 572.

7 Pór Péter: *Az orfikus alakzat – Rilke Új versek című kötetének poétikájáról* = P. P., *Léted felirata*. Balassi Kiadó, Budapest, 2002, 164.

mát viszont nem tudok elképzelni; akárha valamely metafizikai kontrasztanyag járná keresztbe-kasul át a vers – ismétlem kikeményedett – tartalmi rétegeit, és viszontag: mintha az összes réteget, súlyt, élet, durva valóságot ez a káprázó héjú légbuborék tartaná meg magán.” (18.) Stílszerűen mondhatjuk, hogy a labdát, a szappanbuborékot, amit lecsap Marno, nem más, mint Rilke dobta fel. Rilke költészetének egyik legtipikusabb és közben legspeciálisabb figurája a labda. Hely, illetve idő hiányában el kell dobnunk *A labda* című verset és annak komparatív olvasását, melyet Kosztolányi Dezső, Márton László és Marno János is lefordított, akárcsak a maga módján Hans-Georg Gadamer, gondoljunk csak univerzális hermeneutikájának, az *Igazság és módszernek* a mottójára, amihez passzolt a Rilke-vers zárata. Itt van viszont az egyik Orpheusz-sonett zárórésze: „Hány idegen kocsi ment el, ránk-dübörögve, / körben a házak, talmik, ám tömör-épek, / minket nem ismertek. Mi volt a való hát? // Semmi. Csak a labdák remekivü röpte. / Még a gyereksereg sem... Ám ki-kilépett / egy, ó, egy múltó, s a hulló labda alá állt.” (Szabó Ede fordítása)

A labda vagy a szappangolyó anyagtalán anyagszerűsége, légies fizikája, evidens metafizikája, gravitálása teremti meg a lehetőségét, hogy az alakzat közvetítsen a tartalmi rétegek és a vers transzparenciája (formája) között. Lezárva ezt a Rilke-szövegkiterőt az is érdekes, hogy Marno finom distinkciója, hogyan rímel Paul de Man Rilke-olvasatára. „De Man dekonstrukciós ajánlata így szól: elsősorban Rilke verseinek retorikus anyagszerűségére, »eufóniájára«, azaz jóhangzására figyeljünk, és ne azok tematikus, ábrázoláselvű útmutatásaira, felszólításaira.”⁸

A térformák emlegetésével megint csak helyben vagyunk. Akárcsak Marno verseit, úgy Marno verselemzéseit is át meg áthatják a térbeli alakzatok. „A vers léte Marnónál egyfajta térben létezést jelent” – állapította meg a *Nincsen líra √ nélkül* című kötetéről szóló tanulmánykritikájában a nemrég elhunyt Bodor Béla⁹, és az állítás metaszínt is igaz. Haladjunk tovább *A vers akarata* gondolatterében. A vékonyka, sőt a szerzőhöz hasonlóan sovány, nádsóvány (Bajtai András kifejezése) kötet összesen 9 elemzést tartalmaz. Anélkül, hogy megkísérelnénk rekonstruálni Marno kánonját, érdemes megnézni, kiket olvasott közelebről. A kezdőhelyzetbe hozott József Attila és hiánypoétikája önmagáért beszél, az utána szereplő Kalász Márton-elemzés pedig a mából visszaolvasva külön izgalmas. A könyv három idegen nyelvű hőse közül Vladimir Holan Marno „kedvenc csehe, az ormótlanul nyers hangú gnómaköltő.” Egyben Holantól kölcsönzi a kötet címét is. A többi íráshoz képest látványosan rövid ez az írás. Szerepet játszhat ebben a nyelvi távolság, itt Marno nem a ragok és a zárójelek rengetegébe réved, hanem a Holan által hitelesen képviselt, radikálisan képviseletellenes, gyanú felett gyanakvó költőattitűdre figyel. „Az ember akkor védi magát az idegenektől, ha önmagát veszélyezteti” – idézi „a vadság és a csontjára csupaszított gondolat oppozíciójában” alkotót, akinek költészete „késhegyen keletkezik”. Igencsak tanulságos, hogy Marno panoptikumában a költészet mennyire aszociális. Szírák fogalmaival: a poétikai immanencia felé fordul, elkerülve a világképi tendenciákat. Ugyanakkor hamis tákolmány lenne az individuumot és a közösséget élesen szembeállítani, kijátszani egymás ellen. Marno igenis megpróbálja műimmanensen (közben némileg pszichologizálva, hol ügyesen, hol ügyetlenül) hozzáigazítani elemzéseit kontextusához József Attila kételkedő, szereporientált osztálytudatát és Petri György értelmiségi, szerepproblémás spleenjét is. A szociális meghatározottságnak mentális és természetesen poétikai következményei lesznek. „Az értelmiségi lét (s ez nem csak szociológiai kategória) tehetetlenségre predestinált, tételhetek-fordulhatok, alászállhatok poklainra, definiálni, illetőleg megváltani/kiközvetíteni maga-

8 Bazsányi Sándor: „...Meg ne fogd a tehén farkát!” – Paul de Man Rilkét olvas = B. S., „Fehéret, feketét, tarkát”. Kalligram, Pozsony, 2009, 169.

9 Bodor Béla: *A Marno-olvasás*. Holmi, 2000, 10., 1276.

mat akkor sem tudhatom.” (47.) Maximum esztétizálni lehet, fűzi hozzá, na de minek, fűzzük hozzá; arról nem is beszélve, hogy a *poklaim* körülbelül úgy hangzik ebben a mondatban, mintha két víkendház között választhatna.

A sorban következő Heidegger-esszé (*A műalkotás eredete* recenziója¹⁰) leginkább az igazság működésbe lépésének és a hiány, hiánytapasztalat örökös jelenlétének az újrafogalmazása. Végül a kötet két Tandori- és két Petri-elemzéssel zárul. Marno mindkettejükben imponáló hőst lát. Petri szembehelyezkedett „a kólis, nitrátos magyar költőcsordával.” (Bejegyzés a könyvtári példányomba: „Na!”) Tandori pedig „a poétikai valóság kedvéért figyelmen kívül hagyta a politikai és szociológiai valóságot, amaz elvárásrendszert, amely a magyar íróembert mindmáig izgatta, és sajnos, úgy látszik, izgatni fogja a jövőben is”. (Talán itt nem árt hangsúlyozni, hogy 1991-es a kötet.) Érdekes, hogy Petri kapcsán a valósággal így áll a dolog: „Petri a zsigeri és a metafizikai valóságszférákat sosem szakítja egymástól külön, ellenkezőleg: talán legszembetűnőbb stratégiája, hogy a triviális valóságszerűségre inkább még rájátszik.” (62.) Marno leírásában távolság képződik a valóságszféra és a valóságszerűség között. Előbbi a referenciális élményanyag, utóbbi a már esztétikailag megmunkált reprezentáció.

Végül Petri apropóján áll elő Marno az esztétikai szépség farbájával: ez a *borzasztóan szép* szintagmája, melynek hallatán egyként gondolhatunk a Szophoklész fordító Hölderlint olvasó Heidegger-re, és az iszony angyalát („*Iszonyú minden angyal*”) és a szépség iszonyatát („*Mert a Szép az Iszonynak / kezdete csak*”) megpillantó Rilkére, akit többekkel egyetemben Marno János is fordít.

Marno elemzett kötetében a költészetnek, vagy a költészetesztétikának több mozgásiránya van, a már említett művészetfilozófiai korona (Schellingnél eredetileg tartókö) mellett gyakran nyelvfilozófiai következtetésekre jut. Ezt vette észre a könyv egyik kritikus, Kisgyörgy Réka. „*A versről beszélni tehát – Marno szerint – annyi, mint a lényegi transzparenciát hordozó kommunikációs alapról, a nyelvről beszélni.*”¹¹ A *Magyar Napló* hasábjain megjelent bírálatnak azzal a megállapításával is egyetérthetünk, hogy Marno „*verselemzései szövegként maguk is műalkotásokká válnak*”. A bevezetőben említett kettős leválást Kisgyörgy Réka is konstatálja, hiszen a szövegek „*elszakadnak az eszközként alkalmazott tudományos operációs rendszerek kizárólagosságától*”, ugyanakkor „*elhatárolódnak a 'miért szép' kérdésre reflektáló verselemzésektől*” is. A két diskurzus hasadékkerében pedig lehetőség nyílik, így Kisgyörgy, a pontos igaz keresésére.

Végezetül néhány szó Marno esztétikájáról és esszéisztikájáról. A már említett Keresztury-interjúban így nyilatkozik a költő: „*az esztétikai, mint különös megismerésmód, képes az irracionális (a misztikus) felfogni, megnevezni, azaz racionalizálni, anélkül, hogy ezzel egyszersmind domesztikálhatná, birtokba vehetné az irracionális tudását.*” Az irracionális és a misztikus egymás mellé állítása, kvázi behelyettesíthetősége is megérne egy misét (mi más?), a hangsúly azonban a kompetenciákon van: a megismerésmód felfog, megnevez, de nem háziásítja és semmiképpen se köti gúzsba a tudáson túli tudást. Tagol, határol, de nem börtönöz. Amolyan reflektált, mert értelmezett, ésszel megélt beavatás ez.

Hevenyészett előadásomban leginkább *A vers akarata* modalitását szerettem volna egy-két példa segítségével érzékeltetni. Azt a nyelvi és intellektuális teljesítményt, melyre jellemző az emelkedettség, de még inkább a hó-emelkedettség, a szomatizáltság. A gyanús szójátékot igyekszem megmagyarázni. Marno szenvedélyesen viszonyul verstárgyához, verstárgyaihoz. Bekezdésről bekezdésre szippantja be őt egyre jobban a szöveg valóságszférája, de közben törekszik megőrizni, Petrit idézve, *szemeinek szárazságát*, hogy

10 Marno János: *Az anarchia szórendje*. Palatinus, Bp., 1997, 186.

11 *Az igazság működése a műalkotásban*.

tisztában legyen a valóságyszerűség ismeretelméleti evidenciájával. Marno nem ájul el, nem esik hasra. Elrévül vagy meghajol. Vagy, ahogy Bodor Béla jegyezte meg szellemsen: „Marnónak azért van szüksége hangosításra, hogy halk legyen.”¹² Ez a kettős intonálás a Marno-líra és a Marno-értés egyik specialitása. Nem arról van szó, hogy lehalkítja a hangot, a hangosságot, hanem ellenkezőleg: felerősíti, felhangosítja a halk szavakat, a halk mondatokat.

Végül, legalábbis *A vers akarata* lapjain, az esztétikai impulzus egy ponton túl lázassá teszi az elemzőt¹³, de legalábbis hőemelkedéssé. Innentől kezdve pedig már nem a Marno-esszék dinamikájáról, hanem termodinamikájáról beszélhetünk. Vagy még inkább hallgathatunk. És olvashatunk.¹⁴

(Előadás formájában elhangzott a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett Marno-napon.)

---

12 Kisgyörgy Réka: *Nevek által világosan*. Magyar Napló, 1992, 12., 24.

13 Bodor, 1276.

14 „Ahogy például *Az anarchia* szórendjének szöveg- és valóságterében az utca és a lakás mellett három helyszín köszön vissza a leggyakrabban: a könyvtár, a gyógyfürdő és a kórház. Ebben a sorban a gyógyfürdő, a maga lebegésével, kulturális gyógyírjával a könyvtár és a kórház kombinációja, légnemű átmenet a privát szféra és a nyilvános tér között. „Valósággal megtapasztalom, nem csupán megízlelem, hogyan ütközik ki, a magamén kívül, a mások leve rajtam.” *Az anarchia* szórendje, 6.

Fried István

Egy életmű nyomában

(Kerényi Ferenc emlékezete)

*„a magyar irodalom és a magyarországi
színháztörténet enciklopédikus tudású szakértője”*

(A tanulmánykötet hátlap-szövegéből)

Szilágyi Márton (és Scheibner Tamás) vállalta azt a szép feladatot, hogy megszerkessze, sajtó alá rendezze a tragikus korán, 64. életévében elhunyt irodalom/színház/művelődéstörténész Kerényi Ferencnek még általa válogatott, előkészített tanulmánykötetét, amely az igen sokrétű és változatos életmű (sajtó alá rendezések, kritikai kiadások, szöveggyűjtemények, vers/próza/színműválogatások, tanulmányok, helytörténeti jellegű értekezések, tanulmányértékű bírálatok, ugyancsak tanulmányértékű opponensi vélemények és lektorálások stb.) jelzés igényű összegzése, az érdeklődés szerint csoportosítható tárgykörök prezentációja, egyben módszertani kínálat, sugalmazás, kultúratörténeti fejezetek a 18–19. századból, kitekintve a 20.-ra. A tanulmánykötet megragadó címe: *Színek, terek, emberek*: valamennyi valamiképpen a színházhoz kapcsolódik, amely Kerényi Ferenc érdeklődésének egyik fő területe, a színházi üzemhez, amelyben a drámai szöveg rendkívül fontos, de nem feltétlenül a legfontosabb, semmiképpen nem „címszereplő”. De átvitt értelemben az irodalomhoz, annak sokszínűségéhez, térképzeiteihez (az átfedés a színházi stúdiókkal itt a leglátványosabb), valamint ahhoz, hogy szerzőktől, elbeszélőktől, beszélőktől, lírai éntől és nem éntől embereknek szóló üzenet, híradás, beszélgetésre, ellenkezésre és egyetértésre felhívás. Az alcím: *emígy: Irodalom és színház a 18–19. században*, noha akadnak zenetörténeti utalások, etnográfiai mozzanatok, nem utolsósorban kultusztörténeti adalékok, valamint nyelvészeti fejtegetések (amelyek természetesen az irodalmi névadás és a színházi mechanizmus közti mezsgyén helyezkednek el.) Az a bizonyos „enciklopédikus” tudás nemcsak a „források” felkutatására, viszonyrendszerbe állítására, „kezelésére” vonatkozik, hanem az egyes adatok hierarchizálásának módjára is, arra ugyanis, hogy különbség tétetik jelentékeny és jelentéktelen adat, adalék között, annak megfontolt mérlegelése közben, hogy még oly odavetett újsághír sem elvetendő, még oly mellékesen említett utalás sem mellőzendő; s mindezt egy régebbi színházi anekdotával példáznám: Egy ízben az akkor már vezető színésznő Kiss Manyitól kérdezték, nem átallja ezt a színműben, előadásban kis szerepet, epizódikusnál is epizódikusabbat is eljátszani. Mire a művésznő azt felelte: Nincsen kis szerep, csak Kiss-szerep!!!

Kerényi Ferencnek összes részleteiben még nem egészen látható életművére kevés mondás alkalmazható inkább, mint a följebbi. Akik személyesen ismerték, tanúsíthatják: semmiféle „epizód”-szereptől nem riadt vissza, nemcsak kritikai kiadások lektorálását vállalta, hanem a vidéki múzeumok forgatókönyveit hasonló tüzetességgel vizsgálta

meg, adott tanácsot, maga is nem egy kiállítás forgatókönyvét, tájékoztató füzetkékét készítette el ugyanolyan gondossággal, mint Madách-életrajzát¹, vagy az egyik fő művet, a Petőfi-életrajzot². Ha valaki most a (késő) pozitivista „Andacht zum Kleinen”-nél, az apró dolgok iránt érzett túlzott tiszteletével vádolná meg, egyrészt arra kellene figyelmeztetni, hogy ezek az apró dolgok (miket Kerényi a maguk helyén tisztelt) nem azonosak a jelentéktelennel, a tudni nem érdemes dolgok tudományával, másrészt ezek építőkövecskéi lehetnek a nagyobb ívű vállalkozásoknak, amelyek nélkül ugyancsak nem szűkölködik a Kerényi-életmű. Számára a helytörténet messze nem azonos az olykor valóban terméketlen, a kultusztörténetbe sorolt tevékenységgel, hanem nemegyszer éppen ez ellen irányul, legendákat bont el, téves (és káros) hagyományok talmiságára világít rá, élet és mű hívebb, pontosabb ismeretét célozza meg. A helytörténet a táji kulturális tudat szervezője, amely a művelődés adott térbe történő kivetülését mozdítja elő. Az egymást értelmező helyi és „országos”-nagyvilági történetek nem állítandók szembe egymással, miként a szinkron és a diakrón vizsgálat is egymás kiegészítőjeként szolgál. Aligha tanácsos eszerint mellőzni a helytörténeti kutatás adatait, és nem pusztán a kritikai kiadások vagy az életrajz elkészíthetősége okán, hanem azért, mivel egyfelől a kisebb kört felölelő, a regionális (irodalom)történet-írás sem mellőzheti, másfelől a tárgy- és a motívumtörténeti kutatás számára becsülendő hasznot hajt, harmadrészt: az adat, az adalék, bármilyen jelentéktelennel tetszik is első megközelítésre, egy meghatározott (irodalmi) kontextusban más adatokkal együtt önmagánál nagyobb jelentőségre tehet szert. Kerényi Ferenc „enciklopédikus” tudása (természetesen) számosakat megtevesztett, abszolutizálták adatismereteit, élő lexikonnak-intézménynek látták, akitől mindent meg lehet kérdezni, s ha nem tudja azonnal kivágni rá a feleletet, vagy rövid időt kér, hogy utánanézhessen, vagy megjelöli azt a forráscsoportot, amelyben a kérdező nagy valószínűséggel fellelheti azt, amit addig hiába keresett (amennyiben valóban kereste, s nem úgy gondolta, hogy elegendő számára föllapozni Kerényit!): ismétlem, megtevesztő lehet egyes irodalomtörténészek szereposztása, miszerint egyesek nagy ívű koncepciókat gyártanak, elméleti eszmefuttatásokat vetnek papírra, mások „csupán” filológusok, összegereblyézik, ami összegereblyézhető, ráadásul még azt is, ami nem. A filológiának és – mondjuk így – irodalom-„tudományos” munkának ez a szembeállítás éppen olyan félrevezető, mint a nemzeti filológiák és az összehasonlító irodalomtudomány ellentétének konstrukciója. A filológiai munkát azok szokták lebecsülni, akik sosem vagy nagyon ritkán végeztek ehhez hasonlót, és még a pozitívizmust is összekeverik a faktográfiával, az összehasonlító irodalomtudományt a filációs-öncélú gyakorlattal. Nem szükséges a pozitívizmust megvédeni, a késő pozitívizmust sem, hiszen az irodalomtörténet/tudomány történetének egy egyáltalában nem kihagyható fázisa, amelyben a diszciplína önmagát megfogalmazta, részben kijelölte azokat a területeket, amelyek művelésében kompetens. Tette ezt a XIX. században. Nyilván a XX–XXI. századnak más irodalomtudományos problémái születtek, minthogy kortárs irodalomként más művekre kellett reagálnia, más színházra, más színész-rendezői felfogásokra és így tovább. Minek következtében: „a mór megtette kötelességét, a mór mehet”, azaz a pozitívizmusból tovább öröklődött, ami módszertani előföltévesként beiródott a tudománytörténetbe, alapfogalmi, „filozófiája” azonban olyan jellegű ellenvetésekben részesült (például a szellemtörténet, majd a hermeneutika, majd a dekonstrukció) részéről, amelyek az újabb „iskolák” önértelmezésében, önmeghatározásában számottevő szerephez jutottak. Ugyanakkor korántsem az újabb irányok „nagyjai” felől érkeztek olyan hangok, amelyek kétségbe vonták a filológia (akár a

1 Kerényi Ferenc: *Madách Imre (1823–1864)*. Pozsony, 2006.

2 Vö.: *Petőfi Sándor élete és költészete*. Budapest, 2008.

szövegfilológia) létezési jogát és/vagy hasznosságát. Olvasmányaim közül azokra emlékeztek, amelyek nem egyszerűen fölvázolták a Nietzsche–Willamowitz–Moellendorf-ellentétet, hanem többnyire anélkül, hogy az utóbb említett klasszikafilológustól bármit olvastak volna (nyilván megjegyzésem nem Hamvas Bélára vonatkozik), a legszívesebben eltörölték volna a német tudós emlékezetét. Ahelyett, hogy az általa felkutatott-rendszerezett anyagot szemrevételezték volna, megítélték és elítélték. Ez mindenestre jóval kevesebb munkával járt, mintha tanulmányait kritikusan vizsgálták volna. S általában: a tudománytörténet nemigen szokott holt-terméketlen korszakot ismerni, még ott sem, ahol az egyedül üdvözítő, „ál”-tudományos tanokat államvallássá tették. Mindez természetesen nem a valóban terméketlen faktográfia, a tudni nem érdemes dolgok tudományának védelme, megjegyezve, hogy Hatvany Lajos németül megjelent röpirata inkább szellemes, ötletes, frappáns megállapításokat tartalmazó, mint egy módszer, egy tudományos szemlélet elmélyült és alapos bírálata. S bár a kortárs konzervatív világnézetéből kifolyólag szembeállítja a „klasszikus irodalmat” egészségessége és intellektuálisitása okán (ezek az ő szavai) a beteg, hisztérikus és perverz „irodalmi termelés”-sel, a bírálat más helyén azonban megfontolandó sorokat vet papírra: *„Haragszik [ti. Hatvany. F. I.], hogy az esztétikai álláspont kizárólagosságának ledöntésével a classica-philologia hatalmas kultúrtudománnyá emelkedett, mely nemcsak az irodalmat és művészetet öleli át, hanem a legkisebb emlékekre is nagy gondot fordít; mert csak így állapíthatja meg a primitív kezdetektől kiindulva az antik társadalom evolúciójának nagy méreteit, s csak így helyezhet minden nevezetes jelenséget a neki megfelelő és őt megvilágító közegebe.”*³

Éppen úgy XX. század eleji jelenség Geréb József fejtegetése, mint Hatvany szellemeskedő, megannyi vitatézise, Gerébnél egy némileg naiv fejlődéshit, egy mindenáron és kissé mereven rendszerező elv olvasható ki, Hatvany elveti a XX. század elejének német klasszikafilológiáját, de életpályáján alternatívaként nem vázolt föl ezzel szemben egy célszerűbbet és produktívabbat, kritikáiban, polémiáiban többnyire megmaradt „impreszionizmus”-ánál, s a gondolati mélység egyáltalán nem jellemzi korántsem érdemtelen írásait. Azt meg különösképpen nem állíthatnók, hogy a nietzschei örökség védelmében szállt volna síkra, aligha tudott volna mit kezdeni (s abban az évtizedben hányan tudtak volna mit kezdeni a magyar filológiában?) Nietzsche *Virradat*ának éppen idevágó soraival.

*„Ugyanis a filológia az a tiszteletre méltó művészet, amely hívetől mindenekelőtt azt követeli meg, hogy vonuljon félre, csendesedjék el, legyen lassú – a szó aranyművességéeként, ötvösművészeteként, ami mind csupa nagyon finom, óvatos munkát kíván, és semmit sem ér el, amit nem lento ér el. Éppen ezért szükségesebb ez, mint valaha, éppen azzal vonz és búvöl el minket legjobban, hogy a »munka« korszakában ezt mondja: a sietség, a nem helyén való és veritékező kapkodás, amely mindennél egyszerűre akar »elkészülni«, minden régi és új könyvvel is, »nem helyes«: a filológia, minthogy semmivel sem készül el könnyen, megtanít jól olvasni, vagyis lassan, mélyen, körültekintően és óvatosan olvasni, hátsó gondolatokkal, állandó nyitottsággal, finom ujjal és szemmel...”*⁴

Ez az a pont, ahol visszatérhetünk Kerényi Ferenc tanulmánykötetéhez, amely nem annyira (mintegy) két évszázad irodalom- és művelődéstörténete fejezeteinek vázlatát, kiemelt mozzanatait, töredékességében is meghatározott szempontú áttekintését adja, többnyire módszertani ajánlásokat, a merő érdekesség, majdnem kuriózum kultúrtör-

3 Geréb József: Ludwig Hatvany: *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten (...)* Leipzig 1908. Egyetemes Philológiai Közlöny 1909. 443–448. Az idézetek és utalások: 443., 447.

4 Friedrich Nietzsche: *Virradat. Gondolatok az erkölcsi előítéletekről.* Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest 2000. Az idézet a mű előszavából való.

ténetté válásának menetét demonstrálja, nem utolsósorban pedig egy kutatói önarckép rajzolódik ki az általam talán kevésbé reprezentatívnak olvasott kötetből. Igaz, abban a kivételes szerencsében volt részem, hogy közös munkáink jó része egymás dolgozatainak lektorálásából, azaz igen szoros összeműködésből állt, Kerényi több kötetét ismertetem, így az egész pályáról van áttekintésem, különös tekintettel arra, hogy jelen lehettem a kezdeteknél: emlékezetes volt bemutatkozó előadása az Irodalomtörténeti (azóta Irodalomtudományi) Intézetben, mikor is Wéber Antal aspiránsaként adta elő kandidátusi disszertációjának néhány tézisét. Aztán ebből nőtt ki a magyar XVIII–XIX. századi színháztörténet alapvetése, *A régi magyar színpadon* című monográfia (1981), amelynek egyes fejezetei továbbfejlesztve a Kerényi által „csupán” szerkesztett (a főszerkesztői tisztet átadta kollégájának) *Magyar Színháztörténet* első kötetébe (1930) kerültek be (ezt a kötetet én lektoráltam, s a legkevesebb munkám éppen Kerényi fejezeteivel volt).

Egyszóval az említett kötet azáltal lesz valóban tanulságossá, hogy szerzője elkötelezetlenül szavaz egy művelődéstörténetbe átcsapó irodalom- és színháztörténet mellett: bemutatja, miként lehet az irodalom hétköznapjait (mindennapi életét)⁵ társadalomtörténetként fölfogni, továbbá az egyes művek háttéranyagának földerítése segítségével meddig lehet eljutni e művek referenciájának megnyugtató tisztázásáig, milyen körben lehet és érdemes kutatni, feltárni novellák, versek, színművek nem feltétlenül „irodalmi”, „művészeti” forrásait, és ezek mennyire járulnak hozzá (és hozzájárulnak-e?) az irodalmi vélelmezett elemzéshez. Ha úgy tetszik, a mikrotörténeti vizsgálatok hasznossága tétetik patikamérlegre, ha úgy tetszik, az demonstráltatik, hogy egy irodalmi mű (adott esetben egy Mikszáth-regény, esetleg egy novella) miként kerül át egy másik „jelrendszerbe”, a színházéba, és nemcsak egy magától értetődő „fordítás” igazolódik, hanem az is, hogy az ízlésváltozás során a fordítók milyen aspektusból szemlélik a Mikszáth-oeuvre-ét, esetleg az a szemlélet miként van kitéve „irodalmon kívüli” (például politikai) igényeknek, de közönségpszichológiaiaknak is (kívánta-e a közönség a happy endet a Mikszáth-dramatizálások során, különös tekintettel az egyszer már alaposabb feldolgozást igénylő, később színházigazgatóvá előlépő Harsányi Zsolt esetére, aki regényes művészetrajzok sikeres auktoraként is szerepelt, érdekes módon a Kerényi kutatta, sajtó alá rendezte Petőfi és Madách sem kerülhette el sorsát e téren!); s itt jegyzem meg, hogy a magyar színháztörténet „befogadáselméleti” fordulata szintén elsősorban Kerényi tevékenységéhez fűzhető: igen jellemző, hogy ide vonatkozatható tanulmánya 1974-ben(!) jelent meg, méghozzá történettudományi folyóiratban, a *Századokban* (*Az első magyar hivatásos színtársulat társadalmi kapcsolatairól*).⁶ S ha egyáltalában nem széttartó módszerek, részdiszciplínák „minta”-szövegei sorakoznak egymást követőleg a kötetben, mégis állítható, hogy önmagában sem nem érénye, sem nem hibája az, amit mások módszertani eklekticizmusnak neveznek, részint azért, mert nem egyetlen tanulmány keretein belül csapong szerzője a különféle iskolák kínálatai között, mint teszik azt ma-napság oly sokan (mintegy olvasmányaikat fölmondva), részint meg azért nem, mert tárgykör, anyag ugyan nem határozza meg eleve a választott metódust, hanem lehetővé teszi a találkozást, írjuk ezúttal így, a sosem transzparens elmélet és a feldolgozott adatok között. Kerényi úgy tesz, mintha a XX. század elméleti váltásai nemigen érintették volna

5 A vándorszínészek hétköznapjairól szerkesztett antológiát Kerényi, címe Katona József egy drámáját idézi: *A borzasztó torony. Képek a magyar vándorszínészet világából*. Budapest, 1979.

6 Utóbb tanulmánysorozat készült a tárgykörből: *A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848)*. Irodalomtörténeti Közlemények 1980. 428–444., *A Nemzeti Színház és közönsége (1848–1849)*. Uo. 1982. 686–699., *A magyar hivatásos színészet főrangú pártolói*. In: *Arisztokrácia, művészet, mecenatúra*. Szerk. Czoma László. Keszthely, 2000. 67–78.

meg, itt és másutt közölt dolgozataiban Horatiusra (Vörösmarty dramaturgiai dolgozatait elemezve), Lessingre, a ma inkább csak a színháztörténészek egy része által hivatkozott Bayer Józsefekre sokkal többet utal, mint a kortárs színházelméletek írásaira. Ennek oka abban is lelhető, hogy Kerényit ugyan érdekelték a kortárs drámák, a kortárs szerzők⁷, de a velük való foglalatosságot, a kritikákat átengedte másoknak, mint ahogy az általa szerkesztett *Színháztörténet* „elméleti” fejezeteinek szerzőjéül Bécsy Tamást kérte föl, azt a Bécsy Tamást, akit egyébként egy szép tanulmányban értőn méltatott.⁸ Mindazonáltal a ki nem mondott elutasítás nem olvasatlanságot jelöl, a színházi üzem XVIII–XIX. századi történetének munkálatai során Kerényi egyként nézett szembe irodalom- és történettudományi problémákkal, imagológiai kérdésekkel, a komparatiztika fölvetette szempontrendszerrel, az intézménytörténeti kutatásokkal: és egyáltalában nem a nála meghatározó levéltári feltárások akadályozták meg a vágyott, de nyilván diszciplínánkban sosem teljesen megvalósítható (amennyiben megvalósulna, az már nem irodalomtudomány lenne) egzaktitás követelményeinek(?) érvényesítését, hanem ahhoz ragaszkodott, amit a hátlap szövege „történeti látásmód”-nak nevez.

Itt újabb – ugyan nem kitérő, mégis kissé távolabbról közelítő – fejtegetésre van szükség ahhoz, hogy – amennyire lehetséges – meggrajzolhassuk Kerényi kutató pályájának ezt a lényegi szegmensét. Minthogy nemcsak magyar, hanem történelem szakot is végzett, számos (igen, számos!) pályatársától eltérően nem jött zavarba, ha társadalom-, intézmény-, „mikro”-történeti bűvarkodásai közben élnie kellett a történettudomány szókincsével és fogalmával. Közhelynek tetszik, de ő tudta, mi az allodium, a majorsági gazdálkodás, a XVIII–XIX. században hogyan működött a Helytartótanács, a vármegyrendszer „bürokrácia”-ja, mint készült egy adásvételi szerződés, a birtokok, örökségek körüli pereskedések milyen fázisokban zajlottak és így tovább. Ez azonban csak szükséges előfeltétele a „történeti látásmód” érvényesíthetőségének. Az a jogos szkepszis, amely a reflektálatlan rekonstrukcióban jelöli meg a szövegek, a folyamatok, a különféle emberi és hivatali kapcsolatok kutatását és bemutatathatóságát, nem Kerényi sajátja, jóllehet alaposan utánajár egy hivatali akta, egy beadvány, egy perirat, egy „körözés” élettörténetének, továbbá annak, melyik hivatal, melyik hivatalos személy milyen ügyben kompetens, hogyan működött össze (amennyiben összeműködött) a korszakban meglehetősen hierarchikus rendszer, illetőleg mennyire volt áttekinthető és/vagy áttekinthetetlen a korszak szereplői számára. A megannyi részletkutatás, filológiai eredmény, amely Kerényi állhatatos, lassú olvasásának erényeiből származtatható, nemcsak a kritikai kiadások sajtó alá rendezésekor gyümölcsözőt, hanem arra is rávilágított, hogy minden műalkotás, lett légyen az kurta vers, néhány lapos novella, egy meghatározott műfaji, színművekben élénk kerülő csoport (színjáték-„típus”!), de akár egy társadalmi eszme, amely színházi-művészeti nyelvre van/lesz áttűtetve (mint amilyen a Nemzeti Színházé!), többtényezős vonatkozásokkal bír, olykor különféle részrendszerekbe tagolódik szét. Mindazonáltal analízis és szintetizáló kísérlet messze nem a végső bizonyosság, a nézeteiket összegző bölcsesség kategóriájába lép át egy kutatási szakasz lezárulásakor, hanem a „tudható”-t regisztrálja, nyitva tartva a további bírálat, megjegyzések, kutatások számára. Még egy elemét emelném ki Kerényi Ferenc akár elméletinek is minősíthető tudósi hozzájárásának. Hol lezárulni látszó, hol ismét fellángoló, nemegyszer végletes ajánlatokkal jelentkező állásfoglalások vitatják a „nyelvi műalkotás”-ok, de a kifejezetten előadásra, színpadi megjelenítésre szánt darabok referenciájának is helyét, jelentőségét, értelmezésének hogyanját az irodalomtudományban. Mintha újólag hadba szállnának az irodalom-

7 Az eltűnő drámai személyiség nyomában (1982 magyar drámáiról). Irodalomtörténet 1985. 289–313.

8 Egy eredeti gondolkodó emlékére (Bécsy Tamás). Jelenkor 2008. 685–689.

történet és az irodalomtudomány hívei⁹, ez utóbbiak (fogalmazzunk itt végletesen és igazságtalanul) az irodalomtörténetet alacsonyabb rendűnek tartanak az irodalomtudománynál, az irodalomtudományt átfogó-összegző fogalmába sorolván az irodalomtörténetet, az irodalomelméletet és nemegyszer az összehasonlító irodalomtudományt. A kérdés nyilván csak monografikus igényű, terjedelmes „vitairat”-okban tárgyalható, az utóbbi időben akadt olyan pamfletszerű kötetke, amely egy kutatót megfosztani vélt irodalomelméleti besorolásától, az irodalomtörténetben jelölve ki számára egy eléggé ellentmondásos helyet. Más kutató viszont teljes joggal érzékeltette, hogy az irodalomtörténetnek (általában) többen kidolgozták az elméletét (Horváth János magyarirodalom-ismerte, irodalomtörténete nemcsak fogalmilag írta körbe tárgyát, hanem ezeknek a fogalmaknak jelentését is újrafogalmazta, hogy szembesítse azzal a kronológiai sorral, amely történetét áll össze a rendezésben), nem választották el a műfajelmélettől (például), s akár Babits Mihály, akár Szerb Antal vállalkozásaira vetünk bármily futó pillantást, az elméleti alapvetés mintegy az önértelmező előszó funkciójában teljesíti a paratextussal szembeni követelményeket. Önmagában a kronológia még nem biztosítja a történeti látásmódot, a nyelvhasználatok kezdeti szakaszában az „etimológiák”, a jövevényszavak kutatása még nem történeti, hiszen a szinkron nyelvvállapotról támaszkodva nem számol azzal, hogy a történeti nyelvészet a nyelv minden rétegében hosszan lezajló változásokat nyomozza, ideértve a nyelvi érintkezéseket – ha lehetséges – valamennyi, nemcsak a szoros értelemben vett nyelvészet diszciplínájába sorolandó forrásait. Hasonlóképpen irodalom- és történelemkutatása más-más kompetenciákat tételez föl, de a kutatások valamilyen összehangolása, annak el/felismerése, miszerint egyetlen költő, mű „története” sem előzmények, kortársi viták, hozzájárulások, ismeretek és félreismerések/félreismertségek nélküli, valamint „hatástörténet”, befogadástörténet, kapcsolattörténet nélkül szegényesebb, hiányosabb, és könnyen vezet látványos tévesztésekhez. Itt mindjárt (nem védekezésül) kijelentem, magam sem hiszem, hogy lehetséges folyamatok (beleértve alkotáslélektani folyamatokat), múltbeli irodalmi események tökéletes, „hibátlan” elbeszélése, azt sem hiszem, hogy egy mű valamennyi(?) forrása, előzménye birtokában tévedhetetlen, megdönthetetlen bizonyítékokhoz jutnánk egy szerző, egy mű értelmezésére. Azt azonban váltig állítom, hogy efelé lehet és kell törekedni, még akkor is, ha tudásunk mindig részleges marad, a változó idők változó szokásrendszere nem könnyíti meg a teljességgel hiteles újramondást, a belenyugvást egy leírás „hibátlanságának” elfogadásába. A filológia, még az oly körültekintő, megfontolt, mint Kerényi, csak egy bizonyos határig képes hatolni, ha rekonstruál. Az azonban elképzelhető, hogy valaki annak tudatában végzi kutatásait, miszerint tisztában van időbeli elválasztottságával, számon tartja, miszerint több évszázad, több évtized kutatásai más-más „kontextus”-ban léteztek; hogy bármennyire új is az anyag, amelyet levéltárak mélyéből sikerült előbányászni, a kutatók és kutatások egész sora előzte meg munkáját, mint majd utána sem lesz kevesebb (remélhetőleg) a kutatók, a kutatások száma: így legalább kettős vonatkoztatásrendszerben tevékenykedik. A leginkább nyilvánvaló: saját kora, amelynek egyes irányait elveti, másokat helyesel, egyes metódusokat a magáévá birtokol, megint másokat legfeljebb vitapartnernek tekint. Arról azonban nem mond le, hogy minél több

9 Egy kézikönyv szerint a 20. század az irodalomelméletek százada, a 19.-ben az irodalomtudomány lényegében a filológiát, a forráskritikát és az életrajzot jelentette. A 20. század vége azonban fordulópont az irodalomban is, az irodalomelméletben is. A könyv mint médium elveszíti hegemóniáját, az irodalomelmélet immár elképzelhetetlen csupán szövegelméletként, előretör a kultúrelmélet és a tudományközi megközelítés. Az irodalomelmélet úgy igazolhatja jogosultságát, hogy következetesen és állandóan alkalmazkodik kutatási tárgyához. *Literaturtheorien des 20. Jahrhunderts*. Hrsg. Ulrich Schmidt. Stuttgart, 2010. 10.

ismeretre tegyen szert a kutatás tárgyáról, megvizsgálja, mit jelentettek egyes szavak, gesztusok, írásmódok, a verbális meg a nem verbális kommunikáció eszközei, miként viszonyultak a maguk közegehez, mit éreznek/éreztek sajátjuknak, mit idegennek. Aligha állítható, hogy nem lehet tudatosítani a kutatásban ezt a kettős vonatkoztatási rendszert, még egyszer, az időbeli elválasztottságot, mint ahogy ezt Kerényi is minden esetben megteszi. (És csak zárójelben, mintegy mellékesen jegyzem meg: nem lehet nem kihallani néhány dolgozatában, hogy az adatok tisztelete, értékelése, értelmezése mellett mily sok – persze nem megsemmisítő – iróniával mutatja be a tanulmány főszereplőjét, olykor azt a közeget is, amelyben a szereplőknek élniük adatott. A biedermeier keretben megtörtént váltóhamisítás az akkoriban közeli rokoni szálakkal összekötött pest-budai irodalmi életbe robbant, a rokonok nem tudtak semmit, úgy tettek, mintha semmit nem tudtak volna, feladatoknak vélték: Csajághy Laurát beszéljék rá arra, hogy Vörösmarty Mihályhoz menjen feleségül, majd Csapó Etelkéről tudjuk meg, valószínűleg kedvesen mosolygott a belé szerelmes(?) ifjú poétán, Petőfi Sándoron.) Az irodalomtörténetnek ezek a hétköznapjai, a kis történetek felidézik azt a közeget, amelyben – adott esetben – Vörösmarty és Petőfi versei születtek, szembesítik a jóval később kiadott, a korszakot emlékezve felidéző emlékirattal, amelynek hírértéke nem csökken a hangsúlyozottan szubjektív (önigazoló) előadásra ráismeréssel, inkább – lévén Petőfi is, Vörösmarty is érintett – a befogadástörténet, a hatástörténet adalékai közé illeszkedik. Mindazonáltal a különösség, a rendkívüli, sőt rendhagyó eset a korszak egyneműsége ellen érv, de emellett, hogy a fenséges stílustartományában tartott (irodalom)történeti tanulmány nem feltétlenül az egyetlen lehetősége az irodalomtörténetnek, egy inkább szó szerint, mint bölcseletileg értett „vidám tudomány” időnként többet világít meg a csoportosított adatokról. A cím: „Biedermeier váltóhamisítás, a háttérben költészettel”; a dolgozat megfontolandó tanulsággal jár, nemcsak az igyekvő kutatás olykori eredménytelenségét, tévútjait vázolja föl, nem pusztán összeszövődő irodalmi-személyes viszonyokat láttat (Szendrey Júlia féltékenységét a korán elhunyt Csapó Etelkére), hanem mintegy kilépve a krónikás modorból, de nem belépve a bölcselet földjére, a filológia tanulságát a kijózanításban nevezi meg: „A XX. század végének embere azonban tudja, hogy a valóság mindig izgalmasabb a kifényesített legendáknál.” S ez részben az úgynevezett kultusztörténeti kutatásokból is származhat (Kerényi a Petőfié mellett Déryné önlegendásító igyekezetét is bemutatta), részben az a tapasztalat, amely az ideológiául szolgáló (irodalom)szemlélet elleni küzdelemből eredeztethető. Kerényi megfontolt előadásából arra hivatkoznék, mint foszlatja szét a magyar nyelvű színjátszás kezdetei köré szőtt tévhitet. A *Déryné* című film is olyan magyar–német szembenállást vitt színre, amilyen valójában akkor nem létezett, de a magyar színháztörténeti kutatás meglehetősen szemérmességgel kezelte a pesti Német Színház elleni tüntéseket az 1840-es esztendőkből, meg azt is, hogy e színház 1847-es leégése korántsem gyászhangokat szólaltatott meg a magyar nemzeti mozgalom egyes reprezentánsaitól. Széchenyi István beavatkozása (nem a Német Színház mellett, hanem a kulturális többszínűség érdekében) a tüntető „ifjúság” ellenszenvét hívta ki. Általában véve, Kerényi Ferenc Európa történeti felosztását tekintve elsősorban a Kosáry Domokos konstruálta modellt veszi át (itt volna vitám, ámde ezúttal Kerényi Ferenc munkásságának méltatása és kontextusába helyezése a célom), kitekintéseiben a magyar művelődésnek „nyugati”, illetőleg közép-európai „körtődését” igyekszik prezentálni, és ennek segítségével kerüli el, hogy egy csábító nemzeti nagyelbeszéléssé torzítsa a magyar irodalom- és színháztörténetet, jóllehet mindkettő historikumából érkezhettek efféle késztetés. A nemzeti színházi eszme etikai és anyanyelvi költőiségét szemrevételezi, és ezt körvonalazva irodalmi vagy stílusirányokat, magatartásmintákat emleget, mint olyanokat, amelyeknek szerep jutott a följebb említett eszméhez vezető út létrehozásában. „Ennek következtében – állítja Kerényi – az alkalmi társu-

latszervezés következő szakaszában megfigyelhető, hogy az internacionálisan új embereszmény (legyen szó akár az érzékeny emberről, az antikizáló héroszról vagy a romantika zsenijéről) – a befogadás anyanyelvi meghatározottsága miatt – azonnal nemzeti változatokban jelenik meg a színpadon; gyakran fejlettebb színházi kultúrák jelenlévő képviselői ellen harcolva, de letagadhatatlan minták alapján. Így adott impulzusokat az olasz színjátszás a Comédie Française létrehozásához, az udvari barokk teátrumi kultúra olaszossága, majd francia klasszicizálása II. József 1776-os dekrétumához, amely a Burgtheatert Hof- und Nationaltheaterré nyilvánította. Ma – szemben a romantikus színháztörténet kirekesztőleges szemléletével – a színházkultúrák együttélését és egymásra gyakorolt kölcsönös befolyását vizsgáljuk, amely olykor egész hatásláncolatok kialakulásához vezetett, például a német nyelvű színjátszásnak a magyarra, emennek a szerbre és a bolgárra gyakorolt hatása révén...” Másutt szintén hatások-befogadások összeszővődöttségére derül fény, amely a kutatási területek jobb műveléséhez és a legendaképzéshez/képződéshez egyként szolgáltatott érveket. A Dugogonincs András népszerűsítette eredetmítosz elemzését bevezetve nem magyar sajátosságként, nem magyar tévútként jelenik meg a nemzetszármaztatás mitologizáló szépirodalomba szerveződésének eszméje és gyakorlata, a magam részéről valamennyi kelet-közép-európai eszmetörténetből tudnék példákat felsorakoztatni. Kerényi a „nemzeti önazonosság” érdekében folytatott küzdelmeket emlegeti: „Olykor egymás ellenében, olykor fájdalmas harcban korábbi mítoszaikkal” vívták – teszem hozzá – nyelvészek, történészek, írók ezt a küzdelmet. „A nemzeti önazonosság új hullámát erősítette a nyugat-európai plató tudományosságának érdeklődése az észak- és kelet-európai kulturális periféria iránt, ahol földrajzi, etnográfiai, összehasonlító nyelvészeti kutatásai számára ideális terepet találhattak. Mindez együtt járt – a régi források kritikája mellett – a forrásbázis jelentős bővülésével (...)” Annyit közbevetőleg azért megjegyeznék, hogy a XVIII. század második felének lengyel irodalma nem vonható a „kulturális periféria” körébe (legföljebb „földrajzilag”), mind a szorosabb értelemben vett szépirodalmat, mind a zsurnalisztikát tekintve teljes műfaji rendszer épült ki, s eszmetörténetileg szinte kronológiailag és terminológiailag egyidejűnek mondható a francia irodalommal. A továbbiakban aztán igen fontos – összehasonlító – megállapítások következnek: „A történelmi Eurázsia újrafelosztásának, a minél dicsőbb ősök felmutatásának vágya a nyomott jelen ellenében továbbra sem nélkülözte a mitikus elemeket, a tudatformák feudális osztatlansága pedig ehhez hozzáadta az irodalmiasság eszköztárát. Az igyekezet nemcsak a birodalmak kreálásán (Magna Hungáriától Nagy-Moráviáig) érhető tetten, hanem akár a történelmi források és nyelvemlékek hamisításán is.”

Amit ehhez hozzáfűznék: a történet a XIX. században folytatódik, nem egy esetben ma sem ért véget. Meg az, hogy Kerényi leír, nem ítélkezik, összehasonlít, együtt lát, nem megró, előadását nem homályosítja el a mienk meg az övék szembeállításán alapuló, erőteljes hagyomány. S ha kétség merülne föl, az idézett sorokból (meg a tanulmányok egészéből) kiteszhet, hogy Kerényi csupán az „anyagra” burjánzó „elmélet”-től tartózkodik, az elméleti szempontot, leginkább a kortársi, azaz egykorú elméleti megfontolások rekonstrukcióját mellőzhetetlennek véli.

Ami azonban ennek a rekonstrukciónak természetét, „igazsága” fokát, érvényességét illeti, ott inkább az esettanulmányokból olvashatjuk ki a tanulmányíró feleletét, mint tételes megfogalmazásaiból. Meglehető tartózkodással fogadja a tételek bizonyítására odacitált irodalmi jelenségek sorát, hiszen egyetlen mű sem lehet pusztán ürügye egy elméleti tézis kibontásának. Kerényi Ferenc az ellenkező utat kísérli meg végigjárni: előbb alaposan feltárja a „terepet”, adatok egész sorát szembeviseli egymással, beleértve az előd kutatók eljárását, (vég)következtetéseit, módszereit, és csak aztán (alapos körbetekintés, körüljárás során) von le következtetéseket, nyitva hagyva a megnyugtató „megoldást”. Nem pusztán epigrammatikus zárás jellemzi tanulmányainak előadását (mint azt a biedermeier váltóhamisító históriájának végigkövetésében láttuk), olykor a zárás egy újabb

történet kezdete, mely már kívül esik az íráson, de amelyből megtudható, hogy a történetek ritkán érnek véget, feltűnhet egy-egy újabb szereplő, netán az utókor módosít, torzít, visszakérdez, nem hagyja, hogy abbamaradjon, ami egyszer, „in illo tempore”, elkezdődött. Kerényi „elbeszélései” szinte mindig egy történés „közepétől” indítják az eseménymondást, hogy valameddig eljussanak. Jókai „novellácská”-ját (*A karperec*) a kritikai kiadás látszólag alaposan megjegyzetelte. Elismeréssel emlegeti Kerényi, hogy a sajtó alá rendező jó munkát végzett. Ő azonban „a XIX századi irodalomtörténeti kutatások egy másik szálát idekötvén” továbblépett, a „novellácska” szereplőinek kilétére derített fényt, méghozzá meglepő módon Madách-kutatásainak eredményeit hasznosítva. Irodalom és történeti „valóság” konfrontációjakor tetszik ki, hogy miképpen fikcionálódott a valóban lejátszódott esemény, mit tudott az újság beszámolója, mi derült ki később. S az írás csattanóját az adja: miképpen lett a tragikus esemény három magyar szerző három különféle műfajú műve. Amit azonban kiemelni, a szó szerint ideírt mondat. Amiből arra lehet következtetni, hogy az irodalomtörténetbe/irodalomba jutó események szintén több szálon futhatnak. Hogy egy periódus eseményeinek nem pusztán egyféle kivételése létezhet. Hogy még egy kritikai kiadás sem elégedhet meg azzal, hogy egyetlen szerző közvetlen közegében mélyed el, nem árt, ha a vele kortárs szerzők közegébe is bepillant. Az irodalomtörténet is összefüggések rendszere. Hol bonyolultabbaké, hol látszólag kevésbé bonyolultaké. De minden esetben egymásra rétegződő eseményeké, s az író(k) tehetségén múlik, miképpen érznek rá, képzelik/képzeltetik el azt, ami történt, rekonstruálják, ami történhetett volna, s megcsillantják annak lehetőségét, aminek történnie kellett volna. Az író olykor versenyt fut kora történéseivel, és nem bizonyos, hogy ő lesz a győztes. A magyar drámák „kuruc” hagyományainak nyomába eredve a történelem csúcspontjára helyezi Szigligeti Ede *II. Rákóczi Ferenc fogsága* című drámáját. Igaz, minden műnek megvan a maga saját története, és e saját történet újra elbeszélése irodalomtörténeti feladat. Egyes művek története (magam több ízben találkoztam effélékkel) nem egy szerző alkotása, hanem az általános befogadástörténeti/elméleti premisszákon túl ki van téve nem irodalmi események viharos változásainak, amelyek a szerző és a mű intencióját fölerősíthetik, de éppen úgy ellene is dolgozhatnak, oly jelentésszerűen hívhatják föl a figyelmet, amely csupán e történeti/politikai stb. változások fényében lesz hangsúlyos. Kiváltképpen ez jellemzi azokat az alkotásokat, amelyek közvetlenül reagálnak országos (vagy helyi) fordulatokra. Kerényi szembesíti a Szigligeti-művet 1848/49 eseményeivel. S bár nemigen tudható, Szigligeti mikor kezdett bele a színmű megírásába, joggal feltételezhető, hogy témaválasztását Petőfi *Rákóczié* című verse is befolyásolta. Az 1848-as történelem és a színmű szövege egymásra „olvasása” alapján valószínűsíthető, hogy egy-egy mondat konkrét kortársi eseményre utal, így a mű megírásától az előadás céljából való benyújtásig tartó fázis több-kevesebb biztonsággal körülhatárolható. S egy fontos megjegyzés: „Azokon a pontokon, ahol a történeti források és a kuruc tradíciók hiányosnak bizonyultak, a drámaírói motiválást az európai és a magyar színjáték-hagyomány segítette.” Az 1846 óta a Nemzeti Színházban játszott Schiller-drámának (*Don Carlos*) jut ebben a folyamatban szerep. A továbbiakban montázsszerűen másolom ide, majd nem egymásra, a Kerényi-tanulmányból a mondatokat, érzékeltetvén az összeolvashatóság „dramaturgiá”-ját:

„A tükördramaturgia itt más célt szolgált. A Bálint gazda lócáján üldögélő Rákóczi a nemzeti egység nagy reményét is felvázolja, a reformkori érdekegyesítés mintájára.”

„Bármennyire is avatott és gyakorlott szerző volt Szigligeti, a történelem fordulatai kifogtak rajta.”

„Még nagyobb volt a változás a dráma szeptemberi benyújtása és az 1848. november 4-i ősbemutató közötti időszakban. Az ország lelkesedett Pákozdiért, és okult az öt nappal korábbi

schwechati csatából.” (Két zárójeles megjegyzés 1/ Természetesen Kerényi egykorú forrásokra támaszkodik, gondolatmenetét erősítendő. 2/ Kerényi volt az, aki 1998-ban, egy népszerű sorozat keretében kiadta a *Színművek 1848–1849-ből* című kötetet, benne a Szigligeti-színművel. Kutatás, textológiai tapasztalat, forrásfeltárás: mindez „eszköz” annak érdekében, hogy irodalom és történelem, intencionálás és befogadás konfrontációja sikeres lehessen.)

Ha továbbgondolnánk a Szigligetivel végződő Kerényi-tanulmányt, a XX. század elejéig juthatnánk el, Herczeg Ferencnek 1901-es *Ocskay brigadérosáról* volna érdemes hasonló módszerrel eltöprengeni, közjátékként Jókai regénye, a *Szeretve mind a vérpadig* (1882) jöhetne szóba. A tárgy- és motívumtörténeti kutatás nem azonosítható egy tematológiai jellegű leltárba vétellel, hanem lehetőség az inter- és pluridiszciplinaritás érvényesítésére. S mivel az irodalmi témák – állítja egy komparatistikai kézikönyv – nem utolsósorban a kultúra diszkurcuzsaihoz tartoznak, a tematológiának, azaz a tárgy- és motívumtörténeti elemzésnek megvan a helye a kultúratudományok körében.¹⁰ Megjegyzésemmel szemléltetném, hogy Kerényi tanulmányai magukba rejtik, ám sugallják az „elméleti” következtetések levonását, nemegyszer esettanulmányai modellül szolgálnak, ösztönöznek hasonló kérdésfeltevésekre, kutatási stratégiák kidolgozására.

Aligha merítettem ki Kerényi tanulmánykötete ösztönző tanulságainak példáit, s minthogy – erre Szilágyi Márton figyelmeztet – egyelőre nem rendelkezünk olyan bibliográfiával, amely valóban számba venné ennek a több évtizedes pályájának köteteit, tanulmányait, kisebb közleményeit, kritikáit, ehelyt csupán néhány – vázlatos – végkövetkeztetésre érzem feljogosítva magam, noha több Kerényi-művet az ötlettől a megjelenésig kísérhettem figyelemmel (többnyire lektorként).

1/ Az irodalomtörténeti/elméleti gondolkodás feltételezi, hogy a kutató nem zárkózik be egyetlen periódus, egyetlen módszer, egyetlen részdiszciplína szűk körébe. Jóllehet ma már problematikus akár egyetlen irodalomnak végigkísérése (mondjuk) az „ösköltésztől” a kortárs irodalomig, a több periódus búvárkodásába alászállás nem gátja az alaposabb stúdiumoknak, éppen ellenkezőleg, mind a tudománytörténeti ismeretek, mind a kézirat/levéltári kutatások (emlékeztetek arra, mint böngészte végig Kerényi a Pest megyei, fővárosi levéltárat), mind a kiadott anyagok újraolvasása egymás kiegészítői, egymásra vetítve hihetőbb korpéppel szolgálnak.

2/ Nem szükséges főfoglalkozású komparatistának lenni ahhoz, hogy egy kutató a komparatistikát a határátlépések diszciplinájaként fogja föl. Az irodalom határai ilyenkor a színház, a társtudományok és a társművészetek felé nyílnak ki, itt nemcsak a kiteljesedő korpéppel érvelnek, hanem Kerényi tanulmányaiból következőleg az intertextualitással, a szöveggént fölfogott kultúrával is, mint amelynek keretén belül keresi az elemző az irodalom helyét és sajátlagosságát. Nyilván a színház- (kevésbé a dráma-)történet felől kapta Kerényi az első impulzusokat.

3/ Hogy mi az irodalmi tény, persze vitatható, az is, van-e ilyen. Az adaton kevésbé szoktunk vitatkozni. Azok helyi értékén inkább. Érdemes ilyen szempontból végigolvasni a Kerényi készítette kritikai kiadásokat, de ezt a tanulmánykötetet is, mint nő meg vagy mint jelentéktelenedik el (esetleg ugyanaz az adat) a különféle tanulmányokban, a megközelítés céljától, módjától, az igénybe vett „eszközök”-től függően.

4/ Az előbbivel összefüggésben további szempontok merülnek föl a kontextus(ok) minémúsége vitatásában. Mi szükséges a megértéshez? Elegendő-e csupán a nyelvi műalkotás szövege? Ebben a dolgozatban nem érintettem az írói életrajzok hasznosságát, irodalomtörténeti jelentőségét, viszonyát az életműhöz, jóllehet Kerényi Ferenc

¹⁰ Angelika Corbineau-Hoffmann: *Einführung in die Komparatistik*. Berlin, 2004. 139.

elemzései a Petőfi-életmű köréből, a kritikai kiadás, az életrajz nemcsak a szerző azonossága miatt tartoznak szervesen össze, hanem a jobb Petőfi-ismeret, a legendaoszlató tudományos tevékenység okán is. Nem arról van szó, hogy Petőfi „önéletrajzi” költő-e. Inkább a Kerényi-művek segítségével arra volna érdemes választ keresni, mennyiben segíti például a Petőfi-életrajz a Petőfi-életmű elhelyezését a magyar és a világirodalmi kontextusban.

Itt abbahagyom a következtetések felsorolását, ehelyett összegzésül a hátlapszövegből egyetlen összetett szót emelek ki, amely az egyelőre még teljességében fölméretlen életművet jellemzi: problémaérzékenység. Mivel Kerényi nem pusztán a kutatás fehér foltjaira figyelt, nem kizárólag adatközlőként segített, hanem főleg olyan irodalomtörténész-gondolkodóként, aki mindig a megközelítendő *problémát* kereste, gondolta és gondolkodtatta el azokkal, akikhez szólt.

Kassai Zsigmond

A szép és a semmi

(Marno János: a semmi esélye)

„A műalkotás mintegy telítve van érvénytelenített jelentésekkel, és mint ilyen, jelentéstaszítóként működik. A műalkotás üzenete az az üresség, ami a sajátja” – írja Erdély Miklós a *Marly tézisek* című művészetelméleti szöveggyűjteményében éppen harminc évvel ezelőtt. Marno János költészetének talán egyik legszembetűnőbb vonása válik értelmezhetővé ezeken a mondatokon keresztül: az a törekvés, mely a jelentésnélküliség, az üresség nyugtalanító szépségeszményét közelíti.

Marno költészetéről bátran mondhatjuk, hogy nem rendelkezik központi értelemkonstrukcióval, nincsenek úgymond meghatározható témái, és ennél fogva talán külön-külön értelmezhető Marno-versek sincsenek. Szövegfolyam van. Szövegek olyan láncolata épül a szemünk előtt, kötetről kötetre, amelyben a motívumok egymásba hajlanak, egymásra utaltak, és ebben a spirálisan építkező ismétlődésben mind komplexebben, mind tömörebben tárul fel a műalkotáshoz lényegileg tartozó üresség, jelentésnélküliség. Marno János egyik esszéjében úgy fogalmaz, hogy az autentikus mű „önmagán túli célja, ha egyáltalán van, összpontosítani a szellemi-és-zsigeri figyelmet arra az ürességre, (jelentés-nélküliségre), amely a tulajdon valóságának megteremtésével odakint, az »elfogyasztott valóságok« (J. A.) helyén támad.” Nos, ez a „tulajdon valóság” az, ami a versekben egymásra épülő motívumok révén kibontakozik. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy minden olyan kísérlet, ami a motívumok közös-jelentésbe olvasására irányul, eleve kudarcra van ítélve, mert éppen e költészet lényegszerű vonásáról nem vesz tudomást. Arról, hogy a versekbe beleomló valóságdarabok a *jelentésnélküliség*, ha szellemeskedni akarnék, a *semmi esélyét* készítik elő. Aki ellenben azt állítja, hogy Marno költészete számára áttörhetetlen, valószínűleg közelebb jár annak megértéséhez, mint gondolná.

A *semmi esélye* tehát – ahogy korábbi Marno-kötetek is – hasznavehetetlen amolyan könnyű, délutáni olvasmányként. Nem afféle lapozgatható versgyűjtemény ez, amelyből, ha tetszik, elolvassunk egy-egy szép darabot, és akkor aztán jól megéljük az áhított esztétikai szépséget. A kötet egyben olvasandó, vagy legalábbis így érdemes olvasni. Folytatólagosan, akár egy regényt vagy elbeszélést. Mert – amint utaltam is rá – a kötet darabjai egyként, önmagukban bajosan értelmezhetők. Sőt, ha durvább megfogalmazást keresnek, azt mondanám, hogy az egyes versek alig-alig állnak meg önállóan. Annyiban állnak meg, mint egy jó mondat egy jó regényben: szép, lehet neki örülni, ám kiragadva a kontextusból egy arasznyival sem visz közelebb a lehetséges egész megragadásához.

Nem véletlen, hogy a regénnyel példálózom itt. Marno János előző kötete, a *Nárcisz készül* és ez a mostani szorosabb egységet alkot, mégpedig bizonyos értelemben narratív egységet, amely a benne játékba hozott jellemző motívumok által kapcsolódik a marnói életmű egészéhez. Talán túlzás lenne történetről beszélni, hiszen cselekmény nem rajzolódik ki a versekben, inkább csak az elbeszélhetőség látszata merül fel a töredékes cselekményelemek és az illékony szereplők által, amelyek bizonyos mértékig függetlenítik magukat a lírai beszélőtől. A *semmi esélye* szövegeiben az előző kötetben megismert szereplő, Nárcisz tér vissza. Gondolkodik, érez, cselekszik, térben létezik és interakcióba lép, ilyen módon folytatója az előző kötetben megindult narratívának.

„Mintha sétáját kezdené a kertben.” (12. o.) „Nárcisz ma nem kíván szembenézni a halállal, / ellenben behúzódik az árkádok / alá, ahol a kövek fittyet hánynak a roppant hőségnak.” (55. o.) „Nárcisz viszolyog a gondolatától, amelyek / álmában szállást adott az elméje, / míg ő pizsamában igyekezett / volna kivetkőzni, vagy korszerűbben / szöveget kibontakozni.” (56. o.) „Toncsi golyót ereszt Nárcisz lábába, ott, / ahol pizsamanadrágja szárának / vége szakadt.” (75. o.) Ezek a részletek jól mutatják Nárcisz karakter-, illetve szereplőjellegét. Olyan szereplőt látunk ráadásul, amely többé-kevésbé azonosítható. Szélsőséges esetben még az is megjegyezhető, hogy Nárcisz a versek születésének pillanatában éppen annyi idős, akár a szerző.

Amiről áttételes módon értesül az olvasó: „Karcú / kaszópók sétál át Holanon, / s Nárncisz ma Holant is halálosan / urja. S ebben semmi furcsa. Maholnap / annyi lesz, mint a cseh hatvanötben, / kijárva még az utcára, lányával / karöltve a szívében.” (21. o.) A gyakran emlegetett Vladimir Holan, Marno szellemi rokona 1965-ben éppen hatvanéves volt. Ez az utalás azonban ellenáll az autobiografikus értelemdadás premodern igyekezetének, mindössze jelzi, hogy a mulandóság, ha másként nem, fogalmi szinten elkerülhetetlenül bejátszódik a szövegvalóságba.

És valóban, a versekből bontakozó narratíva, ha lehet ilyet mondani, a visszahúzó és kibontakozás, megsemmisülés és újjászületés dialektikájaként rendeződik el. Nárncisz, a vers tükrében önmagát meglátó alakmás alighogy elkészül (a kötet munkacíme *Kész Nárncisz* volt), máris búcsúzóban van, hogy átadja a helyét egy reményteli, ám azonosítatlan másiknak: „Búcsúzóban / Nárncisznál a Szellem, mely hol benne, / hol egy képmásában öltött testet, / vagy nyiltabban szólva: kétségbeesett, / s most visszavonulna. Neheztelése / mégse gondoljon az ember; gondoljon / azonban újabb esélyre, melyben / a zuhanás értelmet nyerhet.” (13. o.) A Szellem búcsúzása Nárncisz kiüresedését, távozását készíti elő, az újabb esély pedig a Nárnciszból előbújó, újjászülető másiknak készít helyet. Ez az alakatlan másik versről versre, ciklusról ciklusra csempészi be magát az alakuló narratívába, és amilyen észrevétlenül kerül elének itt-ott, olyan váratlanul uralja el végül a szövegfolyamot.

A hetedik ciklus elején, vagyis éppen a kötet közepén járunk, amikor ez az addig lényegében csak lappangó entitás hirtelen nevet szerez magának. Anna lesz a neve, ám a név forma csupán, a mögötte felsejülő létező nem rendeződik össze, nem egységesül. Anna nevesült entitásként továbbra sem válik rögzített karakterré, mint Nárncisz, csak látszólag lesz az. Ide-oda ugrál, szerepeket vált, Anna hol ez, hol az, végső soron pedig sohasem derül ki róla, hogy kicsoda. Ennek a rögzítetlenségnek pedig az emlékezéshez van köze. Ahhoz, hogy a mulandóság felismerésével együtt jár a mind gyakoribbá váló emlékezés, pontosabban szólva az a tapasztalat, hogy a visszaidézhető emlékek hol ezt, hol azt jelentik az emlékezőnek, vagyis lényegük szerint bizonytalanok: „Anna mint forma s a forma mint tartalmaink / fojtogatója, melyet szöbe hozva / szengolyónk issza a levét. Vagy ontja magából, mint ömön emlékezetét, / mely az idők folyamán látszott csupán megszilárdulni imitt-amott benne,...” (119. o.)

Anna névként való felléptetése a narratíva szempontjából ironikus gesztusnak látszik. Hiszen amíg Nárncisz azonosítható, rögzített karakterként formálódik a szemünk előtt, addig Anna illékony, tűnékeny megjelenésével szétrobbantja az elbeszélhetőség látszatát. Mintha erre figyelmeztetne az Annát névként beléptető vers: „Anna nem Karenina, azt régen olvasta / Nárncisz, a vonaton, melyet gőzmozdony / húzott még, vagy tolt éppen fölfelé, / emelkedőn, s amely olvasatában / feldarabolva a nőt kivasalta.” (99. o.) Anna nem regényhős, hanem önmagát folyvást megújító és kiüresítő jelölő. Mindazonáltal annyiban szereplőként viselkedik, hogy – akárcsak Nárncisz – képes az interakcióra. Sőt voltaképpen ezek az interakciók éltetik. Anna létezése abból nyer igazolást, hogy véleményt alkot, ezáltal hatást gyakorol: „Anna / fitymálja szárnyaló szavunk, odaránt / ajkához s szájunkba rágva fintorog, oda a bátorságunk, inunkba szállt,...” (147. o.) Anna reflektál, kötekedik, beszél, identifikálja magát, megsértődik, mindezt pedig azért teszi, mert csak így biztosítható a felszínen maradása, ami egyszersmind biztosíték a mulandó és emlékező Nárncisz fennmaradására is.

Anna alakváltozásai termékeny táptalaját adják a jellegzetes marnói humor sarjadásának. „Anna született Szalainé a szemünkben, / reggel arra riadunk, hogy ott ül egy / karszékből, úgy kartávolságra tőlünk, / bomlásunk tanújaként, szalmaszökén, / lucskos lámpafény gyanánt. Mintha egy gyár / mellett haladnánk el egy rángatózó / villamoson, melyen Annánk egykor, mint / kalauz teljesített szolgálatot, ha szabad így fogalmaznunk.” (127. o.) – A *Mélyszegénységben* című ciklus indul ezekkel a sorokkal, és itt, ezekben a szövegekben válik láthatóvá legerősebben az a gyakorlat, hogy a versekbe beleomló képszerű valóságdarabok olyan ironikus nyelvi konstrukciókba állnak össze, amelyek fityiszt mutatnak a köznyelvben rögzült kliséknek. Marno verseiben így a köznapiság értelme nemhogy útját állja a nyelv hajlíthatóságának, hanem éppenséggel generálja azt. A versekben a tárgyi valóság nyelvívűvé válik, az egyezményesen rögzített jelkapcsolatok pedig szabad asszociációk előidézőivé. És az olvasó ezeken keresztül maga is bevonódik a szöveg tulajdon valóságának megteremtésébe.

(Palimpszeszt Prae.hu, Budapest, 2010)

Alföldy Jenő

A törzs szavaival

Vári Fábián László: Jég és korbács (versek 2002–2010)

*Szavak, öreg szavak, mi,
kik egykor létre hoztuk,
lépteit kormányoztuk:
merjen hittel haladni;
(...) együtt! bár űzöttként
futuán együtt maradni!*

Illyés Gyula: A törzs szavai

Verseivel, cikkeivel és nyilatkozataival – közéleti emberként s főiskolai tanárként is – hasonlóan értékelhető munkát végez Kárpátalján Vári Fábián László, mint a nemzet sorskérdéseivel idehaza szembenéző költőink, például a mottóban idézett Illyés Gyula. A most hatvanadik évéhez közeledő költő törekvései több ágon is találkoztak a hazaiakkal: Nagy Lászlóval, Csoórrival, Tornaival, Ratkóval, Budával, Utassyval, Kiss Benedekkel – említhetnék másokat is, akiknek költészete érzékelhető nyomot hagyott Vári Fábián versein, vagy rokonságot jelzett velük. (Ideidézhetném például Csanádi Imrét; az *Egy hajdani templomra* költője ugyancsak mélyen merített a hazai műveltség múltjából, mindenekelőtt a reformáció poéziséből, a népköltésből s a társművészetekből. A kora egyik legmodernebb költőjét, az ősi motívumokat még a lettrizmussal is egyesítő Szilágyi Domokosról sem feledkeznek meg.)

Fábián az irodalomtörténeti régmúltból táplálkozva hoz sok újat a lassanként egységesülő nemzeti literatúránkba: sajátos kárpátaljai színekkel – részben maga gyűjtötte, énekelhető népdalokkal, népdallalakkal, illetve helyi variánsokkal – gazdagította, gazdagítja az egyetemes magyar költészetet.

Kiemelném kapcsolódását a kuruc költészet hagyatékához, nem csupán a nyelvben, a formákban, hanem megszólalási módjában is. A könyv utószavaként közölt riport keretében (beszélgetőtárs: Penczkófer János) remek kis esszét rögtönöz a bujdosó kurucok, szegénylegények és peregrinus diákok idején, illetve az ő „közreműködésükkel” is keletkezett s fennmaradt népdalokról. Kimutatja, hogy ezeknek a több száz éves kesergőknek, búcsúdalogoknak, haza- és szabadságsíratóknak talán leggyakoribb szava a *bánat*. De nemcsak ezt vette át sokat szenvedett, hol ide, hol amoda csatolt, de a szabadság tűzfészkenek is nevezhető szülőföld örökségéből (melynek ágai elindáznak Sárospataktól Szatmárcekéig, az Alföld, a Párcium és Erdély délibb és keletibb sarkaiig, sőt, ha a *Nyugat* címlapján látható Mikes deákra pillantunk: fővárosunkig), hanem a helyesen értelmezett kurucosságot is. Ez pedig ismeri a szabadságtörekvések kockázatait és szépségeit, miként azt a Dózsára hivatkozó és kurucos Ady Endre, Nagy László és a főntebb említettek kisugárzása is megmutatja. Ismeri a búskomor kesergők mellett a hetyke dalok kivagyai humorát is, a bordalt, a szerelmes virágéneket, a természet dicséretét – Balassitól és a puritán reformátusoktól eredő panteista szemléletét s érzelmi gazdagságát, mely még a virágénekek és a „lator énekek” képeiben és erotikájában is érezte hatását. A költői nyelv szépsége, archaikus színezete és képi világa a nagy bibliafordítót, Károlyi Gáspárt is látóköriünkbe vonja.

Ez a jól kitapintható eredet- és elődkeresés markáns vonásokkal bontakozik ki előttünk a *Jég és korbács* verseit olvasva. Már a könyvcím jelzi, hogy friss fájdalom, heveny megpróbáltatások és sürgősen orvosolandó egyéni és közösségi sérelmek működnék Vári Fábián költészetében. Vannak, akik az esztétikumról számúznék a líra politikai-közéleti megnyilvánulásait, a bajok föltárását és a programadást. Ő eleven cáfolat az ilyen nézetekre: nem fél a „váteszi” minősítéstől, ha közérdekűséget, bajfeltárást és reményadást értünk rajta. Nyelve azokhoz az anyaországi költőkhöz közelíti, akik József Attila, majd Nagy László és Juhász Ferenc stílusforradalmának nyomán haladtak, s a népköltészeti motívumokat a modern világlírába oltották. Megfelelő esztétikai szint meglétekor bartókiságnak nevezzük ezt a törekvést, el nem feledkezve Kodályról, akinek zenéjében a műköltészeti ihletettség is kimutatható Dávid Ferencet, Berzsenyit vagy Ady Endrét illetően.

Küzdelmes fiatalság, a szovjet szuperállam militáns szellemének alávett nemzeti sors jutott a költőnek. A szovjet-orosz nacionalizmust a frissiben megalakult ukrán nemzet erősödő beolvadási törekvései váltották fel, s a régi ellenállás más körülmények között, de hasonló tartalommal követelt tőle folytatást. Irodalmi eszmélkedése szorosan egybeforrt a kárpátaljai magyar közösségben végzett politikai és pedagógiai szervező tevékenységével. A hangsúlyos (értsd úgy is: *ütemhangsúlyos*) magyar jelleg nem csupán esztétikai, hanem elvi megfontolásból is uralkodó sajátossága lett verseinek, figyelembe véve Nagy László és társai stíluselvét, a szimulánságot. Vári FABIÁN versei sok esetben a „magyaros” és az időmértékes verselés szerint egyaránt ütemezhető-skandalizáló. Erősen áttételes képalkotása a régi népdalok mágikus megoldásait követi. Szimbolikája a történelmi valóságban gyökerezik, ugyanakkor népi mondákra és klasszikus elődökre is utal, például Aranya: *„Azóta nem küldtem egy írott sort sem, / holott a hollók Ung erős várából / levelet ez alatt hármat is hoztak”* – írja tömör szerelmi románcában. A mai élet köznapiságára is gondolhatunk persze, a posta hollójelére. Az összetettség kedvéért választottam ezt a példát. De vannak még merészebb metaforái is. Ime egy futó önjellemzése írásmódjáról, észjárásáról egy másik szerelmes verséből: *„Hogy szólhatnék hozzád méltó módon? / csak most tanulom tündér-nyelvedet. / Szótáramban minden igém ódon, / és gyök szakad és toldalék pereg, / (...) jelzőim úgy gurulnak szerteszt, / mint földmorgáskor dob bőrén a borsó – most mire vagy jó, halotti beszéd?”* (Mire vagy jó) Fekete Gyulának ajánlott versét a népesedési katasztrófa fenyegetése hívta életre, és milyen kitűnően „ül” ott is a kurucos kép: *„A felébresztett / tárogatóra / göthös csend csahol csak”* (Jég és korbács). Versre ösztönzi az együttérzés ifjúsága óta legfontosabb mesterével, Nagy Lászlóval, mai kortársai közül Csoóri Sándorral, Döbrentei Kornéllal, Görömbei Andrással és szellemi életünk sok más résztvevőjével.

Sokszor a természet kegyetlenebb arculatával jeleníti meg a közoktatásban és kultúrában (és persze szociális helyzetében is) megnyomorított kárpátaljai magyarság helyzetét: *„Emberrel él mind a tél, / emberrel él mind a nyár. (...) Verbáiban ment el az ősz, / fekélyben forog a föld. / Gyöngye üvegburáját, / Gonosz, össze ne törd”* (Kannibál évszak). Egy új vízözönt vizionál, szinte úgy, mint a második világháború küszöbén Babits a *Talán a vízözönben*; e költeményre – talán akaratlanul is – reá hajaz Vári FABIÁNÉ. A szünni nem akaró esőktől, belvizektől, áradásoktól veszélyeztetett termőföldek kárvallottjairól szólva az abszurditásig feszíti művét: *„S számlál az Úr: a tengeren / lebeg egy milliárd halott. / Akik a vízzel megbékéltek, / azoknak kopolytút adott”*. Ezek a „kopolytús” emberek a nyomor haszonélvezői, s a vers nemegyszer (s az idővel egyre inkább) a minapi anyaország viszonyaira értődik. A természeti katasztrófákat is mintha az emberi gonoszság hozná a sokaságra – hasonlóan, mint Nagy László középső korszakában, az *Aszályban*, a *Gyöngyszoknyában*, a *Vasárnap gyönyöre* befejező részében, akár *A vak remény* négy sorosában.

A kötet első verse, az *Ajánlás nélkül* az ideológiai-szellemi élet nem annyira *otthoni*, mint inkább *itthoni* „papjainak”, az ékes szavú igazmondás ellenprédikátorainak és ellendrukkereinek szól. *„Haraggal indulsz a nyári határnak / hol a pacsírták énekkel élnek / s bár nem vagy te úr egy porszem fölött se / (...) kimetszed nyelvét az égi madárnak / mert hiénavér fortyog ereidben / meg fogsz lakolni meg fogsz lakolni / hetedíziglen hetedíziglen.”* A ráolvasók érzelmi radikalizmusával, átokszerű jóváindulással szól a vers.

Nomád evangélium című versét olvasva „ugrott be” a mottóban idézett Illyés-vers. A nagy költő öregkorában keletkezett mű is varázsvers – nincs igazuk azoknak, akik túlzó hevességgel akarják eltépni Illyés Gyulát az utána érkezett, a Nagy László nevével fémjelzett költőnemzedék esztétikájától. A *Nomád napló* esszéiben és más műveiben megszólaló Csoóri mesterének vallja mind e két klasszikusunkat. Vári FABIÁN két remek verssel is adózik a példaképül választott Csoórinak, jelezve, hogy hajlandó követni őt a következőkért vállaló, a magyarok közösségéért vállalt tetteiben. Ez egyáltalán nem merül ki közeleti felszólamlásaiban, a *„protestáló hit s küldetéses vétő”* példakövetésében; vállalja verseiben is.

Korszerűtlen volna ettől? (Mert a kizárólagosság papjainak részéről könnyen megkaphatja e nem éppen elismerő jelzőt.) Gondoljuk meg: másfél százezer ember érdekeit védi ott, ahol végveszélyben az oktatás, a magyar nyelvű és tartalmú kultúra intézményrendszere, ahogy a magyar ajkú népeség fizikai fennmaradása is. S ez az érdek nem választható el a tizenhárommilliónyi magyarságtól sem, mert a szívós ellenállásra mindnyájunknak szüksége lehet – a békés építkezés idejében is. Úgy gondolom, Vári FABIÁN László *közfigyelmet* érdemel legalább a versolvasók fogyatkozó táborában. A fősodorba vonni a provinciát: éppúgy költőhöz méltó tett, mint bármely más emberséges vállalkozás „a törzs szavaival” űzött művészetben – a szerelmes verstől, a tájlatól, a humoreszktól, az idilltől és a bordaltól a gyerekversig. Az is mind *közügy*, ha avatott kéz írja.

(Széphalom Könyvműhely, 2010)

Véghelyi Balázs

Isten filctolla

Bozók Ferenc: Rubinpirosat visz a nyárba

Pilinszky Jánosnak gyakran idézett kijelentése: „költő vagyok és katolikus”, egyértelmű elutasítása a 'katolikus költő' címkéjének. Természetesen ez csak egyetlen költőre érvényes önmeghatározás, hiszen Pilinszky előtt és után is többen vallották magukat katolikus költőnek. Nem állíthatjuk tehát, hogy ilyen nem létezik. Biztosan csak annyit állíthatunk, hogy nem esztétikai, hanem eszmei kategóriáról van szó. De vajon vállalás kérdése ez, vagy meghatározhatjuk objektív szempontok alapján is a katolikus költőség mibenlétét? Nehezebb a feladatunk, mint amikor barokk, romantikus, szürrealista, vagy éppen proletár költőkről beszélünk, mert míg proletárnak lenni állapot, barokk, romantikus vagy szürrealista költőnek lenni stílus és korszellem, addig a katolikuság elsősorban meggyőződés kérdése. Ha viszont meggyőződés alapján nevezünk katolikusnak egyes alkotókat, akkor szembetalálkozunk a relativitás problémájával, vagyis katolikus, katolikusabb, esetleg csak nyomokban katolikus versírókkal. Vagy csupán a pappá, szerzetessé szentelt költőket tekintsük katolikusnak, mint Mécs Lászlót, Sík Sándort, Tűz Tamást? Akkor hová soroljunk olyan költő-papokat és -szerzeteseket, akiknek verseiben nem, vagy csak nyomokban jelenik meg az egyház tanítása? Vagy akár ellentétesek azzal. Hiszen például az egykori pécsi püspök, Janus Pannonius pajzán epigrammáit vagy *Mars istenhez békességért* című költeményét aligha nevezhetjük katolikus lírának. Ugyancsak kérdés, hogy a katolikus mintájára beszélhetünk-e protestáns, ortodox vagy zsidó költészetéről...

Nehéz kérdések ezek, amelyek korlátlanul szaporíthatók. Bozók Ferenc piarista szerzetes-tanár, költő és esszéíró oldalakon keresztül sorjázza őket *Néhány gondolat a katolikus irodalomról* című esszéjében. Írása elején leszögezi: „Elemzésemnek természetesen nem lehet célja, hogy a felmerülő kérdésekre választ adjon, csupán arra vállalkozik, hogy kérdéseket tegyen fel. Még arra sem mer vállalkozni, hogy a témakör súlypontjait megtalálja.” Nem Bozók Ferenc az első, aki kísérletet tesz – ahogy ő mondja – a „legvallástalanabb században” elterjedt katolikus költészet fogalmának tisztázására. Illyés Gyula 1933-ban, a *Nyugatban* tette közzé *Katolikus költészet* című írását, amely vitaindítónak bizonyult: Babits Mihály és Gyergyai Albert is válaszolt rá. Bozók Ferenc a viták után is aktuálisnak tartja Rónay László szavait: „A katolikus irodalomnak hovatovább önmeghatározása lett legnagyobb problémája.” Az önmeghatározásban Bozók Ferenc költészete sem segít, azonban minden szépre és igazra nyitott olvasót meg tud szólítani.

Rubinpirosat visz a nyárba című, válogatott verseit tartalmazó kötete a 2010-es Ünnepi Könyvhét alkalmából jelent meg a Hét Krajcár Kiadó gondozásában. Mindössze ötven verset tartalmaz, tehát alaposan megrostálta eddigi életművét a szerző. Alaposan és jó érzékkel, így sokszólamú, de egységes színvonalú könyvet nyújt át az olvasónak.

A bevezetőben megpendített témához kapcsolódva érdemes először a vallásos verseket szemügyre vennünk. Több versben is előfordul, de soha nem dogmatikus nézőpontból vagy térítő szándékkal írja le Isten nevét. A Teremtés csodájában gyönyörködő ember szemével tekint a Teremtőre és művére. Néha szinte József Attila korai Isten-verseire emlékeztető hangon szól az emberarcú Istenről. Csukás István *Isten megnyomja a tavasz-gombot* című alkotása méltó párjának tekinthetjük a címadó költeményt, azzal a különbséggel, hogy míg Csukás gyermeki áhítattal szemléli a megújuló természetet, s kételkedő hitét erősítik a látottak, addig Bozók Ferenc verséből hiányzik a felismerés élménye: egy felnőt, hitében erős ember szemszögéből látatja a természetben megjelenő Isten munkáját: „*Filctolla rubinpirosat visz a nyárba, / mert érik a meggy, csupa vér ma az ingem, / és kábeleket, gyökeret huzigálva / lágy hantok alatt tekerészet az Isten.*”

Verseinek többsége világi témájú, esszéiben markánsabban mutatkozik meg katolicizmusa. De, ahogy költészetéről szólva Szilágyi Márton fogalmazott: „a hétköznapi élet apró elemeiből kiindulva, a következetesen használt motívumrendszer révén kívánja megragadni az emberi életbe beleszővődött isteni rend elemeit.” A hétköznapi élet szinte minden élő és élettelen eleme megihleti őt. Csak néhány cím: *Aranyhal; Béka; Budapesti kód; Éjjel az egri strandon; Nyári színek; Versek az interneten...* Régi szerelmek nyomai is föl-fölsejlenek néha.

Közös jellemzője verseinek a ritmus kiemelt szerepe. Bozók Ferencnek minden, a gyűjteményben szereplő költeménye időmértékes lüktetésű. A dactilusok a leggyakoribbak és legerőteljesebbek. Az erősen zenei hatású verssorok érvényesülni hagyják a tartalmat is. Az ókori civilizációk időmértékessége után a középkori keresztény lírában az ütemhangsúlyosság vált uralkodóvá, és a későbbi katolikus költőkre sem volt jellemző az időmértékes verselés. Formai szempontból tehát Bozók Ferenc szakít a keresztény irodalmi hagyománnyal. A Teremtés rendjét ő ebben a formában éli meg, a teremtett világ egységét így próbálja megőrizni.

Szokatlan szerkesztői megoldásokkal él ez a verseskötet. Költeményeit nem rendezi ciklusokba, de még tartalmi szempontokat sem vesz figyelembe a sorrendnél. A műcímek kezdőbetűjének ábécében elfoglalt helye alapján kerültek egymás mellé az alkotások. Szintén eredeti gondolat, hogy a tartalomjegyzékben a cím mellett a megjelenési adatokat is feltünteti. A *Rubinpírosat visz a nyárba* darabjai a következő folyóiratokban láttak napvilágot: *Agria, Ezredvég, Életünk, Forrás, Hitel, Kortárs, Lyukasóra, Mozgó Világ, Polisz, Prae, Új Ember, Új Forrás, Vár, Zempléni Múzsza*. Tekintélyes, kortárs irodalmunk szinte valamennyi irányzatát lefedő névsor. A világ egységét megéneklő versek után a tartalomjegyzékben az irodalom egységével szembesülünk. Egy igazi keresztény ember testvéreinek tekint mindenkit és otthon érzi magát mindenhol – ízlésbeli vagy politikai megkötések nélkül. Ellenségeskedés helyett mindenkor a békét keresi. Bozók Ferenc több helyütt is idézi Kassák Lajos és Pilinszky János beszélgetését az *Új Ember* 1962. február 18-ai számában. Ebben a 75 éves Kassák így fogalmazott: „Egy igaz katolikus és egy igaz szocialista író ezer kérdésben találkozhat, míg egy rossz katolikus és egy rossz szocialista író szükségszerűen ellenfelei egymásnak.” Eddigi munkáinak fényében kijelenthetjük: Bozók Ferenc igaz katolikus és igaz író.

Egyetérthetünk az előszót jegyző Kődöböcz Gáborral is: „*Borítékolható, hogy ez a valóban unikális versvilág sokakhoz utat talál, s a reménybeli olvasóban is fölkelti a személyes érintettség és érdekelttség élményét, a kreatúratudat derűt, harmóniát s csöppnyi öröklélet kígyöngyöző örök emberi vágyát.*”

(*Hét Krajcár Kiadó, Budapest, 2010*)

Gajdó Ágnes

Rendkívüli szellem volt

Tverdota György: Németh Andor I–II.

Németh Andorról sokáig csak mint József Attila barátjáról emlékezett meg az irodalomtörténet-írás. Alig született róla és életművéről átfogó elemzés, mind ez idáig talán csak az *Európai kulturális füzetek* 2004/14–15. száma, *A kékpúpi teve hátán* című összeállítás és Lengyel András tanulmánykötete, *A törvény és az üdv metszéspontján* (Nap Kiadó, Budapest, 2007) említhető. Lengyel úgy vélekedett, hogy Németh életműve ma is dialógusképes: egyszerre történetileg tanulságos és aktuálisan inspiráló. Déry Tibor írta egy helyütt: „Németh Andor jóval többet tartalmazott, mint amennyit élete során kiadott magából.” E megállapítással egybecseng Tverdota György véleménye, aki mindehhez még azt is hozzátette, hogy ez az életmű sokkal jelentékenyebb, mint amilyennek eddig értékelte a kritika és a szakmai közvélemény. A fő probléma, hogy Németh Andor írásainak csak töredékét ismerjük, leginkább *A szélén behajtvva* című kötetből tájékozódhatunk (Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1973), de remélhetőleg hamarosan talán majd újabb válogatást is közzétesznek. Érdemes volna.

Németh Andor életműve valóban nem csak József Attila felől közelíthető meg. Talán ez a legnagyobb érdeme a Tverdota-monográfiának. Módszeresen felderítette a Németh életére vonatkozó tényeket, utánajárt minden kérdéses adatnak, fellelhető kéziratnak. A szerző célja az volt, hogy az alkotót, az embert, az életművet állítsa a középpontba, s felől közelítsen a történelmi, kulturális és irodalmi körülményekhez. Hiszen Németh életrajzát végigkövetve a XX. század első fele magyar irodalmának történetéről is képet kapunk. Igen mozgalmas és eseményekben bővelkedő ez a korszak, s ha Németh Andor munkásságán keresztül vizsgáljuk, akkor a bécsi MA, a *Dokumentum* vagy a *Csillag* történetével éppúgy szembesülünk, mint az Ady-revíziós vitával vagy a népi–urbánus vitával.

Ki volt Németh Andor? 1913-ban a *Veronika tükre* című egyfelvonásos darabban jelentkezett a modern magyar irodalomban, ekkoriban szoros kapcsolatban állt a Galilei Körrel. Egy legenda szerint inkább csak olvasott, s emiatt elhanyagolta az írást, s mint „magyar Nemirovszky” meghátrált az írói feladatok elől. Tverdota György kimutatta, hogy ez a kép hamis. E legendát az író annak idején maga is tudatosan táplálta azzal, hogy önmeghatározásának tengelyébe olvasási szenvedélyét állította, mégsem mondható el róla, hogy mindezt az írás helyett tette. Azon senki sem csodálkozhat, ha a világháborús internáló táborokban nem volt ihlete, később pedig a diktatúra hivatalos irodalompolitikája nem tartott igényt a véleményére. Németh azonban írt, s nem is keveset; erről a második kötetben található részletes bibliográfiát böngészve magunk is meggyőződhetünk. Kiváló kritikus és nagy olvasó volt, ugyanakkor *igazi író* – miként erre Lengyel András is felhívta a figyelmet a már említett tanulmánykötetében.

A monográfiára a korszakos tagolás jellemző. Németh Andor életútját az első kötet – *Egy közép-európai értelmiségi a XX. század első felében* – 1939-ig, a második – *Változatok az otthonlanságra* – 1953-ig, az író haláláig követi nyomon. Változatos helyszíneken járunk, hiszen Németh sorsa nagymértékben összekapcsolódott a nagy történelmi kataklizmákkal. Az első világháború kitérősekor, 1914 nyarán egy párizsi vakáció helyett a Kuncz Aladár-féle „fekete kolostorban” találta magát: öt évig raboskodott az Atlanti-óceán francia szigetbörtöneiben. A Tanácsköztársaság idején hazaérkezett, de újabb hat esztendőre önkéntes emigrációra kényszerült, amit Bécsben töltött. 1926-ban újra Magyarországra költözött, de 1939-ben, családjával együtt, ismét menekülnie kellett. A franciaországi Cassisban kötött ki, majd a Toulouse melletti Montaubanba költözött. 1945-ben ismét hazatért Magyarországra, ugyanis a barátok, ismerősök megbecsülést jelentő állással kecsegtették, de számításai a Rákosi-rendszerben nem váltak be.

A monográfus fűrge tollú publicistának, felkészült tudósnak és érzékeny kritikusnak nevezi Németh Andort. Cáfolja azt is, hogy magának való, befelé forduló személyiség lett volna, hiszen Némethet bensőséges viszony fűzte például Karinthy Frigyeshez, Kuncz Aladárhoz, Déry Tiborhoz vagy Arthur Koestlerhez, és a barátai közé tartozott Kassák, Balázs Béla, Lukács György, Kosztolányi,

Ignotus Pál, Fejtő Ferenc, Illyés Gyula. „Figyelmesebben szemügyre véve alakját, hangoztatott életidegenségét meghazudtolva írók, újságírók, értelmiségiek, bohémek körében otthonosan mozgó, színházba járó, kávéházban üldögélő, a nyilvánosság fórumain magát feltaláló személyiségnek látjuk őt.” (I. 8.) S még egy fontos szempont, amit Németh Andor személyiségével kapcsolatban figyelembe kell venni: neki is megvoltak a maga démonai. Nem rendelkezett az önadminisztráció képességével, karrierjének építését elhanyagolta. Hajlamos volt a sodródásra. (II. 178.) Számos olyan önértelmézést tett közzé még életében, amellyel nemcsak kortársait, hanem az utókort is félrevezette. A már említett olvasási szenvedélyéről például emlékiratában emlékezett meg: „Olvastam egyedül, olvastam másokkal, olvastam franciául, németül, angolul, spanyolul. Végigolvastam Kunczcal Shakespeare összes drámáit angolul, Bárczi Géza barátommal... a Don Quijoté-t spanyolul.” Később Rapaport Samunak, analitikusának elmondta, miért nem megy el otthonról soha könyv nélkül: „mert a könyv a mankóm, mint másnak a sétatbot”. (I. 51., 52.)

Tverdota úgy véli, hogy Németh „...erős gyakorlati érzékkel, alapos történelmi ismeretekkel volt felvértezve. Világnézete kialakultabb, gondolkodása filozófiailag sokkal elmélyültebb volt, mint ezt a kortársak gondolták.” (II. 178.) Szinte elsőként figyelt föl nálunk a világirodalom olyan jeleire, mint Marcel Proust, James Joyce vagy Franz Kafka, vagy a filozófus Heidegger és Sartre. Úgy tudjuk, József Attila is tőle hallott először a Kafka-novellákról, de Fejtő Ferenc szerint Heidegger műveit is főleg Németh Andorral kereszttül ismerték meg. József Attila költészetének alakulására nagy hatással volt a Németh Andorral való barátság. Bécsi találkozásuk után, 1927 őszén újult meg a kapcsolatuk, amikor is a költő hazatért Párizsból, s barátját nemegyszer vendégül látta a Lovag utcai lakásban. Később a Szegő-irodában, Németh későbbi feleségének és sógornőjének Jókai téri lakásában találkoztak rendszeresen, ahol félrevonultak és órák hosszat a verseket csiszolgatták. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy Németh Andor nagyon korán felismerte a József Attilában rejlő különleges zsenialitást, s a véleményét szélesebb körben sem titkolta.

A monográfia egyik fontos erénye, hogy Németh szépirodalmi műveit bemutatva és értelmezve az íróra hívja fel a figyelmet, arra az emberre, akit bár számos kudarc ért élete során, és gyakran rossz döntést hozott, mégis tudott tanulni a sikertelenségekből is, s ezek számbavételével önmaga mélyebb megismerésére törekedhetett. Az *Egy foglalt páholy* története című regényének Jámbor nevű, félszeg, csetlő-botló figuráját például önmagáról mintázta. A Karinthy és felesége, Böhm Aranka körül kialakult Hadik-páholy mindennapjait bemutató regény Tverdota szerint – csonkasága ellenére is – Németh szépprózai fő műve. Különösen érdekes, hogy egy olyan mikrokozmoszt ábrázol nagyon is érzékletesen, amelynek tagjait a szabadidős tevékenység, a szórakozás kötötte össze, s nem forgattak világmegváltó terveket a fejükben. A társaságot mondhatni a Karinthy házaspár nem mindennapi, viharoktól sem mentes kapcsolata kovácsolta össze, vagyis időnként kettészakította, hiszen a férj és a feleség közötti rivalizálás a szimpatizánsok között is megjelent. Az *Egy foglalt páholyt* és például Nagy Lajos *Budapest nagykávéház* című regényét érdemes lenne összevetni a jövőben, különös figyelemmel a hasonlóságokra és a különbözőségekre, s az elemzésbe bevonható – ahogy Tverdota is utalt rá – Déry Tibor *Pesti felhőjátéka*. Sajnos a regény csak a háború idején látott napvilágot könyv alakban (eredetileg az *Ujság* című napilapban jelent meg folytatásokban), s akkor már igen kevés figyelmet kapott. A kritikusok sokkal többre értékelték Németh Andor történelmi életrajzeit, az 1938-ban megjelent *Mária Teréziát* és *Metternichet* és az 1939-es Louis Bonaparte életét végigkísérő *A császár-diktátort*.

Tverdota szerint Németh Andor egész pályája során sokat dolgozott, és mindenképpen fontos, hogy életművét újraértékeljük. Az erre irányuló törekvések már el is kezdődtek, s ez a monográfia újabb lökést adhat a korszak irodalomtörténetét kutatóknak ahhoz, hogy tüzetesebben foglalkozzanak ezzel az igencsak összetett és színvonalas életművel, s hogy felfedezzék a még felfedezésre váró részleteket. Az első kötet fülszövegében olvasható: „Az irodalomtörténet-írás régi adósságát törleszti a szerző Németh Andor alkotói pályájának bemutatásával.” Tverdota György monográfiája méltó emléket állít annak az alkotó embernek, aki mint író és mint kritikus egyaránt értékelhető és fontos életművet hozott létre. A jövőben remélhetőleg lesz alkalmunk még több írásával megismerkedni, és még jobban megérteni, hogy nemcsak mint József Attila egyik első méltatója fontos a magyar irodalomtörténet számára, hanem azért is, „mert rendkívüli szellem volt”.

(Balassi Kiadó, Budapest, 2009, 2010)

Ittzés Mihály

Zeneirodalom

Egy tankönyv, amelyet minden zenekedvelő élvezettel és haszonnal forgathat

Az olvasó számára nyilván szokatlan s meglepő, hogy egy tankönyvet tettünk meg ismertetésünk tárgyává, eszmefuttatásunk alapjává egy szépirodalmi, szociográfiai és művészeti folyóirat oldalain, holott az inkább egy (zene)pedagógiai lap hasábjaira való. Ha csak elsődleges rendeltetése szerint, tankönyv mivoltában vehetnénk számításba a bemutatásra szánt könyvet, valóban helyénvaló lenne az aggály jelen írás eltévedéséről. Az alábbiakból remélhetően kiderül, hogy okkal s joggal hívjuk fel a *Forrás* olvasóinak figyelmét is Körber Tivadarnak – meglepő módon – a Műszaki Kiadónál megjelent, szép kiállítású kétkötetes *Zeneirodalom* című munkájára.

Van-e még zenei ismeretterjesztő irodalom kis hazánkban, amelynek sok lakója úgy tudta évtizedekig, hogy egy zenei nagyhatalom polgára? S ha él még ez a „műfaj”, szükség van-e rá egyáltalán nyomtatott formában, amikor a világhálón néhány kattintással bárki biztosan talál információt (ha nem is magyarul) minden valamirevaló zenéről? Ezek a gondolatok forognak először a fejemben, amikor belelapozok a könyvbe.

Az igazán hasznos „műfajkeveredés” okán azonban kezdjük a kérdések megválaszolását a könyv elsődleges rendeltetésének oldaláról. Aki valamelyest járatos a zenei szakközépiskolák és a zeneiskolák dolgában, bizonyára tudja, hogy a zeneirodalom kötelező tantárgy a leendő muzsikusok, illetve választható az amatőr zenetanulók számára a magasabb osztályokban. E tárgy célja, hogy kiemelkedő és jellemző művek megismertetésével, a zenei műfajok és stílusok színes világában adjon alapvető ismereteket (és élményeket!) a diákoknak, bevezesse őket a legnagyobb komponisták világába. A rendszeres és átfogó zenetörténeti tanulmányokat a felsőfokú intézmények, zenetanár- és művészképzők, s persze a zenetudományi tanszék számára tartja fenn a tanterv. Hasonlatos ez a megoldás ahhoz, amilyent az általános műveltséget (és részben a szakműveltséget is) megalapozó középiskolai oktatás választott az irodalom területén, s tán a képzőművészet számára is.

A szerző – aki zenepedagógusi pályáját öt évtizede Kecskeméten az ének-zenei iskolában kezdte, a helyi zeneiskola igazgatójaként, majd a Zeneművészeti Főiskola tanulmányi osztályvezetőjeként folytatta – több mint harminc évig oktatta e tantárgyat a budapesti Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskolában. Azonban nemcsak több évtized oktatói, hanem sok-sok ifjúsági és felnőtt közönségnek szóló hangverseny műsorvezetői tapasztalata alapján foghatott hozzá könyvének megírásához. Talán épp e kettős szakmai tevékenység és elkötelezettség okán közelíthetett úgy tárgyához, hogy arra a szerkesztő, dr. Honffy Pál által jegyzett „fülszövegben” olvasható megállapítás a műfaji kettősségről teljes mértékben érvényes legyen. Jelen írás alcímében utalunk e jó értelemben vett kétarcúságra: *iskolai tankönyv és felnőtteknek szóló ismeretterjesztő irodalom*.

A fent feltett második kérdésre (van-e igény a zenei ismeretterjesztő irodalomra?) talán *igenlő válaszként* értelmezhető az a tény, hogy jelen beszámolónk tárgya a második, átdolgozott kiadás. A vonzó kiállítás, a keménytablás kötés, rajta a híres Memling-triptychon, a Muzsikáló angyalok részletével, azt mutatja, hogy tankönyvként is tartós használatra készült, hiszen a zeneirodalom tantárgy négyéves közép fokú oktatásának anyagát tartalmazza. Ezen túl sem alkalmi, a tanulmányok végzetével szemébe vethető segédanyagnak szánták létrehozói a könyvet, hanem a diákok számára is megőrzendő, akár egész pályájukat elkísérő kézikönyvnek, zenei kalauznak. Vissza-vissza lehet térni hozzá, feleleveníteni egy-egy zenetörténeti korszakról, műfajról, s leginkább egy-egy fontos zene-műről való ismereteket. A kötetekben való tájékozódást, a visszakeresést megkönnyítik a mutatók.

Tankönyvben ez a segédlet sem szokványos. A műfaji kétarcúságot, pontosabban a tankönyv jellegtől való bizonyos fokú eltávolodást az is mutatja, hogy a könyv nem ad feladatokat a tanulóknak, így a tanároknak sem módszertani javaslatokat.

A tanterv meghatározza osztályonként, hogy milyen korszakokkal, stílusokkal, műfajokkal, szerzőkkel kell foglalkozni. Olykor egy-egy különösen fontos, mondhatjuk divatos szóval: *emblematis* művet is megjelölhet kötelező anyagként. Ilyen megkerülhetetlen művek gondolhatjuk például Mozarttól *A varázsfuvolát* vagy a *Requiemet*, Beethoven *IX. szimfóniáját*, vagy hogy házunk tájáról is mondjunk példát, Kodály *Psalmus Hungaricus*át vagy Bartók *Concertóját*. (Mert milyen könnyen elhangzik a kritikus megjegyzés valaki műveltségével, tájékozottságával kapcsolatban: „még ezt sem hallotta, ezt sem ismeri; vagy legalább így: még *erről* sem hallott?!”) A népszerűség ugyan nem fokmérője a művészi értéknek, de esetenként mégis meghatározója lehet, hogy mit választ ki a tanár vagy a tankönyvszerző ismertetésre. Célja akkor is ugyanaz: az adott darab mélyebb megismeréséhez akarja hozzásegíteni tanítványát vagy olvasóját.

Visszatérve a szűkebben pedagógiai szempontokhoz: a tanárnak némi szabadság adatik a konkrét művek kiválasztásában. A tankönyvben ismertetéssel felkínált „repertoár” feltehetően sajátos kompromisszum eredménye, melynek kéttényezős alapja az általánosan elfogadottnak, objektívnek mondható zenetörténeti megítélés és a személyes ízlés, egyes művek (kevésbé szerzők) iránti rokonszenv, szeretet. Mert – egy-egy vitán felül álló, korszakos jelentőségű, semmiképpen sem mellőzhető kulcsmű kivételével – majdnem mindegy, hogy mondjuk melyik Bach-kantátáival képviseltetjük a szerzőt és a műfajt a „tananyagban”; a kéttucatnyi legjelentősebb Haydn-szimfónia közül melyiket vesszük bemutatandó példának; Beethovennek vagy Bartóknak melyik vonosnégyesével reprezentáljuk érett alkotói korszakát; Chopinnek vagy Lisztnek melyik etűdje képviseli a romantikus zongoramuzsika jellegzetes műfaját; Verdinek melyik nagy operájával ismertetjük meg a tanulókat. A példák természetesen szinte végtelenségig folytathatók. Egyébként a tankönyv alapján dolgozó tanár szempontjából is kívánatos a választás és változtatás lehetősége. Hosszú évekig tanítva a tantárgyat, frissítő hatású lehet ránézve is, ha egy-egy kompozíciót „lecsérélhet” – persze csak a műfaj, a szerző s nem utolsósorban a művészi érték tiszteletben tartásával. Irodalmi példával élve, kellő óvatossággal kijelenthetjük: majdnem mindegy, hogy Petőfinek melyik tájversén, Aranyknak melyik balladáján, Adyknak melyik magyarságversen, Móriczknak melyik novelláján keresztül ismerik meg a tanulók az adott műfajt, s kapnak mintát az értő olvasáshoz. A szerző már eleve szavatolja a minőséget. Mégis, a tananyagba, s még inkább a kötelező segédeszközként használt tankönyvbe foglalása egy konkrét „repertoárnak” egy időre meg is köti a tanár kezét. Természetesen nemcsak a választható műveket, hanem a vonatkozó ismereteket illetően is. Segítség és korlátozás tehát egyszerre.

A zeneirodalommal való ismerkedés bizony komplex tanulmány. Bár kétségtelen, hogy a zenei szaktantárgyak nagyobb részéhez képest a zeneirodalomban nagyobb szerep jut az intellektuális résznek. Ezért nem akármilyen zenei és pedagógiai feladat e tárgy tanítása, illetve könyv formájában segédeszköz készítése. Azonban nem csak a művekről való tudás átadása a célja, legyen az a tudás bármennyire sokrétű. Nem lehet az sem kizárólagos célja, hogy a konkrét műveket bemutatva, lehetőség szerint három síkon – önmaguk kompozíció mivoltában, a szerző életével, életművével összefüggésben, valamint a tágabb zenetörténeti és történeti-társadalmi háttérükkel. A tantárgy (illetve a könyv) legfőbb célja azonban valami más is lehet: sajátos verbális eszközeivel tegyen érzékeny, *tanítson „zenéül” hallani*: segítsen a zeneművek akusztikus megjelenésén és érzékelésén keresztül az érzelmi, a lelki és gondolati tartalmak felismerésében és befogadásában, akár szöveges, akár tisztán hangszerezes zenéről van szó.

Itt érkeztünk el a könyv, s nyilván a szerző, sőt a „felhasználó” – legyen az diák vagy zenekedvelő olvasó – egyik nagy dilemmájához. Ha a verbális ismereteket valódi hangzó élményekkel akarjuk megerősíteni, akkor miért nem csatolt a kiadó teljes műveket, vagy legalább részleteket tartalmazó lemezantológiát a könyvhöz? Súlyos kérdés, de könnyen megválaszolható: ennek nyilván kizárólag anyagi okai vannak. A két „célcsoport” használati módja között persze különbség van: a diákoknak a tanár „diktálja”, hogy éppen melyik művel foglalkozzanak, a hangzó példákat is bemutatva, hála a modern technika adta lehetőségeknek. Ideális esetben – tudniillik ha van elegendő példány az iskola könyvtárában, ami a mai kottaárak mellett inkább csak vágyálom! – a zenemű folyamatát a kottából is követik a tanulók. Ez is hozzátartozik szakmai képzésükhöz. (Itt kell megemlítenünk, hogy – „természetesen” anyagi korlátok miatt – sajnos az optimálisnál kisebb számú idézetet iktathatott a szerző a könyvbe.) Ezzel szemben a zenekedvelő minden valószínűség szerint nem szisztematikusan „tanulja” végig a könyvet. Inkább a maga pillanatnyi érdeklődése szerint választja ki a megfelelő műismer-

tetést, zenehallgatásra, hangversenyre készülve, vagy utólag erősíti meg a hangzó zene élményét elméleti és történeti ismeretekkel.

Körber Tivadar könyvének éppen ez az egyik értékes vonása: mindkét szerepet betöltheti. Az első számú „célközönséget”, a 14–18 éves ifjakat egyenrangú társnak tekinti, akiket nem „felülről” akar irányítani – tanáraik közvetítésével, hanem akikkel szinte együtt akarja felfedezni az európai zenetörténet évszázados és újabb keletű értékeit. A tankönyv írója nem leereszkedően szól hozzájuk, de nem is beszél el a fejük felett. Tehát kellően igényes mind a tartalmat, mind a fogalmazásmódot illetően. Úgy vélem, éppen ez a szemléletmód segítette a szerzőt, hogy olyan munkát adjon ki a kezéből, amely nem riasztóan „bennfentes”, nem kirekesztően szakmai a zeneileg kevésbé iskolázott, de e művészeti ághoz nyílt szívvel és elmével közeledő felnőtt olvasó számára sem. Ugyanakkor mélyebb és tágasabb elemzését adja a kiválasztott műveknek, mint ahogy azt egy szükségszerűen nagyobb markoló, több művet felölelő, ezért az ismereteket kényszerűen elnagyoltabban adó hagyományos hangversenykalauzban tehetné.

A sokféle elvi kérdés után tekintsük át a két kötet tartalmát, mely nagy vonalakban mégiscsak követi az európai zenetörténet korszakait, amelybe természetesen a 20. századi Észak-Amerika is beletartozik.

A múlt század második felének törekvése a hangverseny-repertoár bővítésére a kuriózumok vagy a szakismeretek szűk köréből kiemelte és koncertzeneként is elfogadottá tette a középkor muzsikáját: mind a gregorián hangszerkíséret nélkül énekelt gazdagon virágzó dallamai, mind pedig a világi zene alkotásai – vokális és hangszeres darabok, dalok és táncok – megszólalnak az előadásukra specializálódott együttesek hangversenyein, sőt még modern hangszeres átíratban is. Néhány szép példával ebbe a világba is bepillantást ad könyve első fejezetében Körber Tivadar. A reneszánsz főként a *cappella*, vagyis hangszerkíséret nélküli vokális zene a lehetőségekhez mérten színesen „mutakozik be” először madrigálokkal, chansonokkal, a mai kórusok műsorából is ismert, részben nemcsak meghallgatásra, hanem megszólaltatásra is csábító darabokkal, Jannequin, Marenzio, Gesualdo, Monteverdi műveivel. A reneszánsz vokális zene betetőzői fejezet természetesen Palestrina és Lassus (Orlando di Lasso) művészetébe ad bepillantást a vallásos művészet olyan remekeivel, mint az olasz szerző műve, *Marcellus pápa miséje* vagy a flamand mester *Szent Péter könnyei* című motettaciklusának tételei. A reneszánsz és barokk közötti, mondhatni forradalmi átmenetet Monteverdi sokszínű, ma is elevenen ható alkotásai, s részben német tanítványa, a kora barokk legnagyobb lutheránus szerzője, Heinrich Schütz képviseli. Egy-egy esetben a zenetörténeti korszak új műfajainak úttörői is sorra kerülnek, s nemcsak a legnagyobb, összegező mesterek. Így van ez a barokk egyik központi műfaját, az oratóriumot ismertető fejezetben: Carissimi *Jephta* című alkotása esetében. (Néhány éve Kecskeméten is elhangzott ez a zenetörténeti jelentőségű alkotás az Ars Nova énekegyüttes előadásában.) E bevezetés után Händel mesterműveivel már a műfaj általános jellemzőinek ismeretével érkezhetsz meg az olvasó-zenehallgató. A 17. század angol zenéjét természetesen Henry Purcell művei képviselik, köztük a magyarországi bemutatóját 1933-ban Vásárhelyi Zoltán vezényletével Kecskeméten megérett *Didó és Aeneas* című történeti-mitologikus opera. A barokk hangszeres irodalom gazdag tárházából számos, ma is népszerű alkotást sorolhatunk fel. Nagyon helyesen Körber Tivadar nem idegenkedett ezek bemutatásától. A barokkról szólva József Attila Bartókról írott tanulmányvázlatának egy gondolata juthat eszünkbe. A költő Bartók zenéje megértésének problémáját érintve Bachot nevezi meg ellenpéldaként, de talán általánosíthatjuk is: „Bach [a barokk zene] olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból tesz valamit, a szokásnak az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl (probléma) és old meg.” Végső konklúziója, hogy „Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva.” A történeti elvű anyagrendezéssel megírt könyv persze nem rúgja fel a zenetörténet adta sorrendet. A maga helyén rámutat arra, hogy Bartók zenéje, sok más mellett, a barokk zene számos sajátosságát, így a szólamok szabad mozgásán alapuló polifonikus gondolkodást is magába olvasztotta. A népszerű barokk műveket – Corelli *Karácsonyi Concertóját*, Vivaldi *A négy évszak* című hegedűverseny-ciklusát – azonban a maguk stílusukörében tárgyalja, felmutatva a tipikus és az egyedit (amint általában is teszi). Így segíti hozzá az olvasót, hogy az elsődleges, sokszor pusztán kellemesnek tartott akusztikus élményt, a „megszokást” valódi zenei-lelki-szellemi élménnyé transzformálja. (Mert ha csak a fülnek kellemes zeneként hallgatjuk például a barokk mesterek műveit, rosszul hallgatjuk, mert bizony ott is megvan a szerepe a kor disszonanciáinak, a sokszor drámai feszültségeknek. Erre is figyelmeztetett József Attila: „Csak disszonancia által lehetséges alkotás.”) A Vivaldi-ciklus költői-programatikusságát hátrékként megértését a zeneszerzőt ihlető szonettek közlése is segíti, bár ez a mű is messze több, mint illusztráció. (A Függelékben további fontos szövegek is helyet kaptak, a gyakrabban előforduló latin nyelvű liturgikus szövegek – Mise, Requiem stb. – magyar fordítása mellett.)

Szó van természetesen a korszak billentyűs hangszerekre írt muzsikájáról és a barokk korszak betetőzéséről, Händel és Bach műveiről. A bőség zavarát szerencsésen oldja fel a szerző néhány valóban reprezentatív alkotás kiemelésével. Szükségét érezte, hogy kottapéldákkal illusztrálva ismeresse a barokk egyik központi műformáját, a fúgát, érthető módon Bach *Das Wohltemperierte Klavier* című hatalmas sorozatából vett példákkal. Persze a Fúga művészete sem marad ki a „választékból”. Választási lehetőséget teremt az iskolai gyakorlat számára azzal, hogy pl. Bachtól több nagyszabású ének-zenekari művet is bemutat (két kantáta, Magnificat, János passió, h-moll mise). Hatalmas művek, aligha kerülhet sorra mind egy tanévben – a fontos az, hogy Bach vokális művészetével a tanulók (az adott iskolatípusban főleg hangszeres zenei pályára készülők) mennél több mű, vagy legalább részlet segítségével megismerkedjenek.

Barokk és klasszika határán kalandozik a következő fejezet Pergolesi és Gluck, illetve Johann Sebastian Bach fiainak műveiről szólva. A három nagy bécsi klasszikus zeneszerző, Haydn, Mozart és Beethoven művészete – Bach és Händel mellett, sőt talán előtt – a köztudatban ma is az európai zenealkotásnak zsinórmértékét jelenti, ahol tartalom és forma, zeneszerzői mesterség és a kifejezés gazdagsága tökéletes egyensúlyban van. Éppen ezért még ma is a pedagógiai repertoár és a hangversenyprogramok központi részét jelentik e mesterek darabjai. Körber Tivadar munkájában ez azzal fejeződik ki, hogy körülbelül ugyanannyi oldalt szentelt e három szerzőnek, mint a megelőző, mintegy hét évszázad zenéjének. Ha csak a kompozíciókban máig élő műfajokat és műformákat nézzük, érthető és indokolt ez a látszólagos arányeltolódás. Egyes művek kiemelése helyett összefoglalóan csak azt állapítjuk meg, hogy a korszak minden műfaját képviselik a kiválasztott alkotások, a szonátától a vonósnyergőig és szimfóniáig, az oratóriától az operáig.

A II. kötet a romantika első nemzedékével, a klasszicizmushoz még sok vonatkozásban közel álló, de meghatározóan új utakra lépő Weber és Schubert műveinek ismertetésével indul. Az utóbbi szerzőt természetesen a dal, a nevezetes *Lied*-műfaj gazdag példatárával hozza az olvasó közelébe és az egyetemes kamarazene egyik csúcspontját jelentő C-dúr vonósötösével. Az utóbbi években éppen bicentenáriumuk okán előtérbe került német mesterek, Mendelssohn (1809–1847) és Schumann (1810–1856) következnek. Ők azok, akikkel kapcsolatban talán először merült fel, hogy a zenét író alkotóművész nem egyszerűen zeneszerző (mester), hanem *zeneköltő*. Egyre több az irodalmi vonatkozás a dalok és a zeneművek programatikusságát illetően. A forradalmi romantikának nevezett irányzat francia atyamestere, Berlioz (1803–1869) sem maradhat ki természetesen a *Fantasztikus szimfóniáival*. És mindjárt ott az ellenpélda, a generáció újabb tagja, a lengyel–francia Chopin (1810–1849), aki úgy lett a „zongora poétája”, hogy soha nem adott programot műveikhez – ha olykor mégis beleérezhetünk külső ihletést. Körber Tivadar könyve gazdag választékot kínál az ő műveiből is. A sok műfajú Liszt (1811–1886) mint európai világgolgár és mint magyar szerző is helyet kap az ismertetések sorában.

A 19. század bemutatása hiányos lenne néhány opera felidézése nélkül. A tanítási gyakorlat szempontjából persze igen nehéz több óras műveket a programba iktatni, mégis fontos, hiszen ma már a legeladottabb helyen is lehetőség van nemcsak meghallgatásukra, hanem operanézésre is, a televíziós közvetítések, a DVD-felvételek révén. Fontos és egyben népszerű műveket választott a könyv szerzője Rossinótól, Verditől (1813–1901) és másoktól, ha szükségszerűen csak szűkszavú kedvcsináló-eligazító ismertetésekre vállalkozhatott is. Wagner (1813–1883) Nibelung-tetralógiájának ismertetését a legfontosabb vezérmotívumok idézésével színesítette. A német „hegemonia” folytatódik a kései romantikában is: egy szimfóniával Bruckner, több művel Brahms képviseli ezt a korszakot, majd két fejezet közbeiktatása után sorra kerül természetesen Mahler (1860–1910, tehát napjainkban „évfordulós” és egyre népszerűbb szerző!) és Richard Strauss is. A német szerzők sorát „megszakító” első fejezet a számunkra oly fontos nemzeti iskolák néhány képviselőjének szemelvényes bemutatása, az élen természetesen Erkel Ferencel (1810 [!]-1893). (Micsoda gazdagságát adta a természet 1810 körül a nagy zenei tehetségeknek, a zseniális mestereknek!) Az oroszok – Muszorgszkij és Csajkovszkij, a csehek – Smetana és Dvořák – mellett az északi zenét Grieg *Peer Gynt* kísérőzenéje képviseli. Kár, hogy a finn zene atyja, Sibelius kimaradt a sorból – igaz, nálunk nem oly népszerű, mint például Angliában.

A 19–20. század fordulóját a máig tán legnépszerűbb verista (realista-naturalista) operai irányzatot egy rövidebb mű, Puccini *Gianni Schicchi*-je kiemelésével ismerteti a könyv. A századforduló francia zenéjének különös jelentősége volt az új magyar zene – Bartók és Kodály – németellenes „szabad-ságharcának” sikerében. Debussy és Ravel műveiből is többet kínál megismerésre Körber Tivadar könyve. Az előbbi zenekari műveit azonban – talán meglepő – nem *A tenger*, hanem az ugyancsak költői-impresszionisztikus *Három nocturne* képviseli.

Máig nehéz megközelíteni az úgynevezett második bécsi iskola, a Schönberg, Berg, Webern kör alkotásait. A dodekafónia (tizenkétfokúság) azonban korszakos jelentőségű irányzata a 20. századnak, ezért fontos, hogy a könyv ebbe az irányban is utat mutat a leendő szakembereknek és a zeneirodalom iránt érdeklődőknek. Nemcsak intellektuális és zenetchnikai megközelítéssel teszi ezt Körber, hanem a művek tartalmi elemeire, érzelmi hatására is ráirányítva a figyelmet.

Terjedelmes fejezet foglalkozik a 20. század magyar klasszikusaival, Bartókkal és Kodálllyal. Eredeti invenciójú művekre és népzeneben közvetlenül gyökerező alkotásokra is sor kerül, s a lehető legsokszínűbben válogatott a gazdag műfaji palettáról a szerző. A rövidebb időtartamú művek sorában Bartóknál természetesen a zongoradarabok, Kodálnál a kórusok szerepelnek. A két, nagy énekzenekari mű – a *Cantata profana* és a *Psalmus Hungaricus* – meghallgatására természetesen körültekintő ismertetéssel készítet. A két, vitathatatlanul nemzetközi viszonylatban is, legjelentősebb zeneszerzőnk mellett kár, hogy néhány kortársuk – Weiner, Dohnányi, Lajtha – vagy utódjuk művészetét már nem tudta az ismertetések sorába beilleszteni a szerző. Az utolsó fejezet a hazai körkép helyett mást, az egyetemes zenetörténet szempontjából nyilván fontosabb témát hoz: „*Kitekintés a nagyvilágba: a 20. század néhány jelentős zeneszerző egyénisége*”.

Az első természetesen az orosz világfű, a mi nagyjaink kortársa: Igor Stravinsky. Életművének különböző – folklorista, neoklasszikus, dodekafon – korszakait legalább egy-egy mű képviseli. Később sorra kerülnek honfitársai, Prokofjev és Sosztakovics is, közben pedig a francia Hatok két képviselője, Honegger és Milhaud. Az Óvilágot még Hindemith, Britten, Messiaen és Lutosławski, az Újvilágot pedig Gershwin és John Cage művei képviselik Körber Tivadar átgondolt válogatásában. Így a múlt század sokszínűsége mutatkozik meg az olvasó előtt. Az 1890-es években született, illetve az 1910 körüli generációk tehát az utolsók, amelyeknek művei, múlthoz kötődő vagy nagyon is új hangvételű alkotásai bekerültek a „tananyagba”.

Az európai zenekultúra ezer évének áttekintését kapja tehát az olvasó Körber Tivadar könyvében. Nem kell regényként vagy történeti munkaként folyamatosan olvasni. Diák is, érdeklődő, a zenével ezúton is ismerkedni akaró, felnőtt olvasó is bárhol bekapathat vagy forgathatja kézikönyvként. Így is, úgy is hasznos és gazdagító olvasmány.

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

axel springer

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.